پێشەکی

ئـەم دەستنووسـە لەسـاڵی ١٣٢١ی کۆچیـدا نووسـراوەتەوەو تایبەتـە بـە مێـژووی میرنشینی ئەردەڵان. نووسەرەکەی نـاوی (عـەلی نـەقی ئەلحوسـەینی)یـەو وەکـو خـۆی باسی دەکات، لەواڵیو میرو دەسەڵاتدارانی سـەردەمی خۆیـەوە نزیـك بـووە. لەهـەندێك رووداودا ڕاستەوخۆ بەشدار بووەو هەندێکی تریشـیانی لـەو دەسـەڵاتدارانەوە بیسـتووە کە لەناوجەرگەی ڕووداوەکاندا بوون.بەهەمان شێوە باوکیشی لای دەسەڵاتداران هەمان پلەوپایەی هەبووەو ئەویش یەکێك بووە لـەو سـەرچاوانەی پشـتی پێبەسـتوون. بـەڵام سـەبارەت بـە سـەرچاوەکانی بـۆ نووسـینەوەی مێـژووی ڕووداوەکـانی دوورتـر، هیـچ زانیارییەکی لەدەستنووسەکەدا تۆمار نەکردووە.

بێگومان هەڵسەنگاندنی ناوەرۆكو زانیارییە مێژووییەکانی ئەم دەستنووسـە، کـاری مێژوونووسانو بەتایبەت شارەزایانی مێـژووی ئەردەڵانـە. لەڕاسـتیدا هـەوڵێکی زۆرم دا کەسێکی لەو جۆرە بەم دەقـەدا بچێتـەوەو پێشـەکیو پـەراوێزی بـۆ بنووسـێت، بـەڵام بەداخەوە ڕێکنەکەوت. هەرچۆنێك بێت، خوێنەری ئاسایی کە ئەم دەقە دەخوێنێتەوە، بۆی دەردەکەوێت کە نووسەرەکەی بێلایەن نەبووەو زۆرتر بـەلای واڵیو دەسـەڵاتدارانی سەربە دەوڵەتی ئێراندا دایشکاندووە. بەجۆرێك کـە ڕوحیـەتی ئـێرانچێتی بەئاشـکرا بـە بۆچوونو هەڵسەنگاندنەکانیەوە دیارە.

بەدەر لەزانیارییە مێژووییەکانو شوێنو ساڵی ڕووداوەکان، دەستنووسـەکە گـەلێك زانیاری تـری تێدایـە لەسـەر عەقلیـەتو شـێوەی بیرکردنـەوەی میرەکـانی ئـەردەڵانو، چۆنیـەتی ڕەفتـاری دەوڵـەتی ئـێران لەگـەڵ میرنشـینی ئـــەردەڵانو نـــەیارەکانی خۆیانداو..هتد. ئەمەش بێگومان سەرچاوەیەکی دەوڵەمـەند دەبێـت بـۆ ئـەو نووسـەرو

لێکۆڵەرانەی گرنگی بـە مێـژووی کۆمەڵایـەتی کـوردو خوێندنـەوەی تیۆریـی کۆمـەڵگای کوردی دەدەن.

لەلایەکی ترەوە، نووسەر لەچەند شوێنێکدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکـات کـە ئـەم دەقـە پوختـەی کتێبێکـی تـرە کـە نـاوی (تـاریخ الاکـراد)ەو بـەدرێژی باسـی زۆربـەی ئـەم ڕووداوانـەی تێـدا نووسـیوەتەوە. هـەوڵم دا لەڕێگـەی چـەند دۆسـتو نووسـەرێکی کوردسـتانی ئێرانـەوە هـەندێ زانیـاریم سـەبارەت بـەو کتێبـەو ژیاننامـەی نووسـەر دەسکەوێ، بەڵام ئەویش ئەنجامێکی ئەوتۆی نەبوو.

خودی دەستنووسەکە بە خەتێکی جوانـی فارسـی لەسـەر (١٤٥) لاپـەڕەی قـەبارە گـەورە نووسـراوەتەوە. لاپـەڕەی یەکـەمی نووسـینەکە وەکـو بـەرگی کتێبەکـە وایـەو ناونیشـانەکەی لەسـەر نووسـراوە، بـەڵام ئـەوەی سـەرنج ڕادەکێشـێ، ئەگـەرچی لەناونیشانەکەدانووسراوە: "مێژووی ٦٤١ساڵی کوردستان.. لەساڵی ٦٤٥ی کۆچییـەوە تـا سـاڵی ١٣٠٥ی کۆچـی"، بـەڵام جیـاوازیی نێـوان ئـەم دووسـاڵە دەکاتـە (٧٤١ساڵ) نەك (٦٤١).

لەو ڕووەشەوە کە مێژووی نووسینی دەگەڕێتـەوە بـۆ پـتر لـە(١٠٠)سـاڵ لەمەوبـەر، هیچ جۆرە خاڵبەندییەکی تێدا نیە، بە ڕێنووسی کۆنی فارسی نووسراوەتەوە (بۆنموونە هەردوو پیتی ك‌وگ بەیەك شێوەو بە ك نووسراون)، شێوازی داڕشتنی پـڕە لـە هونـەری نووسینی سەردەمی خۆی، وەکو سـەجعو جۆرەکـانی تـری ڕەوانبێـژیو دێـڕە شـیعری جۆراوجۆر، لەهەندێ شوێنی کەمدا مانای ڕستەکان ڕوونو ئاشکرا نینو جۆرێك تێکەڵو پێکەڵییان پێوە دیارە (لەشوێنی خۆیاندا ئاماژەیان بۆ کراوە)، ئەمـەش وامـان لێدەکا کـەبڵێین نووسـەر خـۆی دەستنووسـەکەی نەنووسـیبێتەوەو ئـەو کەسـەش کـە نووسـیویەتەوە، لەنووسـینەوەی هـەندێك نـاوو داڕشـتنەوەی هـەندێك ڕسـتەدا وردبین نەبووبێت.

ئەوەندەی توانیبێتم، هەوڵم داوە لەپەراوێزدا زانیاری پێویست سەبارەت بەشوێن، ناوەکانو هەندێ رووداوی دیار پێشکەشی خوێنەر بکەم. بەڵام وەك ئاماژەم بۆ کرد، هەڵسەنگاندنو بەدواداچوونی وردی دەقەکە، بەجێدێڵم بۆ مێژوونووسان.

دواجار وەکو نووسەر خۆی لەکۆتاییدا دەڵێت، ئەم دەقە لەسەر داوای مامۆستایەکی زانکۆی بەرلین نووسراوە کەناوی (مسیۆ دکتۆرمان) بووەو لەگەڵ خۆیدا بردویێتی بۆ ئەڵمانیا. دواتر کۆپییەکی لەئەڵمانیاوە هێنراوەتەوە بۆ کوردستانو تەسلیمی دەزگای چاپو پەخشی سەردەم کراوە، بۆ وەرگێڕانو لەچاپدانی. دەزگای ناوبراویش ئەم ئەرکەیان بەمن سپارد. هیوادارم سەرچاوەیەکی بەسوود بێت بۆ سەردەمێکی گرنگ لەمێژووی کوردستان.

لەکۆتاییدا بەپێویستی دەزانم زۆر سوپاسی مامۆستا (حەسەن عەبدولکەریم) بکەم کە ئەرکی پێداچوونەوەی ئەم وەرگێڕانەی گرتە ئەستۆ. هەوڵو ماندووبوونی بەرێزی نەبوایە، ڕەنگ بوو بڵاوبوونەوەو لەچاپدانی ئەم بەرهەمە زۆر دوابکەوتایە.

ئاسۆس هەردی

٢٠٠٢/٣/ ٢٤

ڕەچەڵەکی ئەردەڵان کە باپیرە گەورەی کاربەدەستانی کوردستانەو مێژووی ڕووداوو بەسەرهاتەکانی کوردستان لە ساڵی ٥٦٤ی کۆچییەوە تا ساڵی ١٣٠٥ی کۆچی.

سەبارەت بە ڕەچەڵەکی ئەردەلان، کە بنەماڵەی کاربەدەستانی کوردستان نەوەی ئەون و بە ناوی ئەوەوە بەناوبانگن، بۆچوونی جیاواز هەیە. هەندێك کەس بە کوڕی (ئەردەشیری بابەکان)ی دەزانن، هەندێکی تر بە کوڕی ئەو (خەسرەو) ناوە ئاشەوانەی دەزانن، کە بکوژی (یەزدگرد)ی پاشای عەجەم بوو، و بە هۆی ڕشتنی خوێنی پاشایەکی ئاواوە، ناوی لە لاپەڕەی ڕۆژگاردا مایەوەو کوڕو کوڕەزاکانی بێئەندازە بەرزبوونەوە. هەندێکیش دەڵێن ئەم ئەردەلانە ناوی خەسرەو بووەو ئاشەوان بووە. لە زەمانی (سەففاح ئەبولعەباس ئەحمەد عەباس)دا، بە یاریدەی ئەبو موسلیم (مەرڤەزی)[1] دەستی بەسەر کوردستاندا گرت. بە هۆی ئەمەوە بە (ئەردەلان) ناوی دەرکردو بە کوڕو کوڕەزاکانیشی دەڵێن (بەنی ئەردەلان).

بەهەرحاڵ، ئەردەلان لەگەڵ کەسوکارەکەی خۆیدا، ماوەیەك لە موسڵو دیاربەکر گەورەو سەرۆك بووە، (پاشان) بەپێی قەدەرو چارەنووس، لەگەڵ کۆمەڵێك لە تایەفەو دەستوپێوەندەکانی خۆیدا کۆچیان کردووەو هاتوون بۆ شارەزوور. لە ساڵی ٥٦٤ی کۆچییەوە، لەو ناوچەیەدا حکومەتی سەربەخۆی بەدەستهێنا، قەلای (زەڵم)ی لەوپەڕی پتەویو قایمیدا دروستکرد بۆ ئەوەی ببێتە شوێن و (خانەی حکومەت– دار الحکومە)ی خۆی. دەستی بەسەر دەوروبەری شارەزووردا گرت و زۆربەی کوردستانی خستە ژێردەستی خۆیەوە. هەروەها (پلنگان)یشی گرت کە شوێن و مەسکەنی (کەلهوڕ) و گەورەپیاوانی کەلهوڕ بوو. ئەردەلان خۆی هاتۆتە ئەوێو قەلایەکی ئێجگار پتەوی لەوێ بنیاتناوە کە پاشماوەی هەتا ئێستاش هەرماوە. ماوەی چل ساڵ لەم ناوچەیەی کوردستاندا خاوەن بڕیارو فەرمانڕەوای بە دەسەلات بووە. لە کۆتاییەکانی ژیانیدا، بە فەرمانی (چەنگیزیان–چنگیزیان)[2] (کۆیە) و (حەریر) و (شارباژێڕ) و (ڕەواندن) و (ئامێدی) خراونەتە سەر قەڵەمڕەوەکەیو لە ساڵی (٦٠٦)ی کۆچیدا، کۆچی دوایی کردووە.

فەرمانڕەوایی (کلۆڵ)ی کوڕی ئەردەڵان لە کوردستاندا

لـە هـەمان سـاڵدا، (کلـۆل)ی کـوڕی لـە جێگـەی بـاوکی دامـەزراو بـووە خـاوەن دەسـەڵات. بـە هـۆی ئازایـەتیو جوامـێری خۆیـەوە، قەڵـەمڕەوی بـاوکی فراوانکـردو (سەقز)و (زەرین کەمەر– زرین کمر) و (گەروس) و (سـیاکۆ– سـیاه کـوه)[٣]ی خسـتە سەر قەڵەمڕەوەکەی خۆی، کە ئەمەی دواییان قەڵەمڕەوی (علی شـکر)[٣]ەو ئێسـتا بـە (ئسفەند ئاباد– اسفند اباد) بەناوبانگە. بیست و سێ سـاڵ بەوپـەڕی سـەربەخۆییەوە، فەمرانڕەوایی کردو کۆچی دوایی کرد.

باسی فەرمانڕەوایی (خدر- خضر)ی کوڕی کلۆڵ لە کوردستاندا

لە ساڵی (٦٢٩ك)دا، خدری کوڕی کلۆڵ بە پێی میراتی، ئاڵای سـەرۆکایەتی لەسـەر قەڵـەمڕەوی بـاوك و باپـیری هـەڵکردو سـێو چـوار سـاڵ بەوپـەڕی ئینسـاف و دادپەروەرییـەوە، لـە کوردسـتاندا فـەرمانڕەوایی کـرد. ڕۆژگـاری ژیـانی لە ساڵی (٦٦٣)دا تەواوبوو.

باسی (ئەلیاس)ی کوڕی خدرو فەرمانڕەوایی ئەو لە کوردستاندا

لە هەمان ساڵدا (ئـەلیاس)ی کـوڕی، بـووە جێنشـینی بـاوکی، ئـەم ئـەلیاس نـاوە بێئەندازە ئازاو بەخشندە بوو. هەر ئەم دوو سیفەتەش بووبوونە مایەی تـرس و هیـوای خـەڵکی وڵات. چـل و حـەوت سـاڵ لـە کوردسـتاندا فـەرمانڕەوایی کـردو لـە مـاوەی حوکمڕانـی ئـەودا، ئاسـایش بـە تـەواوی بەرقـەراربوو. لـە سـاڵی (٧١٠ك)دا کۆچـی دوایی کرد.

باسی حکومەتی (خدر) لە کوردستاندا کە بە (خدری دووەم) بەناوبانگە

لە هەمان ساڵدا، (خدر)ی کوڕی جلەوی سەرۆکایەتی گرتەدەست. ئـەم خـدر نـاوە، کە بە خدری دووەم بەناوبانگە، بێئەندازە پاك و لە خواتـرس بـوو. ڕۆژگاری ژیـانی بـە عیبـادەتی پـەروەردگار دەبـردە سـەرو بـە هیـچ جۆرێك حوکمـی نـاڕەواو سـتەمی لـە

رەعیەت و ژیردەستانی خۆی نەدەکرد. بەلکو تەنانەت وەرگرتنی باجی عادەتیشی لە رەعیەتی خۆی بە پیچەوانەی ریسای شەریعەت و تەریقەت دەزانیو هەر بەوەندە قایل بوو کە لە قەلەمرەوی فەرمانرەوایی ئەودا، بێ نەزمی روونەدات. دەولەتی عوسمانی کە باسی لە خواترسیو پاکیی خدریان بیست، لە ناکاو لەشکریان هینایە ناو مەملەکەتەکەیەوە. خدریش بێ شەرو خوین رشتن لە گەلیاندا ریککەوت و سنووری خۆرئاوای کوردستانی لە (شارباژیر)ەوە تا (هەولیر–اربیل) و (کۆیە) و (حەریر) و (ئامیدی) و (رەواندز)، دا بە وان و بە ناوچەکانی تری خۆرهەلات و باشووری خۆرهەلاتی قەلەمرەوەکەی قایل بوو. پاش ماوەی سیو شەش سال فەرمانرەوایی، روویکردە دیاری ئەبەدییەت.

باسی حکومەتی (حەسەن)ی کوری خدری دووەم لە کوردستاندا

(حەسەن)ی کوری، لە سالی (٧٤٦)دا چووە سەر کورسی سەرۆکایەتی کە بە میرات بۆی مابۆوە. ئەم حەسەن ناوە، سیمای جوان و رەوشتی جوان بوو. پتر لە باوکی سەرقالی کاروباری مەملەکەت دەبوو. بە بیری تیژو ریوشوینی بەجی یاسانامەیەکی بۆ کاروباری لەشکرو ولات نووسییەوە، بە جۆریك کە هەریەکە لە ئەندامانی لەشکرو بەریوەبەرانی ولات، سنووری جموجولی خۆیان بزانن. لە ریزەکانی لەشکردا، کۆمەلیکی لە لاوانی مەملەکەت هەلبژارد، کە ژمارەیان پتر لە سی هەزار کەس بوو، و لە پیناوی پەروەردە کردنیاندا هەولیکی بیئەندازەی دا. بەم کۆمەلەی دەگوت (پاریزەرانی ولات) و گرنگییەکی تایبەتی پیدەدان. شەوو رۆژ ئەم سێ هەزار کەسە میوانی خوانی بەخشندەیی ئەو بوون. ئەو دوو– سێ جارەی کە لەگەل سەردارو سەرکردە لەشکرییەکانی دەولەتی عوسمانیدا جەنگا، بە هۆی ئەم ژمارە کەمە پەروەردە کراوەوە، ناوو ناوبانگیکی باشی پەیدا کردو لە هیچ یەکیك لەو جەنگانەدا، سەرداره عوسمانییەکان هیچیان چنگ نەکەوت.

لە سالی (٧٧٤ك)دا، قەلایەکی ئیجگار قایمی لەسەر کیویك کە دەکەویتە یەك فرسەخی شاری سنەی ئیستاوە، بنیاتنا. لە باکووری قەلاکەدا ئاواییەکی بەرپا کردو

قەڵاو ئاواییەکەی ناونا (حەسەن ئاوا). ئێستاش کە ساڵی (١٣٠٩)ی کۆچییە، هەمان ئاوایی لە خۆرهەڵات و پاشماوەکانی قەڵاکە، دیارن.

سیو هەشت ساڵ بەوپەڕی دەسەڵاتەوە، لە قەڵەمڕەوەکەی خۆیدا ژیاو لە (ربیع الاول)ی (٧٨٤)ی کۆچیدا، دنیای فانیی بەجێهێشت.

باسی حکومەتی (بابلول)ی کوڕی حەسەن لە کوردستاندا

(بابلول)ی کوڕی بەوپێیەی کە:

جهانی نماند(٤) بەبی کدخدای یکی چون رود دیگر آید بجای

(واتە: جیهان بێ کوێخا نامێنێتەوە کە یەکێك ڕۆیشت یەکێکی تر دێتەجێی)

لە مەملەکەتی بە میراتی ماوی باوکیدا، ئاڵای سەرۆکایەتی هەڵکرد. ئەم بابلولە کەسێکی ئازاو ڕەشید بوو، ئازایەتیەکەی گەیشتبووە ڕادەی هەڵەشەیو سەرچڵیو، حەزی لە ڕشتنی خوێنی ژێردەستانی خۆی بوو. چاوپۆشیو لێخۆش بوونی لە هەڵەی بچووك و گەورە نەبوو، بە هۆی ئەمەوە هەمیشە کاربەدەستانی وڵاتی دڵساردو دڵتەنگ دەکردو کاربەدەستانی لەشکریشی دەڕەنجاند. دوو- سێ جار ڕەعیەت دژی ڕاپەڕین، ئیبراهیم بەگ ناوێك کە وەزیری بابلول بوو، و پیاوێکی داناو زیرەك بوو، چارەسەری کێشەی یاخیبووانی دەکردو سەربەخۆیی بابلولی لە فەرمانڕەواییدا دەپاراست.، پاش چل و چوار ساڵ فەرمانڕەوایی ڕوویکردە دیاریی ئەبەدییەت.

باسی حکومەتی (مەنزەر- منظر)ی کوڕی بابلول لە کوردستاندا

(مەنزەر)ی کوڕی لە ساڵی ٨٠٨ی کۆچیدا پاڵیدا بە بالیفی سەرۆکایەتیەوە. بە هۆی بەخشندەیی خۆیەوە، ژەنگی بێزاریو دڵتەنگیی لە ئاوێنەی دەروونی دوورو نزیکدا سڕییەوە. ئەمیرو گەورەپیاوانی کورد بە دەست و دیاری فراوانەوە چوونە خزمەتیو پەیمانیان دایە گوێ بە فرمانی بن. ئەم مەنزەرناوە هەولێکی بێئەندازەی دا بۆ چاکردنەوەی ئەو خراپیو شکاوییانەی باوکی بەجێی هێشتبوو. پاش سیو چوار ساڵ فەرمانڕەوایی (مەئمون بەگ)ی کوڕی کردە جێنشینی خۆیو کۆچی دوایی کرد.

باسی فەرمانڕەوایی (مەئمون بەگ)ی کوڕی مەنزەر بەگ لە کوردستاندا

(مـەئمون بـەگ) بـە پێـی مـیراتی، لـە سـاڵی (٨٤٢)ی کۆچیـدا سـەرۆکایەتی کەوتەدەست ئەم. مەئمون بەگە، پاش سەقامگیربوونی کاروباری حکومەت، دەستیکرد بـە ئاوەدانکردنـەوەی وڵات و کۆکردنـەوەی لەشـکر. بێباکانـە پـەلاماری دەوڵـەتی عوسمـانیدا. پـاش دوو سـاڵ پێکـدادان و هـێرش و پـەلامار، دووبـارە سـنوورەکانی خۆرئاوای کوردستان، واتە (شـارباژێڕ) و (هـەولێر) و (کۆیـە) و (حـەریر) و (ئـامێدی) و (رەواندز)ی گرتەوەو، حاکم و کاربەدەستی بۆ هەموویان دانا. کۆمـەلیکی لەشکرەکەی خۆی وەکو بنکـەی چاودێریو پاسـەوانی لـە گونـدی رەوانـدز دانـا، بـۆ ئـەوەی لەهـەر شـوینیکی ویلایەتـەکانی قەلەمرەوەکـەیدا بـی نـەزمیو پشـێوی روویـدا، هـەولبدەن چارەسەری بکەن و کۆتایی پیبهینن. (٣٨) ساڵ بەم شیوەیە فەرمانرەوایی کردو کەس نەیتوانی دەستبخاتە ناو مەملەکەتەکەیەوە. بـە هـۆی ئازایـەتیو جوامـێریو، زیرەکـیو دانایی ئەم مەئمون بەگەوە، تایەفەی بەنی ئەردەلان بە (مەئمونی)* ناویان دەرکرد کە لە کوردیدا (موخەففەف)ی مەئمونە.

بەهـەرحاڵ مـەئمون بـەگ پـاش (٣٨) سـاڵ فـەرمانرەوایی، هـەموو کاربەدەسـت و میرەکانی ویلایەتەکانی قەلەمرەوەکەی لە بارەگـای خۆیـدا کۆکـردەوەو، ویلایەتـەکانی قەلەمرەوەکـەی لـە نیـوان سـێ کـوری خۆیدا دابەشـکرد، کـە ناویـان (یەکـە بـەگ)* و (سورخاب بەگ) و (محەمەد بەگ) بوو. ناوچەکانی (زەلم) و (نفـود)ی سـپارد بـە کـورە گەورەکـەی (یەکـە بـەگ). ناوچـەکانی (هەشـلی–هشـلی)، (پلگـان)، (سـنەی ئـەمرۆ)،

---

* لە دەقەکەدا هەردوو وشەکە وەك یەك نووسراوە، بەڵام رەنگە ئەوی یەکەمیان (مامونی) بیت.

* لە کتیبەکەی مامۆستا شوکر مستەفادا بیگە بەگ نووسراوە ح.

(قەڵەمڕەوی علی شکر)، (میهرەبان=مهربان) و (کەلاش–کلاش) کە جوانڕۆی ئەمڕۆیــە، سپاردنی بە (سورخاب بەگ). (سرۆچك)، (قــەرەداغ)، (شــاربازێڕ)، (ئــالان)، (هــەولێر)، (کۆیە)، (حەریر)، (ئامێدی) و (ڕەوانــدن)ی دایــە دەســت (محەمــەد بــەگ) و ئامۆژگــاری کردن پێکەوە ڕێك و هاوکاربن. خۆیشی گۆشەگیری هــەڵبژاردو پــاش یــەك ســاڵ کۆچــی دوایــی کــرد. کوڕەکــانی، هەریەکــە لــە موڵکــی مــیراتیو دیــاریکراوی خۆیــدا بــە فەرمانڕەواییەوە خەریکبوون و، ڕێزگرتن لە (یەکە بەگ)ی برا گــەورەیان و گوێڕایــەڵیان بۆ قسەو فەرمانەکانی، بە واجیب دەزانی. یەکــە بــەگ، ٤٢ ســاڵی تــەواو ڕۆژگــاری بــە فەرمانڕەوایيو سەرپەرشتی کردنــی براکانیــەوە بردەســەرو لــە ســاڵی (٩٤٢ك)دا بــەرەو ئاخیرەت کۆچی کرد.

باسی حکومەتی (مەئمون بەگی دووەم) لە کوردستاندا

مەئمون بەگی دووەم (کوڕی یەکە بەگ)، چووە سەر تەختی فەرمانڕەوایی و چــل و دوو ســاڵی بــە حوکمڕانــی بردەســەر. (ســولتان سلێمان خــان)ی ســوڵتانی دەوڵــەتی عوسمــانی[٥]، لەشــکرێکی گــەورەی بــە ســەرکردایەتی (حسـێن پاشـا) نــاوێك نــارد بــۆ داگیرکردنی ویلایەتی کوردستان. لــە دەوروبــەری شــارەزوور، مــەئمون بــە گ بــە چــوار هەزار سواری پۆشتەو پەرداخەوە ڕووبەڕووی بوویەوەو هەردوولا بە یەك گەیشتن.

ڕۆژی دوو شەممە ٨ی (ذو القعدة)ی ساڵی ٩٤٤ کۆچــی، لــە بەرەبەیانــەوە تــا کــاتی ئێوارە، ئەم کۆمەڵە کەمە لەگەڵ (٢٠) هەزار کەسی لەشکری عوسمانیدا شــەڕیان کــردو مەردانە خۆیان ڕاگرت. لە هەردوولا ژمارەیەکی زۆر کوژران. کە شەو داهــات، دەســتیان لە شەڕو ململانێ هەڵگرت. مەئمون بــەگ لەگــەڵ پاشمــاوەی لەشــکرەکەیدا، لــە قــەڵای زەڵمدا ئابڵۆقە دراو کەوتە قایمکردن و پارێزگاری کردن لە قەڵاکە. نزیکــەی یــەك مــانگ خۆی ڕاگرت. لەشکری عوسمانی قەڵاکەیان ئابڵۆقەداو ڕێگەی هاتنــەدەرەوەیان لێگرتــن.

مەئمون بەگ، تەنها لەبەر ڕزگارکردنی خەڵکی قەڵاکە، بە شەو لەگەڵ چەند کەسێك لە پیاوە تایبەت و نزیکەکانی خۆیدا، لە قەڵاکە هاتە دەرەوەو ڕوویکردە بارەگای سوڵتان سلیمان خانی سوڵتانی عوسمانی. کاتێك گەیشتە ئەستەموول، زنجیریان کردو لە زیندان توندیان کرد. کە لەشکرەکە هەواڵی ڕۆیشتنی مەئمون بەگیان بیست، ویلایەتەکانی قەڵەمڕەوەکەیان تالان کرد و گەڕانەوە بۆ وڵاتی خۆیان.

کاتێك (سورخاب بەگ)ی کوڕی مەئمون بەگی یەکەم کە مامی ئەم مەئمون بەگی دووەمەیە، بە مەسەلەکەی زانی، لە ساڵی ٩٤٥ی کۆچیدا موڵکی برازاکەی خۆی داگیرکرد. سەرباری ئەوەش، میراتە موڵکی (محەمەد بەگ)ی برا بچووکی خۆیشی داگیر کردو هەموو کوردستانی خستە ژێر دەستی خۆیەوە، دەرگای نامەگۆڕینەوەو گوێ بە فەرمانیو ملکەچکردنی لەگەڵ (شاتەهماسب)[٦]ی سەفەویدا کردەوە. لەسەر کێوێکی بەرزی ناوچەی مەریوان، قەڵایەکی پتەوی دروستکرد بۆ ئەوەی لە کاتی پێویستدا پەناگەی ئەهلی موڵك بێت. ئێستاش پاشماوەکانی ئەو قەڵایە دیارن و خودی بەندە کە نووسەری ئەم نامیلکەیەم (رسالە)، چوومەتە ناو قەڵاکەوەو پاشماوە کۆنەکانیم دیوە.

بەهەرحاڵ، (محەمەد بەگ)ی برا بچووکی (سورخاب بەگ)یش، لەبەرئەوەی موڵکە میراتیەکەی لێزەوتکرا، ئەویش پەنای بردە بەر دەرباری سولتان سلێمانخانی عوسمانی. ئەم مەسەلەیە سوڵتان سلێمانخانی تووڕە کرد. مەئمون بەگی لە زیندان و بەندیخانە هێنایە دەرێو موڵکی (حللە)ی بۆ دانا، بۆ ئەوەی ببێتە سەرچاوەی بژێوی ماڵ و منداڵی. ڕۆستەم پاشای (سەرداری ئەکرەم– سردار اکرم)ی دەوڵەتی بە (٣٠) هەزار سەربازەوە، لەگەڵ مەئمون بەگ و محەمەد بەگدا نارد بۆ کوردستان و فەرمانی دانێ کوردستانی قەڵەمڕەوی سورخاب بەگ لەناوبەرن و وێرانی بکەن. لە ساڵی ٩٤٧ی کۆچیدا، ڕۆستەم پاشا بەوپەڕی لە خۆبایی بوونەوە چووە ناو شارەزوورەوە. سورخاب بەگ بە ٨ هەزار سەربازی کوردەوە ڕێگەی پێگرتن و ڕۆژی پێنج شەممە ٢٤ی مانگی (ڕەجەب)ی ساڵی ٩٤٧ی کۆچی، لە دەشتی شارەزووردا هەردوولا بەیەك گەیشتن.

لەم نەبەردەدا سوارەی کورد مەردانە جەنگان و سێ جار پەلاماردەرو پیشڕەوانی لەشکری عوسمانییان لەسەر ریی خۆیان لادا، کە پتر لە (١٠) هەزار کەس بوون. لە بەیانیەوە تا ئیوارە شەرو کوشتار بەردەوام بوو. تاریکی شەو هەردوو لەشکرەکەی لیك جیاکردەوەو هەریەکەیان گەرانەوە بۆ شوینی حەسانەوەی خۆیان. سورخاب بەگ هەشت رۆژی تەواو لەگەڵ ئەم لەشکرەی عوسمانیدا شەریکرد. لەم چەند رۆژەی نەبەردەکەدا، نزیکەی (٧) هەزار کەس لە لەشکری عوسمانیو (٣) هەزار کەس لە لەشکری کوردان کوژرا. سورخاب بەگ بۆ پاراستنی پاشماوەی سوپاکەی، لە قەڵای زەلمدا پەنای گرت. سوپای عوسمانی گەمارۆی قەڵاکەیان داو کەوتنە پەلاماردانی ناوچەکانی شارەزوور. ماوەی گەمارۆکە دوو سالی تەواوی خایاندو نەیانتوانی زیان بە پاریزەرانی قەڵاکە بگەیەنن.

شا تەهماسب کە بەم رووداوەی زانی، (١٥) هەزار سەربازی بە سەرکردایەتی (حسین بەگ) ناویك، نارد بۆ یارمەتیدانی سورخاب بەگ. کاتیك (حسین بەگ) بە لەشکری شاتەهماسبەوە گەیشتە دوو فرسەخی قەڵای زەلم، سوپای عوسمانی لە بیستنی هاتنی ئەم لەشکرە سەریان لیشیواو سەرگەردان بوون. بە ریکەوت (صدفە) و قەدەر رۆستەم پاشای سەرداری عوسمانی بە بیستنی ئەم هەواڵە، بە مەرگیکی کتوپر گیانی لە دەستدا. ئەم مەسەلەیە ئەوەندەی تر سەری لە سوپای عوسمانی شیواند. سورخاب بەگ کە مردنی فەرماندەی عوسمانی و هاتنی لەشکری هەمیشە سەرکەوتووی شەهریاری عەجەمی بۆ یاریدەدانی خۆی بیست، لەگەڵ هەموو لەشکرو نزیکەکانی خۆیدا لە قەڵاکە هاتنە دەرێو حسین بەگی سەرداری سوپای ئیرانیان لە رووداوەکان ئاگادار کردەوە. حسین بەگ زۆر بە پەلە روویکردە مەیدانی نەبەرد. سوپای عوسمانی بۆ ماوەیەك زەرەریان دا، بەڵام سەرەنجام زەرەریان دی. بۆ جەنگ هاتبوون، بە نەنگەوە گەرانەوە. هەندیکیان رایانکردو هەندیك خۆیان دا بە دەستەوە. هەندیك لە هەڵاتندا پەلەیانکردو گەلیکیش لە پیك هەلپژاندا کوژران، (محەمەد پاشا)

ناویك لەگەڵ (٦٠٠) کەسی سوپای عوسمانیدا، پەنای بردە بەر قەڵای زەلم کە پیاوی جەنگاوەری تیدا نەبوو، و ژن و منداڵی سورخاب بەگی کردە تکاکار بۆ رزگاربوونی خۆی. حسین بەگی سەرداری سوپای ئیران، تکای ژنانی قبولکرد، محەمەد پاشای لەگەڵ ئەو کۆمەڵە کەسەی لەگەڵیدا بوون، بەرداو رەوانەی دەوڵەتی عوسمانی کردنەوە. حسین بەگ و سوپای ئیران بەوپەری شانازیو ریزەوە گەرانەوە بۆ دەربای شاو سورخاب بەگیش بەوپەری هیزو دەسەڵاتەوە لەسەر کورسی سەرۆکایەتی ویلایەتی کوردستان جیگیر بوو. ماوەیەك بەسەر ئەم رووداوانەدا، سورخاب بەگ لە قەڵای زەلمەوە گواستیەوە بۆ قەڵای مەریوان و ئەویی کرد بە پایتەخت و شوینی بەریوەبردنی کاروباری کوردستان.

لە سالی (٩٥٦)دا، (ئەلقاس میرزا)[٧]ی برای شاتەهماسب کە ماوەیەکی زۆر بوو لە دەولەتی شاتەهماسب هەلگەرابۆوە، هاتە دەوروبەری شارەزوور. کوردەکانی ئەو ولاتە. کەوتنە دژایەتی کردنی. لە لایەن شاتەهماتسبیشەوە، بەهرام میرزا (برای شاتەهماسب و ئەلقاس میرزا- وەرگیر) و (شاقولی خەلیفە- شاهقلی خلیفە)ی مۆردار لەگەڵ ئیبراهیم خان و (٢٠) هەزار سواردا پەلاماریان دا. لە سنووری شارەزوورو مەریواندا بلاوەیان بە هیزەکەی کردو شکاندیان. ئەلقاس میرزا لە نیوان هەردوو دەولەتی عوسمانی و ئیراندا خۆی لە بەردەم هەرەشەی لەناوچووندا دیو سەرلیشیواوو سەرگەردان روویکردە قەلای مەریوان و پەنای بردە بەر سورخاب بەگی والی کوردستان. سورخاب بەگ لە حوزووری شاتەهماسبدا بووە تکاکاری گوناهەکانیو بە هۆی ناوبژیکردنی (نیعمەتوللای قەهقانی-نعمة الله قهقانی)یەوە، کە جیَ متمانەی شاتەهماسب بوو، ئەلقاس میرزای لەگەڵ بیست و یەك کەس لە پیاوەکانی خۆیدا ناردە حوزووری شاتەهماسب. شاتەهماسب لە پاداشتی ئەم خزمەتەدا، مەرحەمەتی شایان و نەوازشی بیپایانی بەرامبەر سورخاب بەگ نواندو ساڵانە بری یەك هەزار تمەنی لە خەزینەی دەولەتی ئیران و بە شیوەیەکی بەردەوام، بۆ برییەوە.

سورخاب بەگ (١١) کوری هەبوو. یەکەم حەسەن بەگ، دووەم ئەسکەندەر بەگ، سێیەم سولتانعەلی بەگ، چوارەم یەعقوب بەگ، پێنجەم (بارام–بەهرام) بەگ، شەشەم زولفەقار بەگ، حەوتەم (ئالش–آلش) بەگ، هەشتەم شاسوار بەگ، نۆیەم ساروخان بەگ، دەیەم قاسم بەگ و یانزەیەم (بەسات–بساط) بەگ. سورخاب بەگ (سولتانعەلی بەگ)ی کوری سێیەمی کردە جێنشینی خۆی، کە بە مەردایەتیو ئازایەتی لەوانی تر جیادەکرایەوە. بارام بەگی کوری پێنجەمیشی کردە فەرمانڕەوا لە ڕەواندزو ئامێدی. بە جۆرێك کە تا ساڵی (١٢٤٠)ی کۆچی کورو کورەزاکانی ئەم بارام بەگە، لەو مولکەدا حوکمڕان و فەرمانڕەوا بوون. ئەو (محەمەد) ناوەی بە میری ڕەواندز بەناوبانگ بوو و ساڵەهای ساڵ لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا شەڕو کێشەی هەبوو، یە کێك بوو لە نەوەکانی ئەم بارام بەگە.

بەهەرحاڵ، سورخاب بەگ پاش (٣٠) ساڵی تەواو کۆچی دوایی کرد. زۆری نەبرد سولتانعەلی بەگیش کە جێنشینی ئەو بوو، کۆچی دوایی کردو دوو منداڵی لە پاش بەجێما. یەکێکیان تەیمور خان و ئەوی تریان هەڵۆخان. لە ساڵی (٩٧٥)ی کۆچیدا (بەسات–بساط) بەگی کوری سورخاب بەگ، پێی نایە سەر (بەرە–بساط)ی سەرۆکایەتی.

باسی حکومەتی (بەسات بەگ)ی کوری سورخاب بەگ لە قەڵەمڕەوی باوکیدا

ئەم بەسات بەگە پیاوێکی چاکەکارو داناو زانا بوو. بەوپەڕی تواناوە هەوڵی دا زانستە ئایینیو ئەدەبیەکان بڵاوبکاتەوەو نزیکەی (١٠) ساڵی بەو شێوەیە بردەسەر. لە ساڵی ٩٨٥ی کۆچیدا، تەیمورخان و هەڵۆخانی کوری سولتان عەلی بەگ، لیی ڕاپەڕین و پەنایان بردە بەر دەرباری شا ئیسماعیلی دووەم[٨]. بۆ ماوەی نزیکەی ساڵێك لە (دار السلطنة)ی تەوریزدا بە سەرگەدانی دەژیان، تا لە ساڵی (٩٨٦)دا، شا

ئیسماعیل کۆچی دوایی کرد. تەیمورخان و هەلۆخان گەڕانەوە بۆ ویلایەتی کوردستان، کۆمەلیکیان لە خۆیان کۆکردەوەو دەستیاندایە پەلاماردانی قەلەمرەوی بەسات بەگ. بە قەزاو قەدەری ئاسمانی، بەسات بەگیش لەم سالەدا کۆچی دوایی کرد. تەیمورخانی کوری سولتان عەلی بەگ لە جیی مامی خۆی چووە سەر کورسی فەرمانڕەوایی.

باسی فەرمانڕەوایی (تەیمورخان)ی کوری سولتان عەلی بەگ لە جیگەی مامی لە کوردستاندا

لەبەرئەوەی لەم سالەدا (کە ٩٨٦ی کۆچی بوو)، هیشتا سولتانیکی بەهیز لەسەر تەختی سەلتەنەتی ئیران جیگیر نەبووبوو، تەیمور خان بە پیی پیویستی ئەو ڕۆژگارەو خۆگونجاندن لەگەڵ زەمانەدا، ملکەچیو گوی بە فەرمانیی خۆی بە سولتان موراد خانی سولتانی عوسمانی[٩] ڕاگەیاند. سولتان مورادخان ئەم مەسەلەیەی پیخۆش دەبێ، بری (١٠٠) هەزار (ئاغچە زیر) وەکو مووچەی بەردەوام بۆ تەیمورخان دەبریتەوە، کە نزیکەی ٣٠ هەزار تمەن پارەی ئیستای ئیران دەکات.

تەیمورخان چوار کوری هەبوو. سولتان عەلی بەگ، بوداق بەگ، موراد بەگ و (میر عەلەمەددین– میر علم الدین). ویلایەتەکانی ژیردەستی خۆی بەسەر ئەم چوار کورەدا دابەشکرد. (شارەزوور) و (قزلجە)و (حەسەن ئاوا– حسن آباد) و (زەلم)ی دا بە سولتان عەلی بەگ. (شارباژیر) و (قەرەداغ) و (کۆیە) و (حەریر)ی بە بوداق بەگ سپارد. (مەریوان) و (سەقز) و (سیاکۆ– سیاه کوه) و (تیلەکۆ) و (خورخورە)ی دا بە موراد بەگ و (شارباژیر)ی دایە دەست میر عەلەمەددین[١٠]. خۆیشی (واتە تەیمورخان) بە سوپایەکی گەورەوە کەوتە گرتنی ناوچەکانی گۆشەو کەناری کوردستان. کرماشان و (سونقور–سنقر) و (زەرین کەمەر– کە ئیستا بە گەروس بەناوبانگە) و (دینەوەر)ی گرت و، ئالای سەربەخۆیی هەلکرد.

له ۹۹۳ی کۆچیدا هیرشی کرده سـەر قەلـەمرەوی (عومـەر بـەگی کـەلهور). عومـەر بەگ به ناچاری پەنای برده بەر (شاویردی خان)ی والی لورسـتان. شـاویردیخان لەگـەڵ خەلکی لورستان و سوپای کەلهوردا، ریگەی به تەیمورخان گرت، له کاتیکدا که به هیچ جۆریك چاوەریی دوژمنیکی ئاوا نـەبوو. تـەیمورخان بـه سـوپا بچووکەکەیـەوە، کـه لـه هەزار سوار کەمتر بوون بیباکانه لەگـەڵ سـوپای کـەلهورو لورسـتاندا کەوتـه شـەرەوە. لەبەرئەوەی سـەرکەوتن و بردنـەوە بەدەسـت تـەقدیری خـودای دادگـەرە، لـه مـەیدانی نەبـەرددا ئەسـپی تـەیمورخان گـلاو ئـەو ئاسمـانی ئازایەتیـەی دابـه زەویـدا. سـوپای لورسـتان پـەلاماریان داو دیلیـان کـرد. شـاویردیخانی والی لورسـتان بەوپـەری ریـزو ئەدەبەوە تەیمورخانی بردەوە مالی خۆیو هەرچەنده که دیل بوو، وەکـو مـیریك ریـزی لیگـرت. لـه رووی دووربینییـەوە پـاش چـەند رۆژیـك بـه ریـزەوه رەوانـەی کوردسـتانی کردەوە.

تەیمورخان پاش سێ ساڵ چوو بـۆ تـەمیکردنی خـەلکی زەریـن کەمـەری گـەروس. (دەولەتیار سولتانی سپامەنسوری)[11] که ئەوکاته حاکمی زەرین کەمـەر بـوو، بـه سـێ هـەزار کەسـەوە رووبـەرووی تـەیمورخان بـووەوە. پـاش شـەرو ململانییـەکی کـەم، دەولەتیار سولتان شکاو لەناو قەلای زەرین کەمـەردا گـەمارۆدرا. تـەیمورخان هـەر بـەو ژمارە کەمەوە که لەگەلیدا بوون بریاری دا قەلاکه بگریت. پاش کردنەوەی قەلاو هیرش بردنی بۆ ناوەوەی، تیریك تەیمور خانی پیکاو کوشتی. سەرەرای کوژرانـی سـەرداریکی ئاوا، هیشتا لەشکرەکەی بەوپەری ئازایەتیو بیباکییەوه دەستیاندایه تۆله سـەندنەوە، دەولەتیار سولتان و پتر له (۲۰۰) کەسی خەلکی زەرین کەمەریان کوشت و تـەرو وشـك هـەرچییان بەردەسـت کـەوت تالانیـان کـرد. هـەر لـەوێ لاشـەی تـەیمورخانیان به خاك سپارد.

خەلکی مەملەکەت (ئەهلی مولك) حەزیان دەکرد (هەلۆخان)ی برای تەیمورخان کـه پیاویکی زانا بوو، ببیته سەرۆکیان.

باسی حکومەتی (هەلۆخان)ی برای تەیمورخان و ملکەچکردنی بۆ شاعەباس

لە سالی ٩٩٦ی کۆچیدا دەستی بەسەر قەلەمرەوی تەیمورخاندا گرت و بە سەربەخۆیی بووە فەرمانرەوا. ئەم هەلۆخانە، بە ملکەچکردن و گوێ بە فرمانی، ماوەی دوو سالی لەگەڵ (سولتان سلیمان)ی سولتانی عوسمانیو پاشای ئێراندا بەسەربرد. لەم ماوەیەدا، (پایتەخت–دار الملك)ی کوردستانی لە قەلاّی زەلم و قەلاّی مەریوانەوە گۆریو هینای بۆ قەلاّی پلنگان. ئەم قەلاّی پلنگانە دەکەوتە شوینیکی ئیجگار سەخت و عاسییەوەو یەکیك بوو لە قەلاّ قایمەکانی جیهان لەوکاتەدا. هیچ یەکیك لە سولتانەکانی جیهان نەیانتوانی بە زۆر داگیری کەن. خیلی کوردانی کەلهور کە یەکیکن لە خیلە ناودارەکانی کورد، لەوێ نشیتەجێ بوون. هەلۆخان گەلیك ئاوایی بنیاتنا، قەلاّکەی قایمتر کردو چەندین بازارو مزگەوتی لەوپەری پتەویدا دروستکرد. ئەم قەلاّی پلنگانە دەکەویتە دوانزە فرسەخیی شاری سنەی ئیستاوە. هەروەها (هەلۆخان) دەستیکی تەواوی بە قەلاّی زەلم و مەریوان و حەسەن ئاوادا هیناو، هەرسی قەلاّکەی لەوپەری شکۆو پتەویدا ئاوەدان کردەوە.

ئەم هەلۆخانە، پیاویکی دلیرو ئازادو دادگەر بوو. لەگەڵ رەعیەت و ژیردەستاندا بە یاسای دادو مەردایەتی دەجوولایەوەو لەگەڵ میرو فەرمانرەوایانی نزیك و هاوسیی کوردستاندا بە میهرەبانیو دۆستانە رەفتاری دەکرد. بە هۆی ئەمەشەوە، ویلایەتەکانی قەلەمرەوەکەی تا دوا پلە ئاوەدان بوو، و خەزینەکەی پربوو لە زیرو زەر. لە ماوەی جیاجیای سالدا لەم چوار قەلاّیەدا دەمایەوە. ئامادەییو زۆربوونی ژمارەی سوپاکەی گەیشتە رادەیەك کە داواو لافی فەرمانرەوایی سەربەخۆی لیدەدا، قەلەمرەوەکەی خۆی بە دەولەتی سەربەخۆ ناودەبردو گوێ بە فەرمانی هیچ پاشایەك نەبوو.

له سالی (١٠١٢)ی کۆچیدا[١٢] (حسین خان)ی حاکمی لورستان به فیتی شاعەباسی (ماضی) پاشای ئیران[١٣]، به نیازی شـەر لەگـەڵ هـەلۆخاندا، بـە (١٠) هـەزار کەسـەوە پـەلاماری کوردسـتانی داو گـەمارۆی قـەڵای (حەسـەن ئـاوا-حسـن آبـاد)ی دا، کـە لـەو کاتـەدا هـەلۆخان ماوەیـەك بـوو وەکـو گەرمیانـە هــەوار لیــی دابــەزیبوو. هەرچــەندە لەوکاتەدا ژمارەیەکی کەم لەناو قەڵاکەو لەگەڵ هـەلۆخاندا بـوون، بـەڵام (حسـین خـان) هیچی پینەکراو لە سێ- چوار مـەیداندا و لـە هـەموو شـوینیك تیکشـکا. سـەرەنجام لـە مەیدانی نەبەرددا زۆر خراپ تیکشـکاو هـەڵات. لەشـکری هـەلۆخان چـوار فرسـەخ دوای کەوتن و نزیکەی هەزار کەسیان لە لەشکری لورسـتان کوشـت. شـاعەباس کـە ئەوکاتـە خـاوەنی سـەلتەنەتی ئـیران بــوو، لــە جموجولــە ســەربەخۆکانی هــەلۆخان رەنجـاو سوپایەکی نارد بۆ ئەوەی هەلۆخان لە کۆڵ بکاتەوە. سوپاکە بیئەوەی بە مەرام بگـات گەرایەوە. بۆ جاری دووەم هەمان کار بە لەشکریکی ئامـادەتر لـەوی پیشـوو سـپیردرا، لەسەر سنووری کوردستان هەلۆخان تیکیشکاندو هەڵاتن. سییەم جار شاعەباس خـۆی بە لەشکریکی گەورەو فراوانــەوە، بـە مەبەسـتی داگـیرکردنی کوردسـتان و تـەمیکردنی هەلۆخان، کەوتەرێو گەیشتە (ئسـەفەند ئابـاد- اسـفند آبـاد)ی کوردسـتان، کـە ناویـان ناوە قەلەمرەوی (علـی شـکر). (ئـالی بـالی) نـاویکی (زەنگەنـە) کـە خزمـەتکارو پیـاوی تایبەتی شاعەباس بوو، پاشای لەم سـەفەرو شـەرە پەشـیمان کـردەوەو گەرایـەوە بـۆ بارەگای سەلتەنەتی خۆی. پاش ئەم رووداوانە، شاعەباس ریگـەی نـەرمیو میـهرەبانی لەگـەڵ هـەلۆخاندا گرتەبـەرو بـە هـۆی هـەمان ئـەو (ئـالی بـالی) نـاوەوە، بـۆ رینمــاییو راکیشانی، فەرمان و (بەرگ-خلعت)یکی[١٤] نارد بۆ ئەوەی هـەلۆخان بترسـێو ملکـەچ بکات. ئینجا (هـەلۆخان)، (خـان ئەحمـەد خـان)ی کـورە گـەورەی خـۆی بـە دەسـت و دیاری شایانەوە نارد بۆ دەرباری پاشا. پاش گەیشتنی، لە هەموو روویەکەوە دلنـەوایی کـرا. شاعەباسـی (مـاضی) بـە پیـی بـەرزەوەندی دەولـەت (کـڵاوزەر-زریـن کـلاه)ی خوشـکی خـۆی کـردە هاوسـەری خـان ئەحمـەد خـان و پــەیمانی لیوەرگـرت کـە لـە

گەرانەوەیدا بۆ **كوردستان**، هەلۆخانی باوكی بنێریت بۆ دەرباری شا. خـان ئەحمـەد خانیش پاش هاتنەوەی بۆ كوردستان، پەیمانەكەی بەجێگەیاندو پـاش چـەندین جـۆرە ئامادەكـاریو ڕێخۆشـكردن، هـەلۆخانی نـارد بـۆ ئەسـفەهان. پـاش ئـەوەی هـەلۆخان گەیشتە ئەسفەهان، شـاعەباس ڕێـزو میـهرەبانی پێویسـتی بەرامبـەر نوانـد. هـەلۆخان دوای شەش مانگ مانەوە لە ئەسفەهان ڕوخسەتی گەڕانەوە بۆ كوردستانی دەسكەوت. بە پێی داواو تكای خودی هەلۆخان، فەرمانی حكومڕانی بەسەر هەموو كوردستاندا، لـە هەمەدانەوە تا (ئەمانییە) و كۆیەو حەریر، بە ناوی خـان ئەحمـەد خانـەوە دەرچـوو، و خان ئەحمەد خان لە سالی ١٠١٤ی كۆچیدا حكومەتی كوردستانی كەوتە دەست.

باسی حوكمڕانی (خان ئەحمەد خان)ی كوری هەلۆخان لە كوردستانداو لەشكركیشییەكانی خان ئەحمەد خان

لـەو سـالەدا خـان ئەحمـەدخان ئـالأی ئـەمارەت و سـەرۆكایەتی هـەلكردو كەوتـە تـەیاركردنی لەشـكرو سـوپا. بـە پێـی فـەرمانی پاشـا، (٢٠) هـەزار سـوارو پیـادەی ئامادەكرد بۆ تەمیكردنی خەلكی موكریو بلباس. هەرچـەندە خـەلكی موكریو بلبـاس كۆمەلیكی بێ شومارو بێ سـنووریان ئامـادە كـردو بـە نیـازی نەبـەرد هاتنـە پیشـەوە، بەلأم كاتێك هەردوولا بەیەك گەیشتن، دلیرانی كوردستان بێباكانە پەلاماریان دان. پاش شـەرو ململانییـەكی كـەم، لەشـكری موكـریو بلبـاس شـكان. كۆمـەلیكیان لی كـوژراو گەلیكیشیان دەسگیرو دیلكران. ئـەو ژمـارە كەمـەی كـە گیـانی خۆیـان لـە شمشـیری دلاوەرانی كوردستان قوتار كرد، پەنایان بردە بەر قەلأی ڕەواندزو خەلكی ئەوێ. خـان ئەحمەد خان دوایـان دەكـەوێ، دەگاتـە قـەلأی نـاوبراوو گـەمارۆی دەدات و، پـەلاماری دەوروبەرەكەی دەدات و تالأنی دەكات. ڕێگەی هاتوچۆ لە خەلكی ناو قەلأكە دەگریـت،

بەلکو لە برسیتیدا زۆریان بۆ بێو لە ترسی شمشیرەکەی، خۆیان بدەن بە دەستەوە. ماوەیەك بەو شیوەیە تیپەری، تا خان ئەحمەد خان لە دریژەکیشانی سەفەرەکەی بیزار بوو. رۆژیك لەگەل ژمارەیەك لە پیاوەکانی خۆیدا، بۆ سەیران و راو دەچیتە کەناری ئەو دەریایەی[١٥] دەکەوتە تەنیشت قەلاکەوە. بە ریکەوت، لە کەناری دەریاکە تووشی ژنیکی ئەو خیلە دەبیت (دەبێ مەبەستی خیلی ناو قەلاکە بیت– وەرگیر). زەعیفەکە (ژنەکە) لە خان ئەحمەد خان دەپرسێ بۆچی تا ئیستا ئەم قەلایەتان نەگرتووە؟ خان ئەحمەد خان دەلیت ریرەوی قەلاکە دیارنیەو ریگای چوونە ژوورەوەشی نیە. ژنەکە لە رووی گالتەبازییەوە دەست بۆ ناوگەلی خۆی دەبات و دەلیت ئەمەش ریگای چوونە ژوورەوەی نەبوو، بەلام مەردانی مەیدان هیمەتیان بۆ کردو بە شمشیری بی کیلان، کردیان بە جادەیەکی تەخت. لەم تانەیە، رەگی پیاوەتیی ئەحمەد خان هاتە جۆش و سەربازەکانی خۆی خرۆشاند. بیباکانە هیرشی کردە سەر قەلاکە. خەلکی قەلاکە دەستیاندایە شەرکردن. (بەلام) لەبەرئەوەی بەخت یاوەری خان ئەحمەد خان بوو، بەرگەیان نەگرت و سەربازەکانی خان ئەحمەد خان چوونە ناو قەلاکەوە. پاش کوشتن و برینیکی زۆر، خەلکی قەلا داوای (ئەمان)یان کردو خان ئەحمەد خانیش ئەمانی دانێ. (حەسەن بەگ)ی ئامۆزای خۆی لەوێ بە حاکم دانا، (خالید بەگ)ی کردە حاکمی (خۆشنان)[١٦]، (ئامیدی)ی سپارد بە (عوسمان بەگ) و حاکمی بۆ کۆیەو حەریریش دیاریکرد. لەویشەوە، بە مەبەستی گرتنی موسل کەوتەرێ. کە گەیشتە ٦ فرسەخیی موسڵ، حاکمی ئەوێ لە ترسی گیانی خۆی روویکردە دیاربەکرو حەلەب. خان ئەحمەد خان بێ شەرو شۆر ویلایەتی موسلی گرت. کاربەدەست و گەورەکانی موسڵ بەدەست و دیاری شایانەوە هاتنە حوزوری. خان ئەحمەد خانیش هەریەکەیانی بە ئەندازەی پلەو پایەی خۆی نەوازش کردو زیارەتی حەزرەتی (یونس)ی بوو بە نسیب (علی نبینا و علیه السلام). چل رۆژ بۆ حەسانەوەی سەربازەکانی لە موسڵ مایەوە. مژدەی ئەم سەرکەوتنە دیارو گەورەیەی بۆ شاعەباس

نارد. شاعەباس–یش جلوبەرگ و خەنجەری رازاوە بە گەوهەرو ئەسپی تایبەت بە زینی (مینا–عاج)ەوەو دوانزە هەزار تمەن زیری نارد بۆ خان ئەحمەد خان و پیی گوت دەبێ کەرکوك و بەغداش بخاتە ژیر دەسەڵاتی خۆیەوە.

خان ئەحمەد خان بە یاریدەی یەزدانی بەخشندە، بەرەو کەرکوك کەوتەرێو ئەو ناوچەیەی خستە ژیر دەستی خۆیەوە. لەویشەوە روویکردە بەغدا. کە شاعەباس هەوالی رۆیشتنی خان ئەحمەد خانی بەرەو بەغدا بیست، بە سوپایەکی گەورەوە بە پەلە روویکردە ئەوێ. لەولاوە خان ئەحمەد خان گەیشتە دەوروبەری بەغدا. پاشاو گەورەپیاوانی بەغدا بە ریزەوە پیشوازییان لیکردو بە دەستودیاری شایانەوە هاتن بۆ لای. شاعەباس–یش گەیشتە دەوروبەری بەغدا. خان ئەحمەد خان لەگەڵ کۆمەلیك لە خەلکی بەغدادا چوونە پیشوازی و بەر مەرحەمەت کەوتن.

بەهەرحاڵ، پاش ریکوپیك کردنی (تەنزیم کردنی) ئەو مولکە بەدیاریکردن و دانانی والی بۆ ئەو ویلایەتە، خان ئەحمەد خان لە سالی (١٠٣٥)ی کۆچیدا گەرایەوە بۆ کوردستان. ماوەی سەفەرەکەی خان ئەحمەد خان، لە بەریکەوتنیەوە تا گەرانەوەی، (٧) سال و (٣) مانگ بوو.

پاش (٣) ساڵ شاعەباسی (ماضی)، پاشای ئیران، کۆچی دوایی کرد. لە (جمادی الاخر)ی ١٠٣٨ی کۆچیدا، (شاسەفی– شاه صفی) لە جیگەی ئەو چووە سەر کورسی سەلتەنەت و بەریورەسمی جۆراوجۆر دلنەوایی خان ئەحمەد خانی دەکرد.

خان ئەحمەد خان کوریکی لە (کڵاوزەر– زرین کلاه)ی خوشکی شاعەباس هەبوو، ناوی (سورخاب بەگ) بوو. لە سەرەتای لاوییەوە، شاعەباس بردبوویە لای خۆیو پەروەردەی کردبوو. ئە و سورخاب بەگە بیئەندازە چاك و بەخشندەو ئازا بوو. نەیارەکانی شاسەفی، دلی (شاسەفی)یان لە سورخاب بەگ کرمێ کردو بیلبیلەی چاوی ئەو جوامیرەیان دەرهینا. خان ئەحمەد خان بە بیستنی ئەم هەواڵە سامهینەرە عەقلی لە دەستداو شیت بوو. میرە کوردەکان بیئەوەی کەس پیی بزانیت، ئەو شیری بیشەی

مەردایەتیـــەیان زنجـیر کـردو بـەناوی ئـەوەوە، ویلایـــەتیان ریکوپیـــك و بونیـــادی سەرۆکایەتییان پتەو کرد. پاش ٦ مانگ حەکیم بە یەکجاری بریـاری چاکبوونـەوەی داو تەندروستییەکەی جارانی بۆ گەرایەوە. (خان ئەحمەد خـان) لـە دەوروبـەرو ئـەملاولاوە سوپایەکی زەبەندەی کۆکردەوەو پەلاماری ویلایەتە هاوسێ و نزیکەکانی دا. کرماشـان و هەمەدان و (خــوی) و (ئـەردەبیل)یشـی خسـتە سـەر قەلەمرەوەکـەی خـۆی. سـەری مینبەرەکان و دوعا خویندنی بە ناوی خۆی رازانـدەوەو بـە ئاشـکرا داوای سـەربەخۆیی کرد، لە ژیریشەوە پەیوەندی بە سولتانی عوسمانییـەوە کـردو پـەیمانی خزمـەتگوزاری دایـە. لـە لایـەن سـولتانی عوسمانییـەوە جلوبـەرگی گرانبـــەهاو دیـاری جۆراوجـۆری پیبەخشرا. بە فەرمانی سولتانی عوسمانی فــەرمانرەوایی موسـڵ و کـەرکوکی پـی بـرا. خان ئەحمەد خان شاری موسلی کردە (پایتەخت–دار الملك)ی خۆی و ٧ ساڵ موســڵ و کەرکوك و سلیمانیو شارەزوور لەژیر دەستی ئەو خاوەن دەســەڵاتەدا بـوون. مـاوەی حوکمرانی خان ئەحمەد خان لە کوردستاندا (٢٦) ساڵ بوو. دواتـر باسـی سـەرەنجامی کاری خان ئەحمەد خان دەنووسینەوەو باسی دەکەین.

باسی حوکمرانی (سلیمان خان) و دروستکردنی شاری سنە بە هەوڵ و کۆششی ئەو

کە هەوالی رۆیشتن و پەنابردنی خان ئەحمەد خان بۆ دەولـەتی عوسمـانی گەیشـتە شاسەفی، (سلیمان خان)ی کوری (میر عەلەمەددین تەیمور خانی ئەردەڵان)ی نـارد بـۆ ویلایەتی کوردستان و ناوچەکانی سەر بەو ویلایەتە. سلیمان خان ئەوکاتـە یـەکیك بـوو لە خزمەتکارەکانی شاسەفی و جێ متمانەی ئەو پاشایە.

لـە سـالێ (١٠٤٠)ی کۆچیـدا، سـلیمان خـان چـوو بـۆ کوردســـتان و لــە کاروبــاری حکومەتدا سەربەخۆیی تەواوی وەرگرت. پاش سالیك، واتە لـە سـالی ١٠٤١ی کۆچیـدا، سولتان موراد خانی چوارەم، کە پاش عوسمان خانی دووەم بوو بوو بە سـولتانی رۆم،

خەسرەو پاشای (سەر عەسکەر)ی بە سوپایەکی بێ سنوورەوە نارد بۆ گرتنی عـیراقی عەرەب و کوردستان.

خەسرەو پاشا گرتنی کوردستانی بە لـە پیشـتر زانـی و روویکـردە شـارەزوور. (٦) فـەوجی پیـادەی لەگـەڵ (٤) هـەزار سـواردا نـارد بـۆ گرتنـــی مـــەریوان و کوردســـتان. شاسـەفی (زەینـەل خـان)ی سوپاسـالاری (شـاملون)ی بـە سـوپایەکی بـێ سـنوورەوە رەوانەی کوردستان کرد. خۆیشی بە لەشکریکی ریکوپیك و پۆشـتەو پەرداخـەوە چـوو بۆ هەمەدان. زەینەل خان زۆر بە پەلە سوپاکەی گەیاندە مەریوان.

کە خەسرەو پاشـا هـەوالی هـاتنی سـوپای ئـیرانی بـۆ یارمـەتیدانی خـەلکی ئـیران بیست، خۆیشی لەگەڵ سوپاکەیدا روویکردە ئەوێ. لە دەشتی مەریواندا هەردولا بەیەك گەیشتن و نەبەردیکی سـەخت و بـەردەوام روویـدا. پـاش شـەرو ململانـێ، زەینـەلخانی سوپاسالار تیکشـکاو هـەلات. کـە لەشـکری شـکاو گەیشـتە هەمـەدان، شاسـەفی بـۆی دەرکـەوت کـە زەینـەلخانی سـەردار لـەو نەبـەردەدا بـە وریـاییو دووربینـی رەفتـاری نـەکردووە، فـەرمانی کوشـتنی دراو پارچـە پارچـەیان کـرد. لـەولاوە خەسـرەو پاشـا بیئەوەی هیچ کۆسپیکی لەبەردەمدا بیت هات بۆ سنەو بـەرەو هەمـەدان کەوتـەرێ. بـە فـەرمانی شاسـەفی، خـەلکی قەلـەمرەوی (علـی شـکر) کـە دەکەوتنـە سـەر ریگـای عەسـکەری رۆم، کۆچیـان پیکـرا. خەسـرەو پاشـا هـات بـۆ (دەرگـەزین)[١٧] و دوو رۆژ مایەوە. شاسەفی لەگەل لەشکری ئیراندا کەوتە جوولە، خەسـرەو پاشـا بـی دواکـەوتن روویکردە بەغدا.

بەهـەرحاڵ پـاش تـەواوکردنی کـاری خەسـرەو پاشـاو شـکاندنی سـوپای رۆمـی، شاسـەفی سـوپایەکی ریکوپیکـی پرچـەکی بـەرەو شـارەزوورو ناوچـەکانی کوردسـتان رەوانە کردو دووبارە گرتنەوەی ئەو ناوچانەی پی سپارد، پاش ئـەم رووداوە شاسـەفی گرنگـی دا بـە بـە هـیزکردنی سـلیمان خـانی ئـەردەلان لـە کاروبـاری حوکمرانـی کوردستانداو، بیئەندازە بالادەستی کرد. سلیمان خان لە دەرباری شادا پـەیمانی دابـوو

پایتەختی کوردستان بگویزیتەوەو بیهینیت بۆ سنەی ئیستا. ئەم سنەیە لە بنەرەتدا گوندیك بووە لە گوندەکانی کوردستان و بە (سنیه) بەناوبانگ بووە. بە مروری زە مان (سنیه) بووە بە سنەو کە قەلاکەشیان بە دەوریدا دروستکرووە پیی گوتراوە سنەدژ. چونکە (دژ) لە فارسی کۆندا مانای قەلایە، واتە قەلای سنە، عەرەبیەکەیشی بووە بە (سەنەندەج- سنندج). بەهەرحاڵ (سلیمان خان) بە پیی پەیمانەکەی خۆی لە سالی ١٠٤٦ی کۆچیدا ئاوەدانی کردەوە. لەسەر ئەو گردەی کە دەکەویتە ناوەراستی شارەوە، قەلای حوکمرانیی لەوپەری پتەویدا دروستکرد، کە ئیستا هەر هەمان قەلا، (دار الایالە)ی کوردستانە. لە دەرەوەو لە دەوروبەری قەلای حکومەت، بناغەی بیناو حەمام و مزگەوت و بازاریکیشی داناو تەواوی کردن. لە دەشتی (سەرتودە)شدا، کە دەکەویتە خۆرئاوای سنەوە، زنجیرەیەك کاریزی هەلکەندو بە سێ قۆناغ ئاوی گەیاندە ناو قەلای حوکمرانی. بەهەرحاڵ، سلیمان خان قەلای زەلم و پلنگان و مەریوان و حەسەن ئاوای ویرانکرد، بۆ ئەوەی جاریکی تر حاکمەکانی کوردستان لە کاتی پیویستیدا روویان تینەکەن و نەیانکەنە پەناگا.

بۆ جاری دووەم، ئەحمەد خان دیسان بە مەبەستی گرتنی کوردستان، بە (١٢) هەزار سواری پر چەکەوە لە دەربەندی (چغان) تیپەریو هاتە ناوەوە. بە فەرمانی شاسەفی (عەلی بالی بە گ)ی زەنگەنەی (میر ئاخور باشی)[١٨] لەگەڵ (٣٠٠) کەسی سوارەدا، کرایە بەرپرسیاری پاسەوانی کردن لە قەلای کوردستان. بەرگریو بەرەنگاربوونەوەی خان ئەحمەد خانیش بە (سیاوش بەگی قلر ئاغاسی) و (شاویردیخان)ی حاکمی کوردستان و (ئاغا خانی موقەدەم جوانشیری) سپیردرا. لە دەشتی مەریواندا هەردوولا بەیەك گەیشتن. پاش ریکخستنی ریزەکان و پیکدادانی شمشیرەکان، کۆمەلیك لەو پاشا عوسمانیانەی لە سوپاکەی خان ئەحمەد خانی ئەردەلاندا بوون، کوژران. خان ئەحمەد خان کە لاوازی سوپاکەی خۆی بینی، ئیوارەی ئەو رۆژە دووبارە بەرەو موسڵ گەرایەوەو، پاش (٦) مانگ لە سالی (١٠٤٨)ی کۆچیدا،

له موسڵ کۆچی دوایــی کـرد. ئـەمیرەکانی کوردسـتان تەرمەکـەیان لـە پـاڵ حـەزرەتی یونسدا ناشت (علی نبینا و علیه السلام).

سلیمان خان بــە سـەربەخۆیی دەسـتیدایە کاروبـاری حکومـەتی کوردسـتان. پـاش شاسەفی، (شاعەباسی دووەم)یش گرنگیەکی تایبەتی بەم سلیمان خانە دا. تا لە سالی ١٠٦٦ی کۆچیدا، سلیمان خان کۆچی دوایی کرد. ماوەی حوکمرانی سلیمان خان، (٢٠) ساڵ بوو. ئینجا شاعەباسی دووەم بە قسەو راویژی (مورید سولتانی کەلهور) کە یەکێك بوو لە خزمەکانی سلیمان خان و خاوەنی رای زیریـن و فکـری بـەتین بـوو، کوردسـتانی بەسەر چەند بەشیکدا دابەشکرد، هــەر بەشـەی دا بـە یـەکیك لـە خـەلکی کوردسـتان و کەسوکاری سلیمان خان. (ایالت)ی سنەی لەگەڵ ناوچەکانی لای خۆرهەڵاتیەوە، دایـە دەسـت (کەلبعـەلی خـان– کلبعلیخـان)ی کـوری سـلیمان خـان و حکومـەتی مـــەریوانی تەسلیمی (خەسرەوخان)ی کوری دووەمی سـلیمان خـان کـرد. سـەقزو سـیاکۆی دا بـە (سـولتان)و، ناوچـەی پلنگـانی سـپارد بـە (موریـد سـولتان). ناوچـەکانی شـارەزوور و شارباژیری بە (محەمەد خانی گورجی) بەخشی.

باسی حکومەتی (کەلبعەلی خان)ی کوری سلیمان خان لە کوردستاندا

کەلبعەلی خان لـە (١٠٦٧)ی کۆچیـدا لـە (ایـالت)ی سـنەدا دامـەزرا، دادپـەروەری و ئینسـافی کـردە پیشـەی خـۆیو نـاوو ناوبـانگیکی باشـی بەدەســتهینا، لــە دەربــاری شاعەباسی دووەمدا بووە جیگەی بـرواو متمانەیـەکی بـێ ئـەندازە. هـەموو ناوچـەکانی کوردستانی خستە سەر سنەو بەوی سپارد (دەبـێ مەبەسـت شاعەباسـی دووەم بیـت– وەرگیر)و دانرا بە فەرماندەی سوپا بۆ گرتنی خوزسـتان. لـە گرتـن و داگـیرکردنی ئـەو مەملەکەتەدا، ئەوپەری مەردایەتی و جوامیری نواندو بە هـۆی ئەوەشـەوە لـە دەربـاری پاشادا بیئـەندازە بـەرز بـۆوە. (١٦) سـالی تـەواو بەسـەربەخۆیی حوکمـی کوردسـتانی

کردو، پتر لەوەی لە خەزینەی حکومەتی کوردستاندا جیگەی بیتەوە، زیری پاشەکەوت کردو سامانی کۆکردەوە. پاشان بە پیی ئەو ریسایەی بۆ ئادەمیزاد دانـراوە، لـە سـالی ١٠٨٢ی کۆچیدا، کۆچی دوایی کرد.

باسی حکومەتی (خان ئەحمەدخان)ی کوری کەلبعەلی خان لە کوردستاندا

لە هەمان سالدا، بە فەرمانی (شا سلیمان)[١٩]، خـان ئەحمەدخانی کـورە گـەورەی (کەلبعەلی خـان) لـە جیگـەی دانیشـت. ئـەم خـان ئەحمـەد خانـە، کـاتیك چـووە سـەر کورسی (ایالت)، ئەوپەری بەزەیی و میهرەبانی بەرامبەر دۆسـت و دوژمـن و دوور نزیـك دەنوانـد. لـە بەخشـندەییو سـەخاوەتدا، حاتـەمی دووەم و خاقـانی دووەم بـوو. لـە ماوەیەکی کەمدا، گەنجینەکەی باوکی کە پـر بـوو لـە زیـرو گەوهـەر بـە بـادا. ئـەوەندە زیری دا بە خەلك، لە ناو عەوامدا بە (خـانی زیریـن– خـان زرینـە) ناوبـانگی پـەیداکرد. زۆربـەی کـاتی خـۆی بـە رابـواردن و بـەزم و شـادی دەبـردە سـەر. لـە هیـچ جـۆرە رابواردنیکـی شـەرعیو ناشـەرعی خـۆی نەدەپاراسـت. زیـادەرەوی لـە بـەزم و خۆشـگوزەرانیدا بـووە هـۆی پشـیویو پاشـاگەردانی لـە ولایەتەکـەیدا. خەسـرەوخانی مامی، بی نەزمی ویلایەت و وردو درشتی رەفتارو کارە دزیوەکانی خان ئەحمـەد خـانی لای شاسـەفی[٢٠] خستەروو پیی راگـەیاند. شاسـلیمان حکومـەتی کوردسـتانی بـە خەسرەو خان سپاردو خان ئەحمەد خانی لەسەر کار لابرد.

باسی حوکمرانی (خەسرەو خان)ی مامی خان ئەحمەد خان

خەسرەوخان، کە لەوکاتەدا لە مەریوان بوو، بە شادمانی ئەسپی سەرکیشی بەختی دەستەمۆکردو بەرەو سنە تاویدا. کتوپـر خـۆی کـرد بـە سـنەدا، خـان ئەحمـەد خـانی گرت، ناردی بۆ ئەسـفەهان و، خـۆی لـە سـالی ١٠٩١ی کۆچیـدا ئـالای سـەرۆکایەتی لـە

کوردستاندا هەلکرد. ئەم خەسرەوخانە پیاویکی زالم و ستەمکار بوو. دەرگای زولم و زۆری بە رووی خەلکی ویلایەتدا کردەوە. رەفتارەکانی تەنگیان بە خەلکی مەملەکەت هەلچنیو چوونە دەرباری شا بۆ شکایەت. شاسلیمان بە میهرەبانی شاهانەی خۆی دلخۆشی نارازییان دەداتەوەو بە دلنەوایی کردنەوە دەیاننیریتە لای خەسرەوخان. خەسرەوخان لەم لوتفە شاهانایە شەرم نەیگرت و دەستی لە زولم و دەستدریژی هەلنەگرت. ئەوانەی بۆ نارەزاییو شکایەت روویان لە دەرباری شا نابوو، هەر یەکەیانی بە جۆریك، تووشی کارەسات کردو بە بیانوویەك دەریکردن و کوشتنی. راستی مەسەلەکە بۆ جاری دووەم عەرزی شاسلیمان کرا. خەسرەو خانی بانگکرد بۆ ئەسفەهان و پاش گەیشتنی فەرمانی دا سزابدریو بکوژریت. دەستوپیوەندەکانی پاشا، لە (مەیدانی شاهی)ی ئەسفەهاندا کوشتیان و لە ناویانبرد. ماوەی حوکمرانی خەسرەوخان لە کوردستاندا کەمتر لە دوو سال بوو. لە سالی ١٠٩٣ی کۆچیدا بە فەرمانی شاسلیمان، (تەیمورخانی ئاجرلویی) بووە حاکم و فەرمانرەوای کوردستان.

باسی حکومەتی (تەیمور خانی ئاجرلویی) لە کوردستاندا کە لە بنەمالەی ئەردەلانییەکان نیە

ئەم تەیمورخانە لەگەل خەلکی مەملەکەتدا هەلسوکەوتی باش و رەفتاری جوان بوو. لەگەل گەورەو بچووکی خەلکی ویلایەتدا، برایانە رەفتاری دەکرد. (٦) سال بەم شیوەیە لە کوردستاندا حوکمرانی کرد. پاش (٦) سال و لە سالی (١٠٩٩)ی کۆچیدا، دووبارە خان ئەحمەد خانی کوری کەلبعەلی خانی ئەردەلان کرایەوە بە حاکمی کوردستان و بە فەرمانی شا سلیمانی سەفەوی روویکردە سنەو شارەزوور. ئەم خان ئەحمەد خانە کە بۆ جاری دووەم لە ویلایەتی کوردستاندا سەربەخۆیی کەوتەوە دەست زیاتر لە جاران زیادەرەوی لە خۆشگوزەرانیو رابواردنی رەواو نارەودا کرد. کە سلیمان پاشای بابان بە حالی خان ئەحمەد خانی زانی، خەلکیکی زۆری لە تایەفەکانی

کوردو عەرەب لەگەڵ خۆیدا ریکخست، لە سالی ۱۱۰۳ی کۆچیدا بیباکانە هیرشی کردە سەر سنوورەکانی کوردستان و، مەریوان و سەقزو هەورامانی گرت (زۆراب سولتان– سهراب سلطان)ی حاکمی سەقزو (ئیبراهیم بەگی میر ئەسکەندەری)ی حاکمی مەریوانی کوشت. خان ئەحمەد خان خۆی نەچوو بۆ بەرەنگاربوونەوەی مەسەلەکەی بە شاسلیمان راگەیاند. لە لایەن شاسلیمانەوە، (رۆستەم خانی سوپاسالار) و عەباس خانی زیاد ئوقلی– عباس خان زیاد اقلی) بە سوپایەکی ئامادەوە نیردران بۆ یارمەتیدانی خان ئەحمەد خان. لە دەشتی مەریواندا هەردوولا بە یەك گەیشتن. سوپای سلیمان پاشا شکاو پتر لە (٤) هەزار کەسیان کوژران و یە دیل گیران. پاش ئەم سەرکەوتنە دیارو گەورەیە، عەباس خانی زیاد ئوقلی بە فیڵ و هەلخەلەتاندنی لە لایەن (قاسم سولتان)ی هەورامییەوە، تۆمەتی ئەم سەرکیشیەی سلیمان پاشا دەداتە پاڵ والی و خەلکی کوردستان. ژمارەیەك لە گەورەپیاوانی کوردستان لەگەڵ (۱۲۰۰) کەس لە رەعیەتی ئەم مەملەکەتە، گرفتاری ئازارو ئەشکەنجە دەکاو پاش تالآنکردنی مولك و مالیان، فەرمانی کوشتنی ئەو بیچارانە دەدات و لە لاشەو سەری ئەو بیچارانە، گردیك لە دەشتی مەریوان دروستدەکات. ئیستاش کە سالی ۱۳۰۹ی کۆچییە، ئەو گردە هەر ماوەو بە (کەللەکیو– کلین کوە) بەناوبانگە. واتە ئەو کیوە لە کەللەی مرۆڤ دروستکراوە. شاسلیمان لە تۆلەی ئەم کارە وەحشیانەیەدا، عەباس خانی سەردار لە مەیدانی ئەسفەهاندا لە سیدارە دەداو فیری مانای (سەرداری)ی دەکات. لە سالی ۱۱۰۷ی کۆچیدا شا سولتان حسین[٢١]، ئەحمەد خان لە سەرکار لادەباو (محەمەد خان)ی کوری خەسرەوخانی کوژراو لە حکومەتی کوردستاندا دادەنیت. ماوەی ئەم حوکمرانیەی دووەمی خان ئەحمەدخان، ۹ سالێ ناتەواو بوو.

باسی حوکمرانی (محەمەد خان)ی کوری خەسرەوخان لە کوردستاندا

کە (محەمەد خان) لـە (ایالت)ی سـنەدا جیگیر بـوو، دەسـتیکرد بـە چاکردنـەوەو ئاوەدانکردنەوەی ویلایەت. لەبەرئەوەی بەهۆی کردەوە وەحشـیانەکەی عـەباس خـانی زیـاد ئوقلییـەوە کـە پیشـتر باسـکرا، خـەلکی کوردسـتان رەنجـابوون و کۆمــەلیك لــە میرەکـانی ئـەو ناوچەیـە نیشـتمانیان جیهیشـتبوو و پـەنایان بردبــووە بــەر دەولــەتی عوسمـانی، شاســولتان حســین، بــۆ دلنــەوایی‌و کۆکردنــەوەی ئەوانــەو ریکخســتنی کوردستان و ئازەربایجان، (حسین خانی لور)ی کردە (سەردار) و ناردی بۆ کوردسـتان. ئـەم سـەرداره گرنگییـەکی بیئـەندازەی دا بـە ئـاوەدانی کوردسـتان و بـاج و خــەراجی کوردستان و ئازەربایجان.

بەهەرحالّ، لە سالی ١١١٣ی کۆچیـدا خـەلکی کوردسـتان دژی ئـەم محەمـەد خانـە راپەرین و لە دەرباری شاسولتان حسیندا شکایەتیان لیکرد. بە حوکمی پاشا، محەمـەد خـانی ئــەردەلآن لابــراو (محەمــەد خــانی گورجــی) کرایــە بەرپرســیاری حکومــەتی کوردستان‌و بەرەو کوردستان رەوانەکرا. ماوەی حوکمی محەمــەد خـانی ئـەردەلآن (٦) سالیّ تەواو بوو.

باسی حکومەتی (محەمەد خانی گورجی لە کوردستاندا)

ئەم محەمەد خانی گورجییە کە هاتە کوردسـتانەوە، خـۆی بـە سـوننی مەزهـەب و پەیرەوی ئیمامی شافیعی حسـابکردو لـەکاتی بەجیگـەیاندنی پینـج فەرزەکـەدا لەگـەلّ خەلکدا نویژی جەماعەتی دەکرد. هەر ئەم مەسەلەیە، لە دەرباری (شاسەفی)دا[٢٢] بوو بە هـۆی لابردنـی ئـەو بیچارەیـە. هیـچ زانیارییـەکی تـر سـەبارەت بـە (محەمـەد خـانی گورجـی) لەبەردەسـتدا نیـە. مـاوەی حوکمرانیەکـەی ٣ سـالّ بـوو. لــە ســالی ١١١٦ی کۆچیدا، بە فەرمانی شاسولتان حسین، حکومەتی کوردستان بە (حەسەن عەلی خان)ی

کوری (محەمەد موئمن خانی ئیعتیمادو ددەولە– محمد مؤمن خان اعتماد الدولة) سپێردرا.

باسی حوکمرانی (حەسەن عەلی خان)ی کوری (محەمەد مۆمن خانی اعتماد الدولە) کە لە بنەماڵەی ئەردەڵانییەکان نیە

ئەم حەسەن عەلی خانە بێئەندازە پابەندو سووربو لەسەر ڕێبازی شیعەگەری. لەگەڵ خەلکی کوردستاندا، کە هەموویان سوننین و پەیرەوی ئیمامی شافیعین، دەمارگیرانەو بە پێچەوانەی یاسای خێڵ و عەشیرەتییەوە ڕەفتاری دەکرد، گیان و مالی خەلکی ئەم ناوچەیەی وەکو شیری دایکی، بە حەڵاڵ دەزانی بۆ خۆی. بە ڕێکەوتێکی خودایی، ڕۆژێك بە نیازی ڕاو لە (دار الایالە)وە سواردەبێو بەلای مەرقەدی حەزرەتی ئیمامزادەی ئازادە (عومەری کوری عەلی)دا (سلام الله علیە) تێدەپەری کە دەکەوتە بەرامبەری (دار الحکومە)ی سنەوە. سەبارەت بەو کەسەی لەو شوێنە شەریفەدا نێژراوە، پرسیاری کرد. گوتیان ئەمە (پیرعومەر)ە. ئەم پیاوە وەحشیە بێئەدەبە، هەر کە ناوی (عومەر)ی بەرگوی کەوت، حوکم دەکات کە ئەو شوێنە پیرۆزە ویران بکریت. لە کاتی گەرانەوەدا، کاتێك کە دەگاتە دەروازەی (دار الایالە)، تووشی ئازارێکی دڵ دەبێو هەر لەویدا بە هۆی توندیو بە هێزی نەخۆشیەکەیەوە دەکەوێ. کە دایك و ژن و مندالی دینە سەرێو لە حالی دەپرسن، هەر ئەوەندە وەڵامی دایکی دەداتەوە کە: دایە پیری عومەرییەکان لیی دام. پاش ئەم قسانە، جیهان بەجێدیلێ و تەشریف دەبات بۆ ئەو شوینەی کە حەقە. ماوەی حوکمرانی ئەم وەحشی نەژادە، دوو سالی ناتەواو بوو. لە سالی ١١١٨ی کۆچیدا بە فەرمانی شاسولتان حسین، (حسین عەلی خان)ی برای دەکرێتە فەرمانرەوای کوردستان و ڕەوانە دەکریت.

باسی(حسین عەلی خان)ی برای حەسەن عەلی خان لە کوردستاندا کە لە بنەماڵەی ئەردەڵانییەکان نیە

ئەم حسین عەلی خانە، لەبەر دەمارگیریی مەزهەبی، کە یەکێکە لە ئەنجامەکانی وەحشیگەری، دەرگای زوڵم و ستەم بە رووی خەڵکی کوردستاندا دەکاتەوە. پاش سالیك خەلك لە دژی رادەپەرن، رووداوەکەنە دەرباری پاشای ئیران و لەسەر حوکم لای دەبەن و، (کەیخەسرەو بەگ) ناویك بە فەرمانی حوکمرانی کوردستانەوە، لەگەل خۆیاندا دینن. ماوەی حکومەتی حسین عەلی خان یەك ساڵ و چوار مانگ بوو.

باسی حوکمرانی کەیخەسرەو بەگ، یاساولی شاسولتان حسین کە لە بنەماڵەی ئەردەڵانییەکان نیە

کاتیك کە (کەیخەسرەو بەگ) دەچیتە ناو (دار الایالە)ی کوردستانەوەو خەلك هەولدەدەن بزانن چ جۆرە کەسیکە، بۆیان دەردەکەوێ پیاویکی سووك و نارەسەنەو لە سەرۆکایەتی مولك و پاراستنی مەملەکەت بیبەرییە. بە ناچار پاش یەك ساڵ لەسەر حوکم لایدەبەن و دەینیرن بۆ ئەسفەهان. ماوەی حوکمرانی ئەم خەسرەو بەگە یەك سالی ناتەواو بووە.

باسی حوکمرانی (عەباس قولی خان) کە یەکیکە لە کورەزاکانی خان ئەحمەد خانی بەنی ئەردەڵان، لە کوردستاندا

پاش دەرکردنی کەیخەسرەو بەگ، ئەهلی مولك لە سالی ١١٢١ی کۆچیدا ئیمتیازی حکومەتی کوردستان دەدەن بە (عەباس قولی خان) ناویك کە لە کورەزاکانی خان ئەحمەد خانی کوری هەلۆخان بووە. هەموو ئەهلی مولك دەبنە ملکەچ و گوی بە فرمانی. شا سولتان حسین-یش بە لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندی سەردەم، جلوبەرگ و فەرمانی حکومەتی بۆ دەنیرێ. لە سالی ١١٢٨ی کۆچیدا شا سولتان حسین دامرکاندنەوەی فیتنەی ئەفغانە ئەبدالییەکان (افاغنه ابدالی) لە (دار الملك)ی قەندەهار، بەم عەباس قولی خانەو خەلکی کوردستان دەسپیرێ[٢٣]. عەباس قولیخان لەگەڵ (٨) هەزار سواردا لە کوردستانەوە بەرەو مەبەست دەکەویتەرێ. کاتیك کە سەربازەکانی کوردستان دەگەنە تاران شیواوی و بیسەرو بەری سەلتەنەتی شاسولتان حسین-یان بۆ دەردەکەوێو لە عەباس قولی خان هەلدەگەرینەوەو دەگەرینەوە بۆ کوردستان. عەباس قولی خان بە تەنیا دەچیتە دەرباری شاسولتان حسین و، ئەم کردەوەیەو تۆمەتی گەرانەوەی سوپاکە دەداتە پاڵ (عەلی قولی بەگ)ی کورەزای (کەلبعەلی خانی بەنی ئەردەڵان) کە پیشتر باسیکرا. شا سولتان حسێن خودی ئەم عەباس قولی خانە لەسەرکار لادەبات و زیندانی دەکات. ماوەی حوکمرانیەکەی (٨) ساڵ بوو. ئینجا هەمان ئەو (عەلی قولی بەگ)ە نەناسراوە دەکاتە حوکمرانی کوردستان، جلوبەرگ و فەرمانی حکومەت و نازناوی خانی وەکو ریزلینانیك بۆ دەردەکات و لەگەڵ (عەلی خانی فەراشخەلوەت- علی خان فراشخلوت)دا، بە سەرفرازیی، رەوانەی کوردستانی دەکات.

باسی حکومەتی (عەلی قولی خان) کە لە کورەزاکانی ئەحمەد خانی بەنی ئەردەڵانە، لە کوردستاندا(٢٤)

چیرۆکی ئەم عەلی قولی خان ناوە کە کورەزای کەلب عەلی خانی بەنی ئەردەڵانە: بە هۆی چەرخی زەمانەو رۆژگارەوە تووشــی هــەژاریو نەگبــەتی بووبــوو، و لــە یــەکیك لــە گوندەکانی (خورخورە)ی کوردستاندا کە ناوی (شیخلە)یە نیشتەجێ بوو، و شــەوو رۆژ بۆ بەدەستهینانی بژیوی ژیان کۆششی دەکرد. ئەو چەند کەسەی لەگەلیدا بوون و لــەم دۆخی تەنگانەیەیدا یاریدەدەری بــوون، هەمیشــە لــە رووی میهرەبانیــەوە پییــاندەگوت لیرە برۆو سەفەر بکە بۆ شوینیکی تر بەلکو لە دەردی هەژاری رزگارت بێ. عــەلی قــولی بەگ لەوپــەری نائومیدییــەوە وەڵامــی دەدانــەوە کــە ئەگــەر خــودا بینــیرێ، بــۆ گونــدی (شیخلە)یشی دەنیرێ. ئەم قسەیە لە کوردستاندا بڵاوەو بووە بە پەندو مەسەلە.

بەهەرحاڵ، کاتێ عەلی خان کە هەلگری جلوبەرگ و فــەرمانی شــاهی بــوو، گەیشــتە سنە، سۆراخی عەلی قولی بەگی لە قــەڵای (شــیخلە)دا دۆزیــەوەو روویکــردە ئــەوێ. کــە گەیشتە نزیکی ئەو گوندە، چەمیکی بەرچاوکەوت کە پەرینەوە لیــی بــە بــێ شــارەزایی زەحمەت بوو. هەر لەوکاتەدا عەلی قولی بەگ و کۆمەلی لە خەلکی شــیخلە عــەلی خــان- یان دی، بواری ئاوەکەیان لی شاردەوەو بەرەو یــەك فرســەخ ســەرووتر رینماییــان کــرد، نەوەکا خۆیو هاوریکانی ببنە میوانی گوندەکە. عــەلی خــانی بــەرگی میرایــەتی هینــەر، هەرچۆنیك بوو لە ئاوەکە پەرییەوەو لە بارەی عەلی قولی بەگەوە پرسیاری کــرد. ناچــار خەلکی ئاوایی بە هەزار ترس و ئومیــدەوە عــەلی قــولی بــەگیان هینــابۆ لای. عــەلی خــان ئەوپــەری ریــزی لیگــرت، بــەرگی شــاهی کردەبــەریو فــەرمانی حکومــەتی کوردســـتانی پیسپارد. یەکسەر عەلی قولی بەگ بوو بە عــەلی قــولی خــان و بــە خــەلکی ئــاوایی گــوت: نەمگوت ئەگەر خودا بینیرێ بۆ گوندی شیخلەشی دەنیرێ؟

پاش دوو-سێ رۆژ، کە میرەکانی کوردســتان بــە مەســەلەکەیان زانــی، روویــانکردە بارەگای عەلی قــولی خــان و پــاش ئامــادەکردنی پیویســتیەکانی ئەتــەکیت و رازاندنــەوە بەرەو سنە کە (پایتەخت- دار الملك)ی کوردستانە، بەرییان خست و لە ســالی ١١٢٨ی کۆچیدا گەیشتە سنە.

هەر لەم کاتەدا خەڵکی لورستان لە شاسولتان حسین هەڵدەگەڕێنەوە. شاسولتان حسین-یش هەر ئەم عەلی قولی خانە لەگەڵ سوپای کوردستاندا دەکاتە بەرپرسیاری تەمیکردنی خەڵکی لورستان و بەختیاری. عەلی قولیخان لە جێبەجێکردنی ئەم ئەرکەدا ئەوپەڕی دلێری و ئازایەتی دەنوێنێ. لە کاتی ڕووبەڕووبوونەوەی لەگەڵ سوپای لورستان و بەختیاریدا، بە پێی یاسای سەرکردە ناودارەکان، باڵی ڕاست و باڵی چەپی سوپا ڕێکدەخات و خۆیشی دەچێتە ناوەند (قلب)ەوە. سەرەتاکانی نەبەرد لە هەردوولاوە دەرکەوتن. سوارەکان لە مەیداندا تاوی ئەسپەکانیان دا، دلاوەرانی کوردستان کەوتنە جۆش و خرۆش جلەویان بۆ کەفوکوڵی پەنگخواردووی لاویتی بەرەڵڵا کردو ئاوزەنگییان لێدا، ئەسپیان تاوداو شمشێریان وەشاند. سوارەی بەختیاری کەمێك بەرگرییان کردو هێرشی مەردانەیان کرد. سەرەنجام بە نەنگ و شورەییەوە لەم جەنگە گەڕانەوە. دلێرانی کوردستان دوایان کەوتن، کۆمەڵێکیان دیل کردو گەلێکیان دایە بەر شمشێری خوێناوی. پاش ئەم ڕووداوە حاکمی لورستان لە لایەن عەلی قولی خانەوە دڵنیا کرایەوە بە دەستودارییەکی فراوانەوە چووە لای. عەلی قولی خان لەگەڵ چەند کەسێك لە سەرۆکەکانی بەختیاریدا ناردی بۆ دەرباری شاسولتان حسین و بووە تکاکاری گوناهەکانی. شاسولتان حسین دڵنەوایی حاکم و سەرۆکەکانی لورستانی کردو ناردنییەوە بۆ وڵاتی خۆیان. عەلی قولی خان بەوپەڕی شانازیو سەنگینییەوە گەڕایەوە بۆ سنە. تا لە ساڵی ۱۱۳۲ی کۆچیدا لاوازیو سستییەك لە سەڵتەنەتی شا سولتان حسیندا هاتە ئاراوەو لە هەموو لایەکەوە ئەفغانیەکان هەراو ئاشوبیان نایەوە. (خانە پاشا)[٢٥]ی کوڕی (محەمەد پاشای بابان) کە ئامۆزای سلیمان پاشا بووەو لەو مێژووەدا حاکمی سلیمانی و بابان بوو، ئەم دەرفەتەی قۆزتەوە، بە لەشکرێکی ڕێکوپێکەوە بە مەبەستی گرتنی ویلایەتەکانی ئەردەڵان کەوتەڕێ و پەلاماری سنووری مەریوانی دا. لەبەرئەوەی هیچ کۆسپێکی لە بەردەمدا نەبوو، تا پێنج فرسەخی شاری سنە هاتە پێشەوە. عەلی قولی خان لە

توانایدا نەما لەوە زیاتر دوابکەویّو بەرەو ئەسفەهان هەلأت. گەورەپیاوانی کوردستان، لەوکاتەدا بە ناچاری پاراستنی مالّ و گیانی خۆیان لەوەدا بینی کە ملکەچی خانە پاشا بن. سەییدو زاناو شیخەکانی ناوچەکە، چوونە دەرەوە بۆ پیشوازی خانە پاشاو هینایانە ناو شاری سنەوە.

باسی حوکمرانی (خانه پاشای بابان) له کوردستاندا

خانە پاشا لە سالی ١١٣٢ی کۆچیدا بوو بە میرو حوکمرانی کوردستانی ئەردەلان و، لە کەرکوکەوە تا هەمەدان کەوتە ژیر فەرمانی ئەوەوە. ئەم خانە پاشایە هەولیکی زۆری دەدا ریساکانی دادپەروەری پیادە بکات و کۆششی دەکرد خەلکی کوردستان رازیبکات. بێ سلکردنەوە (احراج) دەبی بلیین لە سەردەمی حوکمرانی ئەودا خەلکی بە تەواوی ئاسوودە بوون. لەبەر پەشیوی سەلتەنەتی سەفەوی و شیواوی دەولەتی ئیران و بالأدەستبوونی ئەفغانەکان، کەس توانای نەبوو رووبەرووی خانە پاشا بووەستیّو دەریبکات. لەبەرئەوە خانەپاشا بە ئیرادەیەکی پۆلأیین و بروا بە خۆبوونەوە کاروباری حکومەتی بەریوەدەبرد. مزگەوت و قوتابخانەیەکی گەورەی لە شاری سنەدا دروستکرد. دوو منارەی زۆر بلندی لە مزگەوتەکەدا بەرزکردەوە. ئەم منارەو مزگەوتە یەك سالّ مانەوە. (ئەمانەللأخان– امان الله خان)ی گەورەی والی کوردستان، لە رووی دەمارگیریو غیرەتی خیلأیەتییەوە مزگەوتەکەی ویرانکرد، منارەکانی رووخاندو باخیکی لە جیگەی (مزگەوتەکە) دروستکرد، کە ئیستاش ماوەو بە باخی (فیردەوسی– فردوسی) بەناوبانگە.

بەهەرحالّ، خانەپاشا چوار سالی تەواو لە سنە مایەوەو لە سالی ١١٣٦ی کۆچیدا (عەلی خان)ی کوری کردە حاکمی سنەو خۆیشی ریگای مەملەکەتی بابانی گرتەبەر. هەرچەندە عەلی خان لە سەرەتای تەمەن و هەرەتی لاوییدا بوو، بەلأم بە هیچ جۆریك بە دوای رابواردن و خۆشگوزەرانیدا نەدەگەراو، رۆژگاری ژیانی لەگەلّ زاناو شاعیراندا

بەسەر دەبرد. لە سالی (١١٤٢)ی کۆچیدا ناوبـانگی دەسـەڵاتی نادرشـای ئەفشـار، کـە لەوکاتەدا سوپاسالاری (شاتەهماسبی دووەم) بوو و بـە (تەهماسـب قـولی خـان) ناسـرا بوو، بە سەرتاسـەری ئـێراندا بڵاوبـۆوە. عـەلی خـان بـی هیـچ شـەرو کیشـەیەك، سـامی لینیشت و روویکردە ویلایەتەکەی خۆی. ماوەی حوکمرانی عەلی خـان لـە کوردسـتاندا، ٦ ساڵ بوو. شاتەهماسبی سـەفەوی پـاش راویـژو پیباشـبوونی تەهماسـب قـولی خـانی سوپاسالار کە هەمان نادر شایە، (عەباس قولی خـانی ئـەردەڵان)ی نـارد بـۆ حکومـەتی کوردستان و دووبارە چرای بەنی ئەردەڵان هەلگیرسایەوە. بـەڵام زۆری پینـەچوو، ئـەم دنیایەی جیهیشت.

باسی حکومەتی (سوبحان ویردیخان)ی بەنی ئەردەڵان لە کوردستاندا

(سوبحان ویردیخان- سـبحان وردیخـان)ی کـوری، بـە حوکمـی مـیرات لـە جیگـەی (بـاوکی) سـەرۆکایەتی بەدەسـتهیناو لـە سـالی ١١٤٣ی کۆچیـــدا بـــوو بـــە حوکمرانـــی ئەردەڵان. ئەم سوبحان ویردیخانە پیاویکی خواپەرست و لە خواتـرس بـوو، بـە یاسـای جوامیریو[٢٦] و لیهاتوویی رەفتاری دەکـرد. هـەولیکی زۆری دا بـۆ فراوانکردنـی شـاری سـنەو دەسـتپیاهینان و چاککردنـەوەی (دار العمـارە-رەنگـە راسـتیەکەی دار الامـــارە بیت، واتە خانەی یاخود بینای حکومەت و حوکمرانی. وەرگیر).

لە سالی ١١٤٧ی کۆچیدا نادرشا بە مەبەسـتی گرتنـی (شـیروان) لـە ئەسـفەهانەوە کەوتـەرێ. لـە (١٨ی سـەفەر)ی هـەمان سـالدا هاتـە نـاو شـاری سـنەوەو لـە سـالۆنی (دیوەخانی) روو لە باکوری بینای حکومەتدا دابەزی، کە بە سـالۆنی (روو لـە تەپولـە-روبتپولە) بەناوبانگەو لەوکاتەدا دریژیەکەی (٢٠ گەز) و پانییەکەی (١٢ گەز) بـووە[٢٧]. نادر شا لەوێ ریگەدەدا سەردانی بکریت و رووداکاتە ویردیخانی حاکمی کوردستان کـە وەکـو خزمـەتکار لـە بەشـی خـوارەوەی دیوەخانەکـەدا راوەسـتابوو، و پیـی دەلیـت:

سوبحان ویردیخان، ئیمە نەهاتووین جیگەکەی تۆ داگیربکەین. دیوەخانەکەی ئیوە زۆر گەورەیە، با لایەکی ببیتە شوینی دانیشتنی ئیمە بۆ ئەوەی خەریکی سەلتەنەت بین، لاکەی تریشی مالی ئیوە بیت و حوکمرانی خۆتان بکەن. لە پاداشتی ئەم مەرحەمەتە (نادری)یەدا سوبحان ویردیخان ١٤ هەزار مەن[٢٨] رۆن و (١٠) هەزار تمەن زیری پیشکەش دەکات.

بەهەرحالّ، پاش ئەوەی نادرشا لە (شەوالی ١١٤٨)ی کۆچیدا، لەسەحرای (موغان)دا تاجی لەسەرنا، بە فەرمانی ئەو پاشایە سوبحان ویردیخانی والی کوردستان لەسەر کار لابراو (مستەفاخان)ی برای سوبحان ویردیخان کرا بە والی کوردستان. ماوەی حوکمرانی سوبحان و ویردیخان (٥) سالّ و (٨) مانگ بوو.

مستەفاخان روویکردە حکومەتی سنەو لە (محەرەمی ١١٤٩)دا گەیشتە بارەگای (ایالت). پاش سێ– چوار مانگ ئەهلی مولك دژی راپەرین و، دووبارە سوبحان ویردیخان لە هەمان سالدا کرایەوە بە حاکمی کوردستان. نادرشا پاش گەرانەوەی لە سەفەری هندستان و، رۆیشتنی بۆ گرتنی (خوارەزم) و تەمیکردنی خیلی (بارس) و والیی ئەو مەملەکەتە، لە سالی ١١٥٠ی کۆچیدا سوبحان ویردیخانی والی کوردستانی بانگکردە حوزووری خۆیو (ئەحمەد سولتان)ی کوری سوبحان ویردیخانی کردە حوکمرانی کوردستان کە لە سەفەری هندستاندا لە هەموو شوینیکدا وەکو سەرکەوتنەکانی یاوەری بوو. بە نازناوی (خان) سەرفرازی کردو لە کۆتایی خاکی هەمەدانەوە تا سەرەتای خاکی (   )[٢٩]ی بەو سپارد. ماوەی ئەم حکومەتەی دووەمی سوبحان ویردیخان (٥) سالی تەواو بوو.

باسی حکومەتی (ئەحمەد خان)ی کوری سوبحان ویردیخان و پەنابردنی بۆ دەولەتی عوسمانی

بەهەرحاڵ، ئەحمەد خان کاتێك کە گەیشتە پایتەختی کوردستان، بە لووتبەرزی و رواڵەت پەرستییەکی (تجمل) بێ سنوورەوە دەستیدایە حوکمرانی. لە ساڵی ١١٥٤دا، کاتێك نادرشا روویکردە (..؟)[٣٠]، لەبەرئەو دلێریو جوامێرییەی ئەحمەد خان لە سەفەری پڕ لە سەرکەوتنی هندستاندا نواندبووی، بە پێویستی زانی لەم سەفەرەشدا لەگەڵیدا بێ. (ئەحمەد خان)ی بانگکردو بۆ جاری سێیەم سوبحان ویردیخانی کردە حاکمی کوردستان. ئەمجارە سوبحان یەك ساڵ[٣١] و سێ مانگ حوکمرانی کرد. دووبارە بە فەرمانی نادرشا لابراو خان ئەحمەدخان دانرایەوە. لە ساڵی (١١٥٥)دا ئەحمەد خان گەیشتە بارەگای حوکمرانی. لەم ساڵەدا قاتوقریو گرانی بەجۆرێك بڵاوبۆوە کە نان نرخی گیانی هەبوو، و ئەوەی دەمرد رزگاری دەبوو. ئەحمەد خان دەرگای خێرو چاکەی کردەوەو بۆ پاراستنی گیانی هەموو خەلکی کوردستان، گەنم و جۆو دانەوێلەی عەمبارە (نادر)یەکانی بەسەر فەقیرو هەژاردا دابەشکرد، بەلکو گیانی خۆیان لەم تەنگانەیە قوتاربکەن. بە رێکەوت، لەم کاتەدا نادرشا فەرمانبەرێکی نارد بۆ ئەوەی عەمبارەکانی کوردستان، وەکو ئازووقەی سوپا بەرێت بۆ ئازەربایجان. کاتێك فەرمانبەرەکە هاتە کوردستان و عەمبارە دەولەتییەکانی بە بەتاڵی بینی، تۆمەتی جۆراوجۆری بۆ ئەحمەدخان هەلبەست و بە ناوەرۆکی جیاجیا عەریزەی بۆ نادرشا نووسی. عەریزەی ئەم فەرمانبەرە، ئاگری رق و توورەیی نادرشای هەڵگیرساندو فەرمانی کوشتنی خان ئەحمەد خانی دەرکرد. دۆستەکانی خان ئەحمەد خان پێشوەخت ئەم هەواڵەیان پێراگەیاندو خان ئەحمەد خان بە ناچاری لەگەڵ (٢) هەزار سوار لە کەسوکارو پیاوەکانی خۆیدا بەرەو دەولەتی عوسمانی هەڵات. کە گەیشتە شارەزوور، (تایەر بەگی ئیل بەگی) کە یەکێك بوو لە گەورەپیاوانی جاف، کەوتە دژایەتی کردنی. ئەحمەد خان بە زەبری هێز گرتی و سزای داو، لەوێوە چوو بۆ سلێمانی. (خالید پاشای بابان) لە رووی ملکەچی و تەسلیم بوونەوە، بە دەستوودیاری فراوانەوە چوو بۆ بارەگای خان ئەحمەد خان و لە حکومەتی باباندا ئازادی تەواوی

دایە. (خان ئەحمەد خان) لەویوە روویکردە موسل، حاکمی موسڵ ریی دژایەتیکردنی گرتەبەر. ئەحمەد خان بە زۆری هیز قەڵاو شارەکەی گرت، حاکمەکەی دەسگیرکردو کوشتی. (محەمەد چەلەبی) ناویکی لە جیگەی داناو، لەویوە بەرەو دیاربەکرو حەلەب کەوتەرێ. پاش مانگیك و چوار رۆژ گەیشتە شاری ئەستەموول. بە فەرمانی سولتان، لە رۆژی گەیشتنیدا، کۆمەلیك لە گەورەپیاوان و پاشاکانی دیوان و (شیخ الاسلام) چوونە پیشوازی کردنی. بەوپەری سەربەرزی و ریزەوە لەو مالەدا کە لە شاری ئەستەموول بۆیان ئامادەکردبوو، دابەزی. ئەحمەد خان لەگەڵ هەموو یاوەرەکانیدا بوونە میوانی خوانی سولتان. پاش ماوەیەکی کەم، بە فەرمانی سولتان کرا بە حاکمی (ئەدرنە) و لەگەڵ یاوەرەکانیدا روویکردە ئەوێ.

لەملاوە، کاتیك هەوالی هەلاتنی ئەحمەدخان گەیشتە نادر، لە سالی ١١٥٦دا (حاجی مەولا ویردیخانی قاجار)ی کردە حاکمی کوردستان و، سوبحان ویردیخانی باوکی ئەحمەد خانیشی کردە (بەگلەر بەگ)[٣٢]ی تاران. کاتیك کە حاجی مەولا ویردیخان هاتە کوردستان، لەبەر لیکدووری مەیل و مەزهەب، لەگەڵ خەلکی کوردستاندا نەگونجا، پاش یەك ساڵ لەسەر کار لابراو سوبحان ویردیخان کە بەگلەر بەگیی تاران بوو بۆ جاری چوارەم بەرەو حکومەتی کوردستان رەوانەکرا. هەروەها (نادرشا) لەگەڵ سوبحان ویردیخاندا نزیکەی هەزار کەسی لە سوارەی ئەفغان و خۆراسانی، بە فەرماندەیی (محەمەد رەزا بەگی گورجی) نارد بۆ ئەوەی لە کوردستاندا بنکەیەکی سەربازی و چاودیری دابنین. ئەم محەمەد رەزا بەگە پیاویکی تووڕەو دوو زمان بوو. بە زمانە تیژەکەی گەورەو بچووکی خەلکی ویلایەتی لە خۆی هەلگیرابۆوەو هەراسانی کردبوون. تا ئەوپەری توانا هەولی دەدا ئازارو ئەشکەنجەی خەلکی مەملەکەت بدات. سوبحان ویردیخانیش لە ترسی زەبرو زەنگی نادری (مەبەست نادر شایە– وەرگیر)، تواناو جورئەتی ئەوەی نەبوو باسی بکات و ریگەی لیبگریت. سێ ساڵ بەم شیوەیە رۆژگاری بردەسەر. تا لە کۆتایی (جەمادی دووەمی سالی ١١٦٠)ی

کۆچیدا هەوالی کوژرانی نادرشای ئەفشار بلاوبووەوە. لەبەرئەوەی سـەرەتا ئـەم هەوالـە سامناکە گەیشتە سوبحان ویردیخان، بەبێ ئاگاداریی خەلکی کوردستان محەمـەد رەزا بەگی سەردارو کۆمەلیك لە میرەکـانی ئـەفغان و خۆراسـان بانگەدەکاتـە لای خـۆی و بـە دریژی باسی کوژرانی نادر شایان بۆ دەکات و پییان دەلیت لەبەرئەوەی ئیـوە میوانـن، نامەویٚ زیانی گیانیتان پیبگـات. تـا خـەلکی مەملەکـەت بـەم هەوالـەیان نـەزانیوە، بـە سەری سەلامەتەوە بچن بۆ خۆراسان. یەك هەزار تمەن پارەو (١٠) دەست جلوبـەرگیش دەدا بە محەمەد رەزا بەگ و میرەکانی ئەفغان و خۆراسان. هەر ئەو شەوە ئەو کۆمەلـە گەورەیـە لـە ویلایـەت دەکاتـە دەرەوە. بـۆ بـەیانی کـاتیك کـە خـەلکی کوردسـتان بـە کوژرانـی نادرشـاو هـەلاتنی محەمـەد رەزا بـەگ و سـوارە ئـەفغانیو خۆراسـانییەکان دەزانن، خۆیان ئامادە دەکەن بۆ ئەوەی دوایانکەون. سوبحان ویردیخان پـاش کۆشـش و ماندووبوونیکی زۆر ریگەیان لیدەگریت.

پـاش تیپـەرینی (٧) مـانگ بەسـەر ئـەم رووداوانـەدا، لــە سـالی ١١٦١ی کۆچیـدا (ئیبراهیم خان)ی برازای نادرشا، کە بـۆ داوای تـەختی سـەلتەنەت راپـەریبوو، (حسـین عەلی خان)ی بە نی ئەردەلانی نارد بۆ حکومەتی کوردسـتان چونکـە دەیزانـی خـاوەنی پیشینەیەکی دوورو دریژە لە خزمەتکردندا(٣٣). هەر لەم سـالەدا سـوبحان ویردیخـانیش لـە شـاری هەمـەدان کۆچـی دوایـی کـرد. جەنازەکـەیان هینایـەوە بـۆ کیـوی (شـەیدا-شـیدا)ی کوردسـتان و لــەژیر گومــەزی (شــەیدا)دا کــە دەکەویتــە ســەر کیویکـــی بەرز، ناشتیان.

باسی حکومەتی (حەسەن عەلی خان)ی بەنی ئەردەلان و کارو کۆششەکانی لە کوردستاندا

هەرکـە حەسـەن عـەلی خـان هاتـە کوردسـتانەوە، دەسـتیدایە ئاوەدانکردنـەوەی ویلایەت و سنوورەکانی. لە سالی ١١٦٤دا (کەریم خانی زەند) پەلاماری کوردستانی داو شاری سنەی تالآنکرد. حەسەن عەلی خانی حاکمی سنە، کە بینی هیچ چاریکی نـەماوە لە قەلآی (قەراتبەرە– قراتبرە)دا خۆی قایم کرد. شیخ عـەلی خـانی زەنـد بـە فـەرمانی کەریم خان، گەمارۆی قەلآکەی دا. لەبەر قایمی قەلآکـە بـۆی نـەگیرا، گەرایـەوە بـۆ لای کەریم خان. سەربازە خراپەکارو شەرئەنگیزەکانی کەریم خان، ئاگریـان بەردایـە شـاری سنەو رۆیشتن.

لە سالی ١١٦٦ی کۆچیدا، (عەلی مـوراد خـانی بـەختیاری) لەشـکریکی کۆکـردەوەو روویکردە کرماشان. (لـەم کاتـەدا) کەسـیکی رەچەلـەك نـەزانراو، کـە ئیدیعـای دەکـرد کوری شاسولتان حسەینەو ناوی خـۆی نـابو شاسـولتان حسـەینی دووەم، لـە بـەغداوە کەوتبووە داواکاریی تەختی سەلتەنەتی ئیران. (میرزا مەهدی خـان)ی مـیرزای نادرشـا، لایەنگری قسەی ئەم (شا سولتان حسەینی دووەم)ەی کردو لەگەلٚ خۆی هینـابووی بـۆ کرماشـان. عـەلی مورادخـان ئـەم شاسـولتان حسـەینی دووەمـە نەناسـراوەی کـردە داردەستی خۆیو بە مەبەستی گرتنی کوردسـتان کەوتـەرێ. کـاتیك کـە حسـەین عـەلی خان بەمەی زانی، لەگەلٚ خەلکی کوردستاندا چوو بۆ پیشوازیی. کەریم خـانی زەندیـش کە پیشینەیەکی دوژمنایەتی لەگەل عەلی موراد خـاندا هـەبوو، و هەمیشـە لـە خـەیالی ئەوەدا بـوو کـە لـە ناوییـەریت، ئامـادەبوونی حەسـەن عـەلی خـانی بـە نوقلآنـەی خـیر لیکدایەوەو بیئەندازە ریزی لیگرت[٣٤]. هەردوولا بۆ بەرەنگاربوونەوەی عەلی موراد خـان کەوتنەرێو لە ناوچەی (بیل ئاوەر– بیل آور)ی کوردستاندا هـەردوولا بەیـەك گەیشـتن. سوپای کوردستان و زەند سەرکەوتن و عەلی موراد خان شکا. هەموو کەلوپەل و چادرو خیوەتەکـەی بـوو بـە نسـیبی دلاوەرەکـانی زەنـدو کوردسـتان. پاشـای نەناسـراو لـەم هەرایەدا کوژرا. حەسەن عەلی خـان پـاش ئـەم سـەرکەوتنە دیـارو مەزنـە گەرایـەوە بـۆ سنەو کەریم خان چوو بۆ کرماشان.

لـه سـالی ١١٦٧دا، کـه (ئـازاد خـانی ئـهفغانی) لـه ئهسـفههان ئـاڵای سـهلتهنهتی ههلکرد، حهسهن عهلی خانی بانگکرد بۆ ئهسفههان و (سهلیم پاشا) ناویکی کرده حوکمرانی سنه که خهلکی (وڵاتـی) عوسمـانی بـوو، و سـالهها بـوو لـهلای خـۆی لـهناو سوپاکهیدا بوو. پاش دوو مانگ ئازاد خان بری (٤) ههزار تمهنی وهکو دیاری له سـهلیم پاشا وهرگرت و حهسهن عهلی خانی به زنجیرکراوی بۆ نـارد. ئـهو نامـهردهش لـه رۆژی گهیشتنی حهسهن عهلی خاندا، لهناوی بردو شههیدی کرد. پاش کۆتایی هاتنی حهسهن عـهلی خـان مهسـهلهکه تـهواو نـهبوو، خـهلکی وڵات دژی سـهلیم پاشـا راپـهرین و لـه کوردسـتان دهریـانکرد. ئـهمجاره سـهلیم پاشا پـهنای بـرده بـهر (نـواب)[٣٥] محهمـهد حهسهن خانی قاجار، که له مازیندهران ئاڵای دهسـهڵاتگرتنه دهسـتی هـهلکردبوو، بـۆ ئهوهی یارمهتیی بدات دهست بهسهر حکومهتی کوردستاندا بگریت. (خهسرهو خـان)ی کوری (خان ئهحمهد خانی ئهردهڵان) که سالهها خزمهتگوزاری نواب محهمـهد حهسـهن خانی قاجار بووبوو، و له سهفهرو مانهوهیدا یاوهری بووبوو، و تهمهنی به نرخـی خـۆی لهگهڵ ئهو ناودارهدا بهسهربردبوو، باسی نامهردیی سهلیم پاشـاو موسـتهحهقیی خـۆی (بۆ حوکمرانی کوردستان) عهرزی محهمهد حهسهن خانی قاجار دهکات.

به پیی گیرانهوهی (محهمهد ئاغا)ی باپیری نووسـهر، کـه یـهکیك بـووه لـه هاوهلـه نزیکهکانی خهسرهوخان، محهمهد حهسهن خـانی قاجـار لـه وهڵامـدا پیـی دهلیـت: تـۆ (محهمهد حهسهن)ت باش نهناسیوه. مـن کهسیك نیـم کـه چـاو لـه خزمـهت بپۆشـم و ویلایهت به کهسیکی بیگانـه بفرۆشـم. دووبـاره دهفـهرمویّ: خهسـرهوخان، تـۆ سـهره کهچهلهکـهی (محهمـهد حهسـهن)ت خـراپ ناسـیوه. قسـهی مـن یهکیکـهو خـاوهنی کوردستان تۆی.

بهههرحاڵ، نواب محهمهد حهسهن خان، سهلیم پاشای لهو خهیالـه نـائومیدو ناکـام کرد، جلوبهرگ و فهرمانی حکومهتی کوردستانی دا به خهسـرهو خـان و بهدهسـهڵات و سـهنگینی تـهواوهوه نـاردی بـۆ مولکـه میراتیهکـهی خـۆی. خهسـرهوخان لـه

(محەررەمی ١١٦٦)ی کۆچیدا بەرەو مولکی میراتیی خۆی کەوتەرێو بە حوکمی مـیرات سەرۆکایەتی بەدەستهینا.

باسی حکومەتی (خەسرەو خانی گەورە) لە کوردستانداو ئەو شارو ناوچانەی گرتنی

ئەم خەسرەو خانە پیاویکی عاقڵ و تەگبیرکەر بوو، بیئەندازە ئازاو جوامیر بوو. بە هۆی لیهاتوویی ئەم ناودارەوە، خـەلکی کوردسـتان سـامان و توانایـەکی کـەم وینـەیان بەدەستهینا. پتر لە ٣٠ ساڵ بە ناوو ناوبانگیکی بیئەندازە باشەوە، لە لانکەی ئاسایش و هیمنیـدا ئیسـراحەتیان کـرد. بـەندە، کـە نووسـەری ئـەم چـەند لاپـەرەیـــەم، باســی حوکمرانی خەسرەو خانم بە دریژی لە لاپەرەکانی (میژووی کـوردان– تـاریخ الاکـراد)دا نووسیوە. لەم نامیلکەیەدا لە نیوان دریژەو پوختەدا کورتەیەك دەنووسمەوە.

هـەر لـەم سالەدا کـە سـالی یەکـەمی کوردسـتان بـوو (دەبـێ مەبەسـتی لـە سـالی یەکەمی خەسرەوخان لە کوردستان بیت– وەرگیر)، (ئـازاد خـانی ئـەفغانی) لـە ترسـی کەریم خانی وەکیل (کەریم خانی زەند) و بە هەرەشەی نـواب محەمـەد حەسـەن خـانی قاجـار ئەسـفەهان بـەجیدیلێ و بـەرەو ئازەربایجـان دەروات. لـە ریـی هەمەدانـەوە بـــە مەبەستی گرتنی کوردستان کەوتــەرێ. لـە ناکـاو گەیشـتە دوو فرسـەخی شـاری سـنە. ناچـار خەسـرەوخان کەوتـە قـایم کردنـی قـەڵاو فـەرمانی دا سـەربازو فـەرماندەکان لـە هەموو لایەکەوە بین. ئازاد خان (١٢) رۆژ لە دەوری قەڵای سنە بارگەی خسـت، کـاتیك کە لە هەموو لایەکـەوە سـەربازەکان کۆبوونـەوەو روویـانکردە شـار، ئـازاد خـان تـرس دایگرت و سەرگەردان بەرەو ئازەربایجان هەڵات. خەسرەوخان لـە قـەڵا هاتـەدەرێو تـا سەرسـنووری گـەروس دوایکـەوت. ئـازاد خـانی ئـــەفغانی باروبارگـــەی فریــداو بـــەرەو ئازەربایجان هەڵات. باروبارگەی سـەربازەکانی ئـازاد خـان بـۆ دلاوەرەکـانی کوردسـتان مایەوە. خەسرەوخان باسی ئەم رووداوەی گیرایەوە بۆ نـواب محەمـەد حەسـەن خـانی

قاجار و پیی راگەیاند. لـە لایـەن محەمـەد حەسـەن خانـەوە، بـایی نزیکـەی (٣) هـەزار تمەن ئەسپ و چەك و جلوبەرگ بۆ خەسـرەوخان و دلاوەرانـی کوردسـتان نـیردرا. ئـەم مەسەلەیە بوو بە مایەی رەنجانی کەریم خانی وەکیل. تا لە سالی ١١٧٢ی کۆچی و لـە ناوەراسـتی مـانگی (جـەمادی دووەم– جمـادی الثـانی)دا محەمـەد حەسـەن خـان بـە خەنجـەری (عـەلی ئەسـتەر ئابـادیی) نـاویك و (محەمـەد عـەلی ئاغـای دولـو) پیکـراو شەهیدکراو، ئەم هەواله سامناکه گەیشته خەسرەوخان. خەسرەوخان له ترسـی کـەریم خان، کەوتە کۆکردنەوەی سوپاو قایمکردنی شوین و جیگەی خۆی. (بەلام) کـاتیك کـە هەواله سامناکه که گەیشته کەریم خانی وەکیل، جلوبـەرگی سـەرۆکایەتی کوردسـتانی نارد بۆ خەسرەوخان و، له ریگەی دلنەوایی کردنی جۆراو جۆرەوە ئاسوودەی کـرد. لـە سالی ١١٧٣دا کەژاوەی کەریم خان له تارانەوە روویکـردە (چیمـەنی سـولتانیە– چمـن سـلطانیە). خەسـرەوخان ئەحمـەد خـانی کـوری بـە دەسـتودیاری نایـاب و شایسـتەی شایانەوە، نارده خزمەتی کەریم خانی وەکیل.

له سالی ١١٧٦ی کۆچیـدا (سـلیمان پاشـای بابـان) بـە نیـازی گرتنـی کوردسـتان، پەلاماری مەریوانی دا. که خەسرەوخان به نیازی سلیمان پاشـای بابـانی زانـی، لەگـەڵ کۆمەلیکی کەمدا چوو بەرەو پـیری. لـە دەشـتی مـەریواندا هـەردوولا بەیـەك گەیشـتن. سـلیمان پاشـا شـکاو خەسـرەوخان سـەرکەوت. سـلیمان پاشـا، کـە لـە بەرامبـەر خەسرەوخان و دلاوەرانی کوردستاندا تیکشکابوو، بۆ تۆلەسەندنەوە چوو بـۆ دەربـاری کـەریم خـانی وەکیـل. فروفیلـی زۆری خسـتەکار، تۆمـەتی جۆراوجـۆری خسـتەپاڵ خەسرەوخان و نزیکەی (٣٠) هەزار تمـەن پـارەی زیـری پیشکەشـی کـەریم خـان کـرد. کەریم خانی وەکیلیش که کۆنه قینیکی له خەسرەوخان هەبوو، بانگی کرد بـۆ شـیراز. پاش ئەوەی خەسرەوخان چوو بۆ شیراز (کەریم خان) دەسەلاتی لیسەندەوەو سـلیمان پاشای کرده حوکمرانی کوردسـتان. سلیمان پاشـا بـە جلوبـەرگ و فەرمانـەوە بـەرەو کوردستان کەوتەرێ.

پاش سالیك سلیمان پاشا له پیخەفی نوستندا، به دەستی (فەقێ ئیبراهیم) ناویك كوژرا. به فەرمانی كەریم خانی وەكیل، (محەمەد پاشا)ی برای لە سلیمانی بوو بە جینشینیو، (عەلی خان)ی كوریشی له سنه بوو به حوكمران.

پاش تیپەرینی دوو سالّ و لە سالی ١١٧٩دا، بە فەرمانی كەریم خان دوبارە خەسرەوخان بوو به والی ویلایەتی كوردستان و، بە جلوبەرگ و فەرمانەوە هات بۆ كوردستان و لەوپەری سەربەخۆییدا كەوتە فەرمانرەوایی. هەول و كۆششیكی زۆری كرد بۆ ئاوەدانكردنەوەو چاكردنەوەی شاری سنەو قەلای حكومەت. بناغەی بیناو دیوەخانیكی روو لە خۆرهەلاتی داناو تەواویكردو ناوی لینرا (خەسرەوییە). ئیستا كە سالی ١٣٠٩ی كۆچییە، ئەم بینایە بەوپەری پتەویەوە وەكو خۆی ماوەتەوە. (محەمەد ئیبراهیم خانی نوری نیزامولدەولە -نظام الدولە)، كە لە سالی ١٣٠٦ی كۆچیدا حوكمرانی كوردستان بوو، دەستیكی بە دیوەخانی ئەم بینای خەسرەوییەیەدا هینا.

بەهەرحالّ، خەسرەوخان له حكومەتەكەی خۆیدا هیزی پەیداكردو، لەناو میرەكانی ئیراندا بە شانوشەوكەت و بەهیزی ناوبانگی دەركرد. پاش ئەوەی لە سالی ١١٩٣ی كۆچیدا كەریم خان كۆچی دوایی كرد، (جەستەی) مەملەكەتی ئیران بی رۆحی سولتانیكی به توانا مایەوە. هەركەسەو لە سووچیكەوە سەری بەرزكردەوەو داوای سەروەری دەكردو لافی سەربەخۆیی لیدەدا. له هەمان سالێ ١١٩٣دا، (ئەللا قولیخانی زەنگەنه) هەوای بە دەستهینانی سەلتەنەت لیی داو قۆزاخەی خامۆشیی دراند. یەك دلّ و یەك بروا نزیكەی (٢٠) هەزار سوارو پیادەی لە تیرەكانی زەنگەنەو كەلهورو خیلەكانی سەر ریی هاتوچۆی سنووری خاكی عوسمانی ئامادەكردو پیی وابوو گرتنی كوردستان دەرگای جیهانگیری لەسەردەكاتەوە. لە ریی (سەحنە-كەنگاور- صحنە كنگاور)ەوە روویكردە كوردستان. (محەمەد رەشید بەگی وەكیلی كوردستان) كە ماوەیەك لەوەوبەر لەگەلّ دەستوپیوەندەكانی خۆیدا چووبوو بۆ كرماشان، لەم سەفەرەدا یاوەرو راویژكاری بارەگای ئەللا قولیخان بوو. كە هەوالی بزووتنەوەكەی

ئەللا قولیخان بە خەسرەو خان گەیشت، بی دواکەوتن و سلکردنەوە بەو سوپاکەمەوە کە لە شاری سنەدا لەبەردەستیدا بوو، دەرچوو و گەیشتە ملەی (باخان– باغان) کە سێ فرسەخ لە شارەوە دوورەو بیجگە لە ریگەیەکی باریك هیچ ریگەیەکی بۆ تیپەرینی سەربازەکان تیدا نەبوو، بە منی گوت لە سوچیکدا دانیشەو سوارەو سەربازەکانم بژمیرە بزانین چەندن. منیش بە پیی فەرمانی خەسرەوخان لە سوچیکدا دانیشتم (مەبەست لە من، محەمەد ئاغایە– نووسەر). ژمارەی سوارە گەیشتە (٧٤٠). بەلام هەر هەموو ئەم سوارانە لە وەجاخزادەکانی مەملەکەت و تیرە ناودارەکانی کوردستان بوون. کە چوومە لای خەسرەوخان و پیم راگەیاند، بە دلیکی هوشیارو بە گورەوە ئەم ئایەتە پیرۆزەی خویندەوە: (و کم من فئة قلیلة غلبت فئة کثیرة باذن الله). ئینجا هەر لەویدا خەسرەوخان سوپاکەی خۆی لە نیوان حەوت کورەکەی خۆیدا دابەشکرد. هەر یەکەیانی کردە سەرداری (فەرماندەی) ١٠٠ سوار. چل سوارەکەی تریشی لەگەڵ خۆیدا هیشتەوەو کردنی بە سوارەی تایبەتی خۆی هەر خۆیشی فەرماندەیی گشتیانی گرتە ئەستۆو زۆر بە پەلە کەوتەرێ. هەر لەوێوە (خان ئەحمەد خان)ی کورە گەورەی لەگەڵ (میرزا یوسفخانی وەزیر)دا کردە پیشقەراوڵ. لەولایشەوە ئەللا قولیخان نزیکەی هەزار کەسی لە خیلی زەنگەنەو ئەو کوردستانیانەی لەناو سوپاکەیدا بوون هەلبژاردو کردنی بە پیشقەراول و یەك فرسەخ لە پیش سوپاکەیەوە رەوانەی کردن. بە ریکەوت لە نیوەی شەودا پیشقەراولانی هەردوولا بەریەککەوتن. خان ئەحمەد خان وەکو شیری بیشە پەلاماری دەدا، بریندراری دەکرد، دیلی دەگرت و دەیکوشت. میرزا یوسفیش کە خاوەنی شمشیرو قەلەم بوو وەکو رۆستەمی داستان بە شمشیرو بە چنگ و ددان کەوتە پەلامار. گەلیکیان پیکاو گەلیکی تریان گرت. پاشماوەی سوارەی زەنگەنە لە ترساندا رایانکردو بەرەو سوپاکەی ئەللا قولیخان هەلاتن. بەرەبەیان، خان ئەحمەد خان بەدیل و دەسکەوت و تالانییەکی بیئەندازەوە گەرایەوە خزمەت باوکی خانەدانیو، دەسخۆشیو ئافەرینی پیبرا. بەهەرحاڵ، کاتیك کە خۆر لە خۆرهەلاتەوە سەریدەرهینا،

به فەرمانی خەسرەو خانی والی، سـوارەی کوردسـتان زریـی بریقـەدار لەبـەر، یەکـە بـە یەکە وەکو شیری برسی لە بالی راست و بالی چەپدا ریزبوون و، خەسرەو خانی والیش چـووە نـاوەندەوە (قلـب). لەولایشـەوە، ئـەللا قولیخـان کەوتـە ریکخسـتنی ریزەکـانی سوپاکەی خۆیو، بـە پیـی بنـەماکانی ئامـادەکردنی سـوپا، چـەپ و راسـت و نـاوەندو بالـەکانی ریکخسـت. تۆپخانـــەو (زەنبـــورەك خانـــە)[٣٦]ی لەهـــەر دوو بـــال و نـــاوەندا دامەزراند. بە چاوی سووك تەماشـای ئـەم سـوپا بچووکـەی کوردسـتانی دەکـرد. خـان ئەحمـەد خـانی کـورە گـەورەی خەسـرەوخان، پیشـنیاری کـرد خۆیـان لـە شـــەرکردن دوابخەن، بۆ ئەوەی سەربازەکانی ئەللا قولیخـان سـەریان لیبشـیویَ و بینـە پیشـەوە. رەنگە ئەوسا واز لە تۆپخانە بینن و بینە مەیدانی نەبەردەوە. وا ریکەوت ئـەم تـەگبیرە جیبەجی کرا. کە ئەللا قولیخان سیستمی سوپای کوردستانی بینی، بە راویژو رینمـایی محەمەد رەشید بەگی وەکیلی کوردستان، فەرمانی دا بە دوو هـەزار سـوار لـە تایەفـەی کەلهور و زەنگەنە، پەلاماری سوپای کوردستان بدەن و لـە جیـی خۆیـان هەلیانکـەنن. سوارەی کەلهورو زەنگەنە بیَ دواکەوتن پەلاماریان دان. لـەملاوە، کـاتیك کـە (سـوپای کوردستان) بینییان شەرەکە بە پیی ویستی ئـەوان دەروات، خەسـرەوخان فـەرمانی دا بـە خـان ئەحمـەد خـان و (ئـــەمیر ئەرســـەلان) و (محەمـــەد خـــان)، کـــە هەرســـیکیان جگەرگۆشەی ئەو ناوداره بوون، لەگەلْ سوارەکانی خۆیاندا بچنە مـەیدانی نەبـەردەوەو پـەلاماریان بـدەن. خـان ئەحمـەد خـان و براکـانی وەکـو شـیری نـەرو پلنگـی تـوورە هیرشیان بۆ بردن و لەم یەکەم هیرشەدا تیکیانشکاندن. سـەربازەکانی ئـەللا قولیخـان، کە ئەم دلیرییەیان بینی، بیدواکەوتن دەستیان لە شەر هەلگرت و ریی هـەلاتنیان گرتـە بەر. دەستەکانی تری سەربازەکانی خەسرەوخان، کەوتنـە هـیرش و پـەلامارو چـەندین تەپۆلکەیان لە لاشەی کوژراوەکان دروستکرد. لەم هەرایـەدا (رەزا بـەگ) نـاویك کـە لـە تایەفەی کەلهور بوو، و جلەوداری تایبەتی خەسـرەوخان بـوو، تووشـی ئـەللا قولیخـان دەبیَو وەکو مـەر سـەریدەبریت. محەمـەد ئاغـای باپـیری نووسـەر دەلیـت: کـاتیك کـە

سوپای کوردستان کەوتنە شوینکەوتن و کوشتن و گرتن و تالانکردن، خەسرەوخان چووە ناو پەردە سەرای ئەللا قولیخانەوە، کە چادرو خیوەتە سەلتەنەتیەکەی بوو (واتەهی ئەللا قولیخان) و بیجگە لە من کەسی لەگەلدا نەبوو. کە ئەو چووە ناو خیوەتەکەوە، من چوومە سندوقخانەی خیوەتەکەو ژمارەیەکی زۆر سندوقم بینی. سەری یەکیکیانم هەلدایەوە، بینیم پرە لە کەلوپەلی سەلتەنەت. قوتوویەکی تیدابوو، هەلمگرت و خستمە گیرفانم. پاشان چووم بۆ لای خەسرەوخان، کە بیزارو ماندوو لەناو خیوەتەکەدا راکشابوو. لیی پرسیم لە نیعمەتی خودا هیچت دەسکەوت؟ من یەکسەر عەرزم کرد: (من دوای گەورەم کەوتبووم، لەبەر خزمەت فریای نیعمەت نەکەوتم). پاشان مەسەلەی سندوقە بچکۆلەکەم باسکرد. خەسرەوخان کە ئەم چیرۆکەی بەرگویکەوت، لە جیی خۆی هەستاو داوای سندوقە بچکۆلەکەی کرد. ویستم بیشکینم، نەیهیشت. مۆرەکەی خۆی لە گیرفانی دەرهینا، پەتی مۆرەکە کلیلیکی بچووکی پیوە بوو. هەرکە کردی بە قفلەکەدا، کرایەوە. فەرمووی (سوبحانەللا، ئەمرۆ تاج رادەیەك سەرکەوتن یاوەری ئیمەیەو گریکانمان بۆ دەکریتەوە ! کلیلی ئیمە، قفلی ئەوان دەکاتەوە !). کە سەری سندوقە بچووکەکەی کردەوە، بینی پرە لە دوروو گەوهەری جۆراوجۆر. هەمووی هەلرشتە سەر فەرشی خیوەتەکە. من کە ئەوانەم بینی شلەژام و واقم ورما. پەشیمان بوومەوە لەوەی سندوقەکەم ئاشکرا کردبوو. خەسرەوخان بە دارەکەی دەستی گەوهەرەکانی تیکداو بلاویکردنەوە. ئەنگوستیلەیەکی پیرۆزەیان تیدابوو، کردیە پەنجەی و گوتی ئەمانە هەلگرە، بە دیاری بیانبەوە بۆ ژن و مندالەکانت. چونکە بە کەلکی ژنان دین. نرخی ئەم گەوهەرانە لە (٥٠) هەزار تمەن پتر بوو.

بەهەرحال، تۆپخانەو (زەنبورەکخانە) و شتومەکی سەلتەنەتیو کەلوپەل و چادرو خیوەتیکی لە ئەندازە بەدەر دەبیت بە نسیبی خەلکی کوردستان. (محەمەد رەشید بەگ)یش لەگەل (نەسیر بەگی کولیایی) و کۆمەلیك لە گەورەپیاوانی یاوەری ئەللا

قولیخاندا دەستگیر دەکرین و بە دیل دەگیرین. کاتێك کە محەمـــەد رەشـید بـەگیان بـە دەستبەستراوی هینایە لای خەسرەوخان، لە رووی ئەوپەری دادپەروەریو گەورەییەوە کە شایستەی خۆی بوون، کۆت و بەندەکانی کردەوەو پییگوت: "وەکیل (از هرچـە کـە بگزری سخن دوست خوشـتر اسـت)[٣٧]، شـیلم و سـاوەرەکەی کوردسـتانی خۆمـان لـە خۆراکـە رەنگاورەنگـەکانی کرماشـان خۆشـترە". فەرمانیشـی دا هـــەرچی کەلوپـــەل و شـتومەك و ئەسـپ و داراییـەکی محەمـەد رەشـید بـەگ بـە تـــالآن برابـــوو، هـــەموویان کۆکردەوەو دایانەوە بە خۆی.. هتد.

خەسرەو خان پاش ئەم سەرکەوتنە دیارو مەزنە، (حاجی عەلی خان)ی مـامی ئـەللآ قولیخـانی کـوژراو دەکاتـە حوکمرانـی کرماشـان. حـاجی عـەلی خـانیش (خەزینـــەکان، گەنجینـە شـاردراوەکان، رەوە میگـەل و.. هتـد)ی ئـەللآ قولیخـان بـە فەرمانبـەرەکانی دەسپیریت. خەسرەو خان هەموو دەسکەوتەکانی ئـەو سـەفەرە لـە پـارەو کەلوپـەل و شتی تر، کە بایی پتر لە چوار کرور[٣٨] بووە بـە پـارەی ئیسـتا، بەسـەر سـەربازەکانی خۆیدا دابەشدەکات، بیجگـە لـە ئەسـپ و چـادرو خیوەتەکـەی ئـەللآ قولیخـان، تـەماع ناکاتە هیچ شتیك و بەوپەری سەربەرزیو شانازییەوە گەرایەوە بۆ سنە. هەموو خەلکی کوردستان لە والی تا ئەهالی، ماوەیەك بە خۆشیو شادی رۆژگار بەســەردەبەن. شـایانی باسە هیچ یەکیك لە میژوونووسەکانی ئـەم دەولەتـە هەمیشـە بەرقـەرارو پایـەدارە، بـە هیچ جۆریـك باسـی ئـەم ئـەللآ قولیخانـە، شـەرەکەی لەگـەڵ خەسـرەوخان و (پاشـان) کوژرانی ناوبراویان نـەکردووە. ئەمـە لـە کاتیکدایـە کـە هیـچ گومـانیك لـەوەدا نیـە کـە هەبووەو شەری لەگەڵ خەسرەو خاندا کردووە. بەندە کە دانەری ئەم چەند لاپەرەیەم، پـتر لـە (٣٠) کەسـم دیـوە کـە خۆیـان لـەم شـەرەدا ئامـادەبوون. ئـەم شـەرە لـە (رەبیعولئـەوەلی ١١٩٣)دا روویـداوە، کـە دەکاتـە مـانگیك دوای مردنـی کـەریم خـان و، لەبەرئـــەوەی ســـەرەتای شـــۆرش و گۆرانـــەکان بـــووە، کـــەس تۆمـــاری نـــەکردووەو نەینووسیوەتەوە.

له سالی ١٢٠٠ی کۆچیدا (جەعفەر خانی زەند) کە داوای تەختی سەلتەنەتی ئـیرانی دەکرد، بە مەبەستی راکیشانی خەسرەوخان بەلای خۆیدا، لـە ئەسفەهانەوە هـات بـۆ شاری هەمەدان. چونکە لەودەمەدا، خەسرەوخانی والیی کوردستان لـە رووی ژمـارەی سەربازو پالەوانانەوە، لە سەرووی هەموو میرەکانی ئیرانەوە بـوو. لەبەرئـەوە جەعفـەر خانی زەند بە ناردنی نامـەو پەیامبـەر بـەرەو لای خـۆی بانگهیشـتیکرد. خەسـرەوخان راویژیکـی زۆری بــە گــەورەپیاوانی مەملکەتەکــەی کــرد. لەســـەر پشـــتگیریکردن و دژایەتیکردنی قسە زۆر کرا. سەرەنجام هەموو راکان لەسەر ئەوە یەکیانگرت کە شـەری لەگەلدا بکـەن. بۆیـە رۆژی دوایـی خەسـرەوخان بیدواکـەوتن بریـاری دا بـە لەشـکریکی گـەورەوە بچیـت بـۆ شـەری جەعفـەر خـان. (خەسـرەوی بـــەختیار) بـــەرەو هەمـــەدان کەوتەریٚو (محەمەد حسـین خـانی قـەرەگوزلو) و (خانـەکانی گـەروس) و (عـەلی خـانی خەمسە)یشی بانگهیشتکرد بۆ ئەم نەبەردە. ئەم سەرکردانە بە پینـج هـەزار سـوارەوە، لە نزیـك گونـدی (بـەهار)ی هەمـەدان، چوونـە پـاڵ سـوپاکەی خەسـرەوخان. بـۆ رۆژی دوایـی، کـە ریکـەوتی پینـج شـەممە (٢٤ی شـەعبانی ١٢٠٠ی کۆچـی) بـوو، لـە گونـدی بەهاری هەمەداندا شەریکی سەختیان لەگەڵ جەعفەر خاندا کرد. دەمەو خۆرئـاوابوونی رۆژی یەکەمی شــەر، هــەردوولا بیســەرکەوتن و شکسـت دەسـتیان لـە شـەر هــەلگرت و گەرانەوە بـۆ شـوینی حەوانـەوەی خۆیـان. لـە پـیش نیـوەرۆی رۆژی دووەمـی شـەردا، سوپای عــەلی خـانی خەمسـەو محەمـەد حسـین خـانی قـەرەگوزلو شـکان و پەرتـەوازە بوون. خەسرەوخانی والیی کوردستان لەگەڵ سـوپا هەمیشـە سـەرکەوتووەکەیدا، وەك کیو لە شوینی خۆیان نەجوولان. خەسرەو خان لەگەڵ سێ کوری خۆیو هەزار سوار لە سـەرکردەکانی کـورددا، وەکـو شـیری نـەر چوونــە مــەیدان و نەبــەردیکی ســەختیان بەرپاکرد. بیباکانە هیرشیان برد، سـوپای جەعفـەر خـان تیکشـکا. ژمارەیـەکی زۆر لـە سوپای زەند کوژرا. جەعفەرخان کە پیاویکی کەتەو بە هەیکەل بوو، توانای هەلاتنی لە خۆیدا نەدیو پەنای بردە بـەر سـەنگەری تۆپخانەکـەی خـۆی. سـوارەکان چـواردەوری

سەنگەرو تۆپخانەکـەیان گـرت و ئابلوقـەیان دا. خەسـرەو خـانی والی، کۆمـەلیك کـوری ئازای نارده ناو سـەنگەرەکەوە بـۆ ئـەوەی پاریزگـاری لـە جەعفـەرخان بکـەن. هـەموو کەلوپەلی سەلتەنەتی جەعفەر خان و سوپاکەی بوون بە نسیبی دلیرانی کوردستان.

لەم شەرەدا (١٣٠٠) کەس لە خەلکی فارس (شیراز) و زەند کـوژران و (٨٠٠) کـەس بە دیل گیران. ژمارەی بریندارو کوژراوی کوردستان گەشتبووە (٣٤٤) کەس.

بەهەرحالْ، شەو جەعفەر خـان لـە ریگـەی یـەکیك لـە (موجتـەهید-مجتـهد)ەکـانی هەمەدانەوە، خشلّو گەوهــەرەکانی خـۆی لەگـەلْ بـەرگیك قورئـانی پـیرۆزدا نـارده لای خەسـرەو خـان و تکـای لیکـرد ئـازادی بکـات. خەسـرەو خـانیش کـە خـاوەنی دلیکـی بەخشندەو دەروونیکی بە بەزەیی بوو، بۆ سەرۆکی تۆپخانــەی جەعفـەر خـانی نووسـی کە جەعفەر خان و سیان لە کەسوکاری ئازاد بکـات و ریگـەیان بـدات بـۆ کـویْ دەچـن، بچن. جەعفـەر خـان بـەو شـەوە تاریکـە لەگـەلْ سـیْ کەسـی خۆیـدا بـەرەو ئەسـفەهان کەوتەریْ. دەلین لە هەمەدانەوە بە یەك غار گەیشتە شاری ئەسفەهان.

خەسرەوخان پاش گرتنی هەمەدان و چارکردنی جەعفەر خان، لە گرتنی (مەلایر) و (تویسـەرکان) و (کـەزاز) و (فـەرهان) و (گولپایـەگان)دا دلـیریو جوامـیری نوانــدو لــە ماوەی چەند رۆژدا هەموو ئەم ویلایەتانەی گرت. کـە گەیشـتە گولپایـەگان، دوو- سـیْ رۆژیـك بـۆ حەوانـەوەی لەشـکرەکەی لـەویْ مایــەوە. شــەویك خەسـرەوخانی والی بــە (جەعفـەر بـەگ) کـە (تـەرخان- ترخـان)[٣٩]ی مەجلیسـی خـۆی بـووە، دەلیــت: ئــەم سەلتەنەتەمان چۆن دەبینی؟ جەعفەر بەگ دەلیـت: خـانی (یـاخود گـەورەی) شـیلم و ساوەر خۆرەکان لەم سەلتەنەتە باشترە. ئەم قسەیە کاری کردەسەر خەسـرەو خـان و بۆ بەیانی، دیلەکانی سوپای زەندو گیراوەکانی ترو، ئەو خشلّ و گەوهەرە سولتانیانەی لە جەعفەر خانی گرتبوو، لەگەلْ عەریزەیەکی نۆکەریدا، نارد بـۆ حـەزرەتی شـەهریاری قاجار (ئاغا محەمەد خان)[٤٠]و خۆی بەرەو کوردستان گەرایەوە. شـەهریاری قاجـار بـە بیستنی ئەم هەواله بیئەندازە خۆشحال بوو. چونکە شکستی دوژمنیکی وەکو جەعفــەر

خان و ملکەچکردنی خەسرەوخانی والیی دەگەیاند کە کاریکی زۆر گەورە بوو، و لە راستیدا هەلهاتنی خۆری بەختی ئەو پاشا بیهاوتایە، هەر لەم مەسەلەیەوە دەرکەوت. بۆیە ئەسپیکی عەرەبیی بە زینیکی رازاوە بە زیرو گەوهەرەوە، لەگەلّ پشتین و خەنجەری ئەلماس و دەستیك جلوبەرگی شاهانەدا، نارد بۆ خەسرەو خان. فەرمانیکیشی سەبارەت بە ستایش و پیرۆزبایی ئەم سەرکەوتنەو سپاردنی ویلایەتەکانی (سونقور) و (کولیایی) بە خەسرەوخان، دەرکرد. نیردراوی والیشی بە جلوبەرگ و دیاری زۆر خەلاّتکردو رەوانەی لای خەسرەو خانی کردەوە.

بەهەرحالّ، پاش ئەوەی ئاغا محەمەد خان لەسەر تەختی پاشایەتی ئیران دانیشت، ئەم شەهریارەی قاجار دوو سێ جار خەسرەو خانی بانگهیشت کردە دەرباری خۆی. خەسرەو خان پۆزشی دەهینایەوە. تا لە سالی ١٢٠٣ی کۆچیدا خان ئەحمەد خانی کوری بوو بە جیگرىو خەسرەو خان خۆی روویکردە دەرباری ئاغا محەمەد خانی قاجار. بە گەیشتنی بۆ تاران، لە ترس و سامدا تووشی نەخۆشی پەرکەم و وەسواسی بوو. حەکیمەکان چەند هەولیاندا چارەسەری بکەن، سوودی نەبوو. لەم بەینەدا، خان ئەحمەد خانی کوری کە جیگیر بوو لە کوردستاندا، دەستیدابووە کوشتن و برینی تایەفەی موکرىو بلباس. پاش سەرکوتکردنیان، لە کاتی گەرانەوەیدا لە ناکاو بە دەستی یەکیك لە نارازییەکانی سوپاکەی خۆی کوژرا. گەیشتنی ئەم هەواله بە خەسرەوخان، ئەوەندەی تر نەخۆشیەکەی لی پیسکردو بە تەواوی عەقلی لە دەستدا. بە پیی فەرمانی پاشا، (لوتفعەلی خان)ی مامی خەسرەوخان، کە پیاویکی عاقلّ و دلیریکی رەشیدو دانا بوو، لە سالی ١٢٠٤ی کۆچیدا حکومەتی کوردستانی پیبرا. خەسرەو خان هەر بەو حالەتی شیتییەوە لە ئەسفەهان دەژیا، تا لە سالی ١٢٠٦ی کۆچیدا ئەم دنیا فانییەی بەجیهیشت و گواستیانەوە بۆ شوینە پیرۆزەکان. ماوەی حوکمرانی خەسرەو خان ٣٣ سالّ بوو.

باسی حکومەتی (لوتفعەلی خان)ی مامی خەسرەو خانی گەورە لە کوردستان

لە هەمان سالدا کە ١٢٠٦ی کۆچی بوو، بە فەرمانی حەزرەتی شەهریاری قاجار، لوتفعەلی خان بە سەرداری (وەکو فەرماندە) نیردرا بۆخۆزستان.ئەو ناوچەیەی پاککردەوەو سەرکیشەکانی لەناوبرد، کۆمەلیك لە سەرکردەکانی ئەو ناوچەیەی لەگەڵ دیاری شایستەدا نارد بۆ دەرباری شەهریاری قاجارو خۆی گەرایەوە بۆ کوردستان. لە سالی ١٢٠٨ی کۆچیدا دیسان خەلکی خۆزستان یاخیبوون. ئەمجارەیان بە فەرمانی شەهریاری قاجار (حەسەن عەلی خان)ی کوری لوتفعەلی خان، کە لە دەرباری شادا نیشتەجیبوو، کرایە سەرداری خۆزستان. لەگەڵ لەشکری کوردستاندا روویکردە ئەو ناوچەیە، لە ماوەیەکی کەمدا ئارامی گیرایەوە بۆ ناوچەکەو بە کامی دل گەرایەوە بۆ دەرباری پاشای قاجار.

لە مانگی (شەوال)ی ١٢٠٩ی کۆچیدا لوتفعەلی خان بە مەرگیکی کتوپر مرد. ماوەی حوکمرانی لوتفعەلی خان (٦) سالٚ بوو. کە هەوالی لوتفعەلی خان گەیشتە شەهریاری قاجار، حەسەن عەلی خانی کوری لوتفعەلی خانی لە جیی نارد بۆ حکومەتی کوردستان، کە لە دەرباری خۆیدا ئامادەبوو.

باسی حوکمرانی (حەسەن عەلی خان)ی کوری لوتفعەلی خان لە کوردستاندا

ئەم حەسەن عەلی خانە لە رۆژانی حوکمی خۆیدا، بە شیوەی زاهیدو عابیدەکان رەفتاری دەکردو خزمەت و خیانەت لەلای وەك یەك بوون. شەوو رۆژ ی بە راووشکار دەبردە سەر، یاخود لە کونجی گۆشەگیریدا خەریکی عیبادەت و خواپەرستی بوو. دەسەلاتی حوکمرانی ویلایەتەکەی سپاردبوو بە یەکیك لە خزمەتکارەکانی خۆی. دوو سالٚ بەم شیوەیە رۆژگاری بردە سەر. تا لە سالی ١٢١١ی کۆچیدا بە فەرمانی پاشا،

لەگەڵ (٥٠٠) سواردا لە هەموو خیلەکانی کوردستان خۆیگەیاندە کەژاوەی شا، کەبەرەو ئازەربایجانی قەرەباغ و (شوش) تا (تەفلیس) دەڕۆیشت. (سوبحان ویردیخان)یش کە یەکیك بوو لە ئامۆزاکانی حەسەن عەلی خان، کۆمەلیك لە پیاوماقوول و گەورەپیاوانی کوردستانی لەگەڵ خۆیدا بردو بە مەبەستی شکایەتکردن لە حەسەن عەلی خان روویکردە کەژاوەی شەهریاری قاجار. تا لە قەڵای (پەنا ئاباد)دا کە بە (شیشە فەقەرە) بەناوبانگە، شەهریاری قاجار کوژرا، سوپای دەولەتی پەرت و بڵاو بوونەوەو هەر دەستەیەی روویکردە لایەك. کوردستانیەکانیش، هەریەکە لەگەڵ دەستەی خۆیدا، بەرەو کوردستان گەرانەوە. سوبحان ویردیخان چەند رۆژیك پیش حەسەن عەلی خان گەیشتە سنەو خۆی کردە حاکم. پاش تیپەرینی (٧-٨) رۆژ بەسەر حکومەتەکەیدا، حەسەن عەلی خان لەگەڵ سوارەی کوردستاندا گەیشتنە نزیکی سنە. کە سوبحان ویردیخان بە هاتنی حەسەن عەلی خانی زانی، بیدواکەوتن بەرەو مولکی بابان هەڵات.

لە (زیلحەجە)ی ١٢١٢ی کۆچیدا، سێ مانگ پاش ئەوەی شەهریاری ئیران (فەتحعەلی خانی قاجار) چووە سەر تەختی پاشایەتی ئیران، سوبحان ویردیخان، (ئەمانەڵلا خان)ی کوری خەسرەو خانی والیی بە ٢٠ هەزار تمەن زیرەوە نارده (دار الخلافە)ی تاران، بۆ ئەوەی فەرمان و جلوبەرگی حوکمرانی کوردستانی بۆ بینیتەوە. ئەمانەڵلا خان لە (محەرەم)ی ١٢١٣دا گەیشتە تاران و چووە مالی (میرزا ئەحمەد)ی وەزیری کوردستان، کە ئەوکاتە خەزنەداری دیوان بوو. مەسەلەکەی لای میرزا ئەحمەد باسکرد. میرزا ئەحمەد بە ئەمانەڵلا خانی گوت: لە رووی میراتییەوە تۆ خۆت لە هەمووان خاوەن حەقتری بۆ سەرۆکایەتی کوردستان. هەر ئەم پارە زیرە پیشکەش حوزووری شاهەنشای قاجار بکەو حکومەت بۆ خۆت وەربگرە. ئەمانەڵلا خان ئەم رایەی پەسەند کردو بە هۆی میرزا ئەحمەدەوە چوونە لای (حاجی ئیبراهیم خان)ی (سەدری ئەعزەم) و، دریژەی رووداوەکانیان بۆ باسکرد. سەدری ئەعزەم مەسەلەکەی

قبولکرد. بەڵام لەبەرئەوەی کەژاوەی شەهریار (کەژاوەی شاهانە) لەسـەر ڕۆیشـتن بـوو بۆ گرتنی خوراسـان، جیبـەجیکردنی ئیشـەکەیان خسـتە دوای گەرانـەوە لـە سـەفەری خوراسان. بەهەرحاڵ، پاش گەرانەوە لە سەفەری خوراسان و ریکخستنی ئەو ناوچەیە، لە مانگی (صفر المظفـر)ی ١٢١٤ی کۆچیـدا، حەسـەن عـەلیخان لـە ئـەنباری دەولـەتدا بەندکراو ئەمانەللا خانی کوری خەسـرەو خـان کـرا بـە حوکمرانـی کوردسـتان. مـاوەی حوکمرانی حەسەن عەلی خان چوار سالی تەواو بوو.

باسی حکومەتی ئەمانەللا خانی گەورەو ئەو بینـایانەی دروستیکردن

پاش ئەوەی ئەمانەللا خان هـات بـۆ کوردسـتان، بـە گـورو ئیرادەیـەکی بـەهیزەوە دەستیکرد بە فەرمانرەوایی لە کوردستاندا، ئەم ئەمانەللا خانە کە ئیستا بـە ئەمانـەللا خـانی گـەورە بەناوبانگـە، خـاوەنی خـوو و رەوشـتی بـەرز، رای دروسـت، بـیری تیـژو خـەیالی فـراوان بـوو. سەرکیشـەکانی لـەناوبردو دوژمنـانی ریشـەکیش کـرد (وینـەی دلاوەران بە نەخش و نیگاری سەر دەرو دیواری پاشماوە رووخاوەکانەوە دیارە).

هەروەها دەستیدایە چاکردنـەوەی قـەلای حکومـەت و تـەواوی کـرد. دروسـتکردنی مزگەوتی (دارالاحسان) کە ئیستا ماوە، بەلگەیەکی دیارو سەلمینەری گەورەیی ئیرادەو دانـاییو هوشـیاری ئـەوە. لـە باسـی بیناکـانی شـاری سـنەدا کـە لـە سـەرەتای ئـەم کتیبەدایە، کورتەیەك سەبارەت بە بیناکانی ئەم مـیرە بـە دەسـەلاتە باسـکرا، لـەوەش زیاتر لە شیوەی میژوونووسین دەچیتە دەرەوە.

پاش تیپەرینی دوو ساڵ بەسەر حکومەتی ئەمانەللا خاندا، حەسەن عـەلی خـان لـە عەماری شا رایکردو پـەنای بـردە بـەر عەشـیرەتی بلبـاس. بـە مەبەسـتی شـەر لەگـەڵ ئەمانـەللاخان و گرتنـی کوردسـتان، کۆمـەلیك لـە عەشـیرەتی بلباسـی لەگـەڵ خۆیـدا ریکخست و پەلاماری کوردستانی دا. ئەمانـەللا خـان بـە سـوپایەکی کەمـەوە چـوو بـۆ پیشوازی. لە کەناری دەریاچەی مەریواندا هەردوولا بەیەکگەیشتن حەسەن عـەلی خـان

بریندار بوو و سەربازەکانی کوژران و گیران. ئەمانەللاّ خان بە زنجیرکراوی ناردی بۆ (دار الخلافه)ی تاران و لە زینداندا مرد.

ئەمانەللاّ خان، پاش ئەوەی لە کاروباری حکومەتدا جۆریك سەربەخۆیی بە دەستهینا، لە سالی (١٢١٨ك)دا چوار کوری محەمەد رەشید بەگی کوشت کە سەرلەبەری کاروباری ویلایەت بە دەست ئەوانەوە بوو. پاش کوشتنی ئەو چوارە، حکومەتی ئەمانەللاّ خان بە باشی دامەزراو خەلکی مەملەکەت ترسیکی گەورەیان بەرامبەر ئەمانەللاّ خان لینیشت. ئەمانەللا خان لە چاوی خەلکیدا بووە خاوەنی زەبروزەنگیکی تەواو و کەس توانای ئەوەی نەما سەرپیچی لە فەرمانی بکات.

ئەمانەللاّ خان گرنگییەکی زۆری دەدا بە کرینی مولك و کشتوکالّ و. زۆربەی مولکەکانی کوردستانی خستە ژیر دەستی خۆیەوە. لە هەریەکەیاندا بناغەی بینا، قەلاّ، مزگەوت، باخ و بیشەی دامەزراندو هەموویانی لە ماوەیەکی کورتدا تەواوکرد. سامان و دەسەلاّتی لە سەدان هەزار تیپەریکرد. دوو جاریش بە مەبەستی بالاّدەستکردنی عەبدولرەحمان پاشا بەسەر مولکی باباندا، رووبەرووی لەشکری عوسمانی بووەوەو شەری لەگەل کردن. لە هەردوو جارەکەدا سەرکەوتوو بوو، و شالاّوو پەلاماری ناوچەکانی شارەزوور هەتا بەغدای گرتەوە.

لە سالی (١٢٣٠ك)دا، شاهەنشای قاجار تەنها بۆ ریزلینان لە ئەمانەللاّ خان، (سەروناز نازخانم)ی لەگەلّ (١٠) هەزار تمەن جەواهیرو کەلوپەل و زیری نەختینەدا بە ئەمانەللاّ خان بەخشی، کە یەکیك بوو لە کەنیزەکەکانی حەزرەتی پاشا، ئەمانەللاّ خان ناوی (قبارز خانم- خاتووکەوازیر)ی لیناو چووە ریزی پەردەنشینەکانی حەرەمی ئەوەوە. پاشان لەسەر داوای ئەمانەللاّ خان، شاهەنشای قاجار تاکە گەوهەری سەلتەنەت، واتە (حوسنی جیهان خانم)ی کچی هیژای خۆی کردە خیزانی خەسرەو خانی کوری ئەمانەللاّ خان و نازناوی (والیە)ی پیبەخشی. ئینجا ئەمانەللا خان لەگەلّ هەموو زانا، گەورەپیاوان، ئەشرافی کوردستان و کۆمەلیك لە ژنانی ناودارو خاوەن

قورساییدا، چوو بۆ (دار الخلافه)ی تاران. به پیی ئـیرادەی شـاهانه (واتـه بـه فـەرمانی شا) دەستیکرد به ئامادەکردنی شاییەکی بیوینـەو جـەژنیکی گـەورە. لـه هەیوانـەکانی میوانخانەو حەوشەکان و بینای شـاهانەدا، کەلوپـەلی سـەیرو سـەمەرەی دامـەزراند، ١٠ رۆژو ١٠ شـەو ئاهـەنگی شـــایی و زەمـــاوەندی ریکخســـت و عـــەوام و خـــەواس، زانـــاو موجتەهیدەکان، بەخشندەو پیاومـاقولان و شـازادە مەزنـەکان، لـه مەجلیسـی شـاییو زەماوەندا ئامادەبوون و پـتر لـه (٢٠٠) هـەزار تمـەن زیـری سـاغی بـۆ مەسـرەفی ئـەم شاییه خەرجکرد. پاشان که ساتی سەعادەت هاته پیشەوە، بووکی لەگەڵ خۆیدا بـردو بەرەو کوردستان کەوتەری. محەمەد حەسەن خـان کـه کـورە گـەورەی ئەمانـەللا خـان بوو، لەم ئاهەنگ و زەماوەندە نارەحەت بوو و تووشی نائومیدی بوو. چونکه کرداریکی ناشـرینه، فـەزلی کـورە بچـووك بدریـت بەسـەر کـورە گـەورەدا. لەبەرئـەوە لـه بـاوکی هەلگەرایـەوەو لەگـەڵ کۆمـەلیك گـەورەپیاواندا، بـەرەو (ذهـاب–زەهـاو) و گـەرمیانی کوردسـتان هـەلات. خـۆی لەگـەڵ خیلـه کوردەکـاندا کـه ئـەو کاتـه لـه گـەرمیان بـوون ریکخست و سوپایەکی ریکوپیکـی سـازکردو دەسـتیکرد بـه پـەلاماردانی سـنوورەکانی کوردستان. ئەمانەللا خان چەندین جار پیاوەکانی خۆی نـاردە لای بـۆ ئـەوەی بکەونـه نیوانیانەوەو دلنەوایی بکەن، سوودی نەبوو. که هـەوالی یـاخیبوونی محەمـەد حەسـەن خـــان گەیشـــته کاربەدەســـتانی دەولـــەت، لـــه لایـــەن (نـــواب عـــەباس مـــیرزای نایبولسەلتەنە)وە، فەرمانیك به خـەت و ئینشـای (قایمقـام– وەلیعـەهد) سـەبارەت بـه تەمیکردنی حەسەن عەلی خان دەرچوو، که ئیستا رەشنوسی ئـەو فەرمانـه لـه دیوانـی قایمقـامدا چـاپکراوەو هـەلگیراوە. دەرچوونـی ئـەم فەرمانـەش سـوودی نـەبوو و لای محەمەد حەسەن خان وەکو (اساطیر الاولین) وابـوو. پاشـان لـه لایـەن فەتحعـەلی شـای شاهەنشـای قاجـارەوە، بابـا عـەلیخانی (شاترباشـی)[٤١] نـیردرا بـۆ راکیشـانەوەو دلدانەوەی. هاتنی بابه عەلیخانیش سوودی نەبوو. محەمەد حەسەن خان پتر له جـاران سوور بوو لەسەر جەهل و یاخیبوونی خۆی. ناچار ئەمانەللا خان فەرمانی کۆکردنەوەی

سوپای دا. له ماوەیەکی کەمدا سوپایەکی گەورە لە سنە کۆبۆوە. ئینجا چوو بۆ بەرەنگاری کورەکەی. بابا عەلی خانی شاترباشیشی لەگەڵ خۆیدا برد بۆ ئەوەی بکەویتە نیوانیانەوەو ریکیان بخاتەوە. لە گوندی (ناراوی) کە یەکیکە لە گوندەکانی (رەوانسەر)ی کوردستان، سوپای باوك و کور بەرامبەر بە یەك ریزیان بەست. چەندین جار بابا عەلی خانی شاترباشی لەگەڵ (مەلا عەباسی شیخولئیسلام)دا، بەرەو سوپای محەمەد حەسەن خان دەرۆن و کەلامی خودا (قورئان) دەکەنە شەفیع، بەڵام سوودی نەبوو. سەرەنجام شەرو کوشتار روویدا. شایانی باسە ئەم نەبەردە یەکیکە لە نەبەردە بەناوبانگەکانی جیهان و شایانی ئەوەیە میژوونووسان لە لاپەرەکانیمیژووی خۆیاندا، بە وردی دریژەی ئەم شەرە، وەك پەندیك بۆ خەلکی بنووسنەوە. چونکە فەرماندەی ئەم دوو سوپا جەنگاوەرە، باوك و کور بوون، جەنگاوەرو پالەوانەکانی هەردوولاش لەگەڵ باوك و کوردا، برا، مام، خاڵ یاخود ئامۆزا بوون، لەناو ئەم دوو دەستە سەربازەدا بیگانەی تیدا نەبوو. پیاوی عاقڵ و هوشیار دەزانیت نەبەردی ئاوا چەند بە گران دەبریتەوەو، شەری باوك لەگەڵ کور و برا لەگەڵ برا لە پیناوی ناو و ناوبانگدا، توانایەکی چەند گەورەی دەوێ.

بەهەرحاڵ، سوارەی هەردوولا کەوتنە هیرش و پەلامار، تیر لە کەوانەکانەوە بەرەو ئاسمان فرین و رم کەوتە پیکان، دلیرانی هەردوولا کوشتاریان کردو مەردانی هەردوو بەرە، شیریان هەلکیشا. بە یەکجار پەلاماری یەکیان داو وەکو تان و پۆ تیکەڵاوی یەکتر بوون. شمشیر وەشنیراو خەنجەر گیانی کیشا. محەمەد حەسەن خانی والیزادە، وەکو شیری نەرو بەوری زامدار بە هەموو لایەکدا هەلدەسووراو لاشەی کوژراوی هەلدەچنی.

در ان معرکه أن یل ارجمند	**بەشمشیر و خنجرو گرزو کمند**
دریدو بریدو شکست و ببست	**یلان را سرو سینەو پاو دست**(٤٢)

مـیرزا عەبدولکـەریمی (موعتەمـەد) و مـیرزا فـەرەحوڵڵای وەزیـر، کـە هـــەردووکیان ئـامۆزای ئەمانـەڵڵا خـان بـوون و لــەناو ســوپاکەیدا بــوون، لــەو مەیدانــەدا مەردانــە شەریانکرد. کۆمەلیك لـە سـەربازەکانی والـیزادە پـەلاماریاندان و چواردەوریـان گرتـن. محەمەد بەگی حاجی حسین بەگی سەقزی، گـەردنی مـیرزا عەبدولکـەریمی بـە شمشـیر زامدار کردو لە راستیدا گیـان لـە جەسـتەی دەرچـوو. خزمـەکانی لـە مـەیدان هینایانـە دەرێو لە کەناریکدا کەوتنە تیمـارکردنی. کۆمـەلیك لـە خزمـەکانی مـیرزا فـەرەحوڵڵای وەزیر، بۆ رزگارکردنی (واتە بـۆ رزگـارکردنی وەزیـر) بـەرەو مـەیدانی نەبـەرد شـالاویان برد. میرزا لوتفوللا کە یەکیك بوو لە ئامۆزاکانی مـیرزا فـەرەحوڵڵاو پیـاویکی بیئـەندازە ئـازا بـوو نیشـانی لـە والـیزادە گرتـەوە، بـە گوللەیـەك خسـتیو بـەدیل گرتـــی. مـــیرزا سادقخانی باوکی شەرەفولمولك، کە ئەویش کوری ئەمانەڵڵا خان بـوو و بیئـەندازە ئـازا بوو، لەم هەرایەدا بە خەستی بریندار بوو.

بەهـەرحاڵ، کـە سـەربازەکانی والـیزادە، فەرماندەکـەیخۆیان بـە زامـداریو دیلـــی بینـی، کەوتنـە شـکان و هـەلاتن و، کۆمـەلیکیان بـە دیـل گـیران، هەندیکیشــیان بــە سەلامەتی دەرچوون. ئەوانەی بە دیل گیران لە (١٠٠) کەس پـتر بـوون. ئەمانـەڵڵا خـان هـەموویانی کوشـت. بـە جۆریـك کـە کـوری دەدایـە دەســت بـاوك و حوکمــی دەکـرد بیانکوژن. بە هەمان شیوە برای دەدا بە برا بۆ ئەوەی بیکوژیت. لـە مـەیدانی نەبـەردا (٤٤٠) کەس لە میرو گەورەپیاوانی کوردستان کوژران، ئینجـا هـەردوو والـیزادە گەنجـە زامدارەکەیان خستە سەر نەقالەو بەرەو سنە کەوتنەرێ.

پاش مانگیك محەمەد حەسەن خان دنیای فانیی بەجیهیشت و محەمەد سادق خــان بە ســەلامەتی ژیـا. پـاش ئـەم رووداوانـە، ئەمانـەڵڵا خـان لـە داخـی کـورە گەنجەکـەی ماوەیەك عەقلی تیکچوو، تا لە سـالی (١٢٤٠ك)دا، دنیـای پـر شـەرو شـۆری جیهیشـت، ماوەی حوکمکردنی ٢٧ سالی تەواو بوو. پاش مردنی، خەسرەو خانی کـوری کـە زاوای شاهەنشای ئیران بوو، لە جیی باوکی بووە والی ویلایەت و میری مەملەکەت.

باسی حوکمرانی خەسرەو خانی کوری ئەمانەللا خان کە بە (ناکام) بەناوبانگە

ئەم خەسرەو خانە خۆش گوفتارو خۆش روو بوو. شیعری جوانی دەگوت و خەتی (نەستەعلیق)[٤٣]ی بە جوانی دەنووسی. سامان و توانای خەسرەو خان لە جیهاندا ناوبانگی دەرکرد. پیشی سەخییەکانی جیهانی دایەوەوحاتەمی تەی شاردەوە، لە سالی (١٢٤٠ك)دا، ئاگری قاتوقریو گرانی کوردستانی گرتەوەو بلیسەی بەلا تاوی سەند. نرخی نان گەیشتە نرخی گیان و، گەلیك كەسی نەفس بەرز، لە ژن و پیاو، تووشی ئەم بەلایە بوون و دنیای فانییان بەجیهیشت. خەسرەو خانی والی، نزیکەی (٥٠) هەزار تەغار گەنم و دانەویلەی تری لە عەمارەکانی خۆیدا هەلگرتبوو، هەر هەمووی بەسەر دانیشتواندا دابەشکرد بەبێ جیاوازی. سەنەدی لە هەریەکەشیان وەرگرت، کە پاش تەواوبوونی قاتوقریەکە، پارەکەی تەسلیم بکەن. ئەم لوتف و بەزەییەی والی خەلکی ویلایەتی لە برسیتی رزگار کرد. کاتیك کە خەلکی ویلایەت ئاسوودە بوون و قاتوقری تەواو بوو، میرزا فەرەحوللای وەزیر ئەو سەنەدانەی کە خەلکی کوردستان لە بەرامبەر نرخی گەنم و دانەویلەدا دابوویان، بردنی بۆ لای خەسرەو خانی والی بۆ ئەوەی فەرمانی وەرگرتنەوەیان بدات. خەسرەو خانی والی لە بەخشندەیی و دەست و دلفراوانی خۆیەوە، سەنەدەکانی ئەهلی ویلایەتی (کە بایی پتر لە سەدو پەنجا هەزار تمەن دەبوون) فریدایە نیو ئاگرەوەو سوتاندنی. بەم بەخشینەش بێئەندازە خەلکی دلشادو شادمان کرد. لە راستیشدا چاکەو بەخشینیکی ئاوا لە سولتانە مەزنەکانیش نەبیستراوەو نەبینراوە.

لە سالی (١٢٤٦ك)دا شا موراد بەگی کورد کە بە میری رەواندز بەناوبانگە، لە ناوچەی رەواندزو کۆیەو حەریردا هێزی پەیداکردو کەوتە ئاشوب و ئاژاوەنانەوە. لە ناکاو پەلاماری (سەر..)[٤٤] و (ساوجەبلاغی موکری) و (سەردەشت)ی داو ئەو

ناوچانەی گرت. کاتێك کە ئەم هەواڵە گەیشتە سولتان فەتحعەلی شای شاهەنشای قاجار، فەرمانێك بۆ خەسرەو خان دەرچوو سەبارەت بە لەناوبردنی. خەسرەو خانی والی بێ درەنگ بە سوپایەکی گەورەوە چوو بۆ بەرەنگاربوونەوەو شەڕکردنی. لە ماوەیەکی کورتدا لەشکری میری ڕەواندزی شکاندو تا (خوی)[٤٥] و حەریر دوایکەوت. بڕی (٣٠) هەزار تمەن زیری نەقدیشی لە میری ڕەواندز سەند، وەکو سزایەك بۆ ئەو زیانانەی دابووی. پاشان ئەمانی دایە، گەرایەوە بۆ ویلایەتەکەی خۆیو بەر لوتفی شاهانە کەوت.

لە ساڵی (١٢٤٧)دا، مەحمود پاشای بابان لە دەست سلیمان پاشای برای رایکردو پەنای هێنایە بەر دەولەتی ئێران. بە فەرمانی پاشای ئێران، خەسرەو خانی والی سوپایەکی ئامادەکردو لە ناوچەکانی دەولەتی عوسمانیدا کەوتە هێرش و پەلامار. دووبارە مەحمود پاشای لە سلیمانی دانایەوە. سلیمان پاشا رایکرد بۆ (دار السلام)ی بەغداو والی بەوپەری هێزو دەسەڵاتەوە گەرایەوە بۆ کوردستان.

لە ساڵی (١٢٥٠ك)دا، نەخۆشی تاعون لە شاری سنە بڵاوبۆوە. خەلکی کوردستان لە ترساندا پەرش و بڵاو بوونەوە، والی لە دووری (١٠٠٠) پێ لە شاری سنەوە، خیوەتو چادری خۆی دامەزراندو چووە ئەوێ. لە (ڕەبیعولئەوەل)ی هەمان ساڵدا، پاش حەوت رۆژ نەخۆشی، جوانەمەرگ بوو. ئەم والییە ٢٩ ساڵ ژیا. ماوەی حکومەتی خەسرەو خان ١٠ ساڵی تەواوبوو. لە کچی پاشای ئێران سێ کورو سێ کچی بوو، باسی هەریەکەیان لە شوێنی خۆیدا دەنووسریت.

پاش مردنی خەسرەوخانی والی، (ڕەزا قولیخان)ی کورە گەورەی کەلە حوسنی جیهان خانمی ناسراو بە (والیە)ی کچی فەتحعەلی شای قاجار بووبوو، چووە سەر کورسیی سەرۆکایەتی. ئەوکاتە ڕەزاقولیخان تەمەنی ١٠ ساڵان بوو.

باسی حکومەت و ڕۆژگاری ژیانی ڕەزاقولیخانی والی

کوڕی خەسرەو خانی بەناوبانگ بە ناکام

والیەی دایکی ڕەزا قولیخان، هەموو ئەرکەکانی مولکی گرتە ئەستۆی خۆی. لەم سالەدا (ئەردەشیر میرزای روکنولدەولە) کە حاکمی گەروس بوو، هەولی دا کوردستان بگریت و بە سوپایەکی گەورەوە هات بۆ جەنگ، بەلام بە نەنگەوە گەرایەوە. لەم نەبەردەدا والیە خۆی بە سەرپۆش و سەروبەستەوە بوو بە سەرداری لەشکر.

لە سالی (١٢٥١ک)دا، کاتێک کە سەلتەنەتی ئێران کەوتە دەست سولتانی سەلاتین، سولتان محەمەد شای قازیی ناودار، شازادە حوسنی جیهان خانمی والیە، (توباخانم)ی خوشکی ئەو پاشا پایەبەرزەی کردە دەسگیرانی ڕەزا قولیخانی والی. لە سالی (١٢٥٢ک)دا، لەگەڵ کۆمەلێك لە ئەشراف و گەورەپیاوانی کوردستاندا چوون بۆ تاران. بە ڕێورەسمێك کە شایانی پاشایان بوو، بووکیان هێنا بۆ کوردستان.

ماوەی پێنج شەش سالٚ ڕەزا قولیخان بە پێی ڕێنماییو بەرنامەی دایکی حکومرانی کرد. لە سەرەتای سالی (١٢٥٧ک)دا،مەحمود پاشای بابان لەگەڵ ١٠٠٠ کەس لە گەورە پیاوانی مولکی باباندا، پەنایان هێنایە بەر کوردستان و ڕەزا قولیخان. لە لایەن والیشەوە، ئەرکی میوانداریو خانەخوییی تا دوائەندازە بە جێگەیەنرا. پاش دوو مانگ ڕەزا قولیخانی والی، مەحمود پاشاو پیاوماقوڵ و گەورە پیاوانی بابانی لەگەڵ خۆیدا برد بۆ تاران. والی و مەحمود پاشاو یاوەرەکانیان بەر لوتف و مەرحەمەتی شاهانە کەوتن و روخسەتیان درا بگەرێنەوە بۆ کوردستان. فەرمانی شاهانە دەرچوو کە والی مەحمود پاشا بەرێتەوە بۆ مولکی بابان و دەسەلاتی بداتەوە دەست. والی دەستیکرد بە ئامادەکردنی پێویستیەکانی ئەم کارە، لەشکرێکی ئامادەکردو بەرەو مولکی بابان کەوتەڕێ. لەم کاتەدا، ژێربەژێر ناکۆکی کەوتبووە نێوان والی و کۆمەلێك لە وەزیران و خەلکی کوردستانەوە. ئەم کۆمەلە کە سەرۆکەکەیان میرزا هیدایەتوللای وەزیر بوو، کەوتنە تێکدان و شکست پێهێنانی کارەکەی والی. هەر کە گەیشتنە کەناری دەریاچەی مەریوان، میرزا هیدایەتوللا کە بە تەواوی لە والی هەراسان بووبوو و دەیویست شکستی

پیبینێ، هەموو عەشیرەتە نـاودارو دلاوەرەکـانی کوردسـتانی لەگـەڵ مـەحمود پاشـادا نـارد بـۆ سـلیمانی بـۆ ئـەوەی دەسـەلات بدەنـەوە دەسـتی. لەژێریشـەوە بـە عـەبدوللا پاشای راگەیاند کە من دلاوەرە ناودارەکانم لە لەشکری والیدا نەهیشتووە، ئیستا کـاتی ئەوەیە بە پەلە پەلاماری بدەی. عەبدوللا پاشا بە فەوجیك سـەربازو دوو هـەزار سـوارو چـوار تۆپـەوە، بـەرەو دەریاچـەی مـەریوان و لەشـکری والی کەوتـەرێ. لـە سـەعاتی دووەمـی رۆژی چـوار شـەممە ١٤ی رەبیعولئـەوەلی ١٢٥٧دا، گەیشـتە نیـو فرسـەخیی سوپای والی. میرزا هیدایەتوللا کۆمەلیك لە خزم و پیاوەکانی خۆی دەکاتـە پیشـقەراوڵ و پیشەنگی سـوپا، لەژیریشـەوە رایاندەسـپیرێ هەرکـە بوقـی سـوپای عـەبدوللا پاشـا دەنگی لیوەهـات، هـەلبین و بـەرەو سـوپاکەی خۆیـان بگەرینـەوە. بـە ریکـەوت مـیرزا فەزلوللاو محەمەد رەزا بەگی رەشتی و شیخ عەلی بەگ و میرزا ئەبولفەتح ناویك کـە لـە عەشیرەتەکانی تری کوردستان بوون، بە بێ ئیجازەی وەزیر لەگەڵ پیشقەراولاندا چون بۆ قەراولی، لەولاوە (پیشقەراولانی)[٤٦] عەبدوللا پاشا بە هـەزار تـرس و دلـەراوکێ، تـا نزیکـەی نیـوەرۆی هـەمان رۆژ، تووشـی پیشـقەراولەکانی والی دەبـن و بوقـی شـەر لیدەدەن. ئەو قەراولانەی کە خزمـی مـیرزای وەزیـر بـوون، بـی درەنـگ رایـانکرد، ئـەو ژمارە کەمەی کە لە سـەرەوە ناومـان بـردن، هـەلاتنیان بـۆ خۆیـان بـە جـوان نـەزانیو دەستیانکرد بە شەر، بەلکو لە لایەن والییەوە یارمەتییان پیبگات. کاتیك والی بـە مـەی زانـی، بۆیدەرکـەوت ریوشـوینی وەزیـرە فیلبازەکـەی، خـۆیو سوپاکەیشـی تووشـی دۆخیکی خراپ کردووە. عەبدولحەمید سولتانی بانەیی لەگەڵ هەزار تفەنگچی بانـەیی و سەقزیدا نارد بـە هانـای قەراولەکانییـەوە. خۆیشـی لەگـەڵ ئـەو ژمـارە کەمـەدا کـە لـە سوپاکەیدا مابوونەوە، سواربوو و بەرەو مەیدانی شەر کشا.

میرزا هیدایـەتوللای وەزیـر لـە لایەکـەوە بـە عەبدولحـەمید سـولتان دەلیـت چوونـە مەیدان و مردن لەگەڵ والیدا شیتیو نەزانییە، برۆ بەلام خۆت لە گیرەو کیشـە بـەدوور بگرە، لە لایەکی تـرەوە هـەمان مـیرزای وەزیـر بـە جـەختکردن و پیداگرتـن والی ناچـار

دەکـات هــەلبیت. بەهــەرحالْ، هــەر هــەموو پیشــقەراولەکان لــە شــەردا کـــوژران. عەبدولحەمید سولتانیش بە پیی رینماییەکانی وەزیـر، خـۆی (لـە شـەر) بـەدوور گـرت، بابانیەکان بەرەو سوپای والی هیرشیان هینا، لەم هـیرش و پەلامارەشـدا کۆمـەلیکیان لەگەلْ خۆیان راکیشا، پاشان سوپاکەیان تالاْنکردو گەرانەوە[٤٧].

کاتیك کە رەزا قولیخـانی والی هاتـەوە ناوشـار، مـیرزا عەبدولحـەمید نـاویکی نـاردە تاران کەلە نەجیبزادەکانی ویلایەت بوو، بۆ ئەوەی چاریکی مەسەلەکە بکات و لە لایەن دەسـەلاْتدارانی دەلەتـەوە، یارمەتییـەکی پیبگـات. پـاش ئـەوەی مـیرزا عەبدولحـــەمید گەیشتە دەرباری شاهانە، سزادراو کوژرا، لە ناوەندی خەلافەتــەوە حوکمیـك سـەبارەت بە بانگکردنی والی و ئەهالی دەرچوو. پاش ئەوەی والی گەیشت، لەسەر کار لابـرا، مـیرزا هیدایەتوللاْ کرایە خاوەن بریاری کوردستان و بەرپرســی کۆکردنـەوەی بـاجی دیـوان و، بەرەو کوردستان رەوانە کرا.

میرزا هیدایەتوللاْ کە گەیشتە کوردستان، (عەباس قولیخان)ی مامی رەزا قولیخـانی والیی کردە جیگری حکومەت (نایب الحکومــە) و بریارەکـانی ویلایـەتی بـە مۆریـك مـۆر دەکرد کە ناوی ئەو والییەی لەسەر هەلکـەنرابوو. پـاش سـێ مـانگ عـەباس قولیخـانی لابردو محەمەد سادق خانی بـرا گـەورەی عـەباس قولیخـانی کـردە جیگـری حکومـەت. هەژدە مانگ بەم شیوەیە کاروباری کوردستانی بەریوە برد.

لە سـالی ١٢٦٠دا دووبـارە حکومـەتی کوردسـتان بـە رەزا قولیخـانی والی بەخشـرا. رەزا قولیخان ئەمانەللاْ بەگی وەکیل و کۆمەلیکی تر لە پیاوانی کوردستانی لەگەلْ توبا خانمی خیزانیدا کە خوشکی شـەهریاری قاجـار (محەمـەد شـای غـازی) بـوو، رەوانـەی کوردسـتان کـردو خۆیشــی پـاش چـوار مـانگ لــە تارانــەوە هــات بــۆ کوردســتان. کاربەدەستانی دەولەت (ئیسفەند ئاباد)یان لە حکومەتی کوردستان جیاکردەوەو دایـان بە ئەمانەللاْ خانی برا بچوکی رەزا قولیخانی والی، بۆ ئەوەی خـۆیو مـیرزا هیدایـەتوللاْو کوردستانیەکانی تری سەر بەو لەوێ نیشتەجێ بن. قەنبەر عەلیخانی (سـەعدولدەولەی

مافی)یش رادەسپێرن کە ئەرکی کۆچپێکردنیکەس و کارو پیاوەکانی ئەمانەللا خان و میرزا هیدایەتوللا لە سنەوە بۆ ئیسفەند ئاباد بگرێتە ئەستۆ.

بەهەرحاڵ، رەزا قولیخان دوو سالی تەواو بەوپەری دەسەڵاتەوە حوکمرانی دەکات. پاش دوو ساڵ، لەسەر کار لادەبرێو ئەمانەللا خانی برا بچوکی و رەزا قولیخان کە بە (غولامشاخان) بەناوبانگە، لە جیگەی دادەنرێت، ئەم ئەمانەللا خانە پاش ئەوەی گەیشتە کوردستان، لەگەڵ فەرمانبەرو پیاوەکانی رەزا قولیخاندا زۆر بە توندی رەفتاری کرد. ئەمانەللا خانی وەکیل و دەمراستی[٤٨] رەزا قولیخانی کوشت. ئەوانی تر بەرەو سلیمانی کۆچیانکرد. لە لایەن دەولەتەوە، میرزا رەحیمخانی پیشخزمەت (خزمەتکار) راسپێردرا کە توبا خانم لە سنەوە بەرەو ئیسفەندئاباد بگوێزێتەوە. توبا خانم نوسراوێك بۆ حاجی میرزا ئاغاسی سەدری ئەعزەم دەنووسێو دەلێ: تۆ ئەو کەسە نەبووی کە چەندینجار دەتفەرموو دلسۆزیو راستگۆییم لە ئاستی مندالەکانی (نایبولسەلتەنە)دا بێئەندازەیە؟ چۆن بوو لەو پلە بەرزەوە کەوتنە خواریو بەم شێوەیە لە بەرچاوت کەوتن؟

دوران بقا چو باد صحرا بگزشت نیکیو بدیو زشت و زیبا بگزشت[٤٩]

کە ئەم نامەیە دەگاتە حاجی میرزا ئاغاسی، لە کردەی پەشیمان دەبێتەوەو وەڵامدەداتەوە: ئەوەی فەرمووتانە خودی راستییەو هیچ نیە جگە لە راستی. ئەگەر بە پیی (الانسان محل النسیان) کەموکورییەك لە خزمەتگوزاریدا لەم بەندە بێ ناوونیشانەوە روویدابێ، دەبێ بە گەورەیی خۆتان بیبەخشن. باشتر وایە بەندەیش لە بەرامبەر کەموکوری خۆیدا، داوای بەخشین لە دەرباری یەزدان بکات. ئینشاللا تەنگانە بەسەر دەچێو ئەوەی چووە حەقی دەکرێتەوە. بە نهێنیش عەرزی دەکا: ژەمێك تلیاك مەیل بفەرموون و لە ژێر سێبەری داربیدا دانیشن. هیوادارم بەم زووانە رەزا قولیخانی والی بە خزمەت بگات.

زۆری نەبرد حاجی میرزا ئاغاسی سەدری ئەعزەم پەیمانەکەی خۆی بـە جیگـەیاندو رەزا قولیخـانی نـارد بـۆ حکومـەتی کوردسـتان. حکومـەتی ئەمانـەللا خـــان و لەســـەر کارلابرانی رەزا قولیخان پینج مانگ دریژەی کیشا.

که رەزا قولیخان بۆ جاری سییەم حکومەتی کوردستانی وەرگرت و هـات بـۆ سـنە، سەرەتا ئەو کەسانەی گرت کە دەستیان لە کوشتنی ئەمانـەللا بـەگی وەکیلـدا هـەبوو. لەوانە جەعفەر قولیخانی بەنی ئەردەلان، مـیرزا ئیسـماعیلی داروغـە، مـیرزا ئیـبراهیمی مونشی[٥٠] و (ئەلقاس –القاص) ناویك کە فەراش بوو. هەریەکـەیانی بـە جۆریـك بەسـزا گەیاند. دوو سالی تەواو بەوپەری دەسـەلاتەوە حوکمرانـی کـردو مەملەکـەتی ریکوپیـك کرد. پاش دوو سـالٚ، نـەیارەکانی رەزا قولیخـان لـە دەربـاری پاشـادا تاوانباریـان کـرد بەوەی لەگەلٚ بەهمەن میرزای برای شاهەنشای غـازیدا کـە لـەو کاتـەدا لـە ئازەربایجـان فـەرمانرەوا بـوو، دۆسـتایەتی هەیـەو لەگـەلیدا یـەکی گرتـووە، لـە لایـەن دەولەتـەوە، خەسرەو خـانی خواجـە کـە یـەکیك بـوو لـە والیزادەکـانی گورجسـتان و لـەم دەولەتـە سـەرمەدیەدا پلـەو پایەیـەکی هـەبوو، لەگـەلٚ سـوارەی (زیـن العـابدین)ی شاهســون و سلیمانخانی ئەفشارو خەلکانی تردا، راسپیردرا کـە بەهمـەن مـیرزاو رەزا قولیخـانی والی بگریت. هەر کە خەسرەوخان لە ریگەی (ئەشتەهارد)ەوە کەوتەرێ، بەهمـەن مـیرزا لـە مەسـەلەکە تیگەیشـت و زۆر بـە پەلـە خـۆی گـەیاندە دەربـــاری شـــەهریاری عەجـــەم. خەسرەو خان وازی لە چوونە ئازەربایجان هینا، هاتـە سـەر سـنووری کوردسـتان و بـە رەزا قولیخانی راگەیاند کە لەم ناوچانەدا ئەرکیکم پیسپیردراوەو پیویستە ئیوە ببینـم. رەزا قولیخان لەبەرئەوەی هیچی لە خۆیدا شك نەدەبرد، بێ دوودلی روویکـردە سـوپای خەسرەو خان. کاتیك والی چووە مالی خەسـرەو خـان، خەسـرەو خـان نـانی نیـوەرۆی دەخوارد، پاش موجامەلەی رەسمی، هەردووکیان دەستیانکرد بـە نـانخواردن. والی بـی ئاگا بوو لـەوەی ئـەم کاسـەیە سـەرەنجام کوشـندە دەبێ. هیشـتا میـوان دەسـتی لـە خـواردن هەلنـەگرتبوو، بـە ئامـاژەی خەسـرەو خـان کۆمــەلیك خۆیـان کوتایـە نـاو

خیوەتەکەوەو پەلاماری والییان دا. خزمەتکارو یاوەرانی والییان روتـو قـووت کـردەوە. خەسرەو خان، والیی بە زنجیرکراوی نارده تاران و خۆی چوو بۆ سنه. لـەوێ خـۆی بـە کاروباری حکومەتەوە خەریککرد. لەولاوە رەزا قولیخانیان برده تـاران و لـە تۆپخانـەی دەولەتدا بەندیان کرد.

باسی حکومەت و رۆژگاری حکومرانی خەسرەو خانی گورجیی لە کوردستاندا

کـاتیك کـە خـەلکی کوردسـتان بـەم مەسـەلەیەیان زانـی، کۆمـەلیك لـە عەشـیرەتە ناودارەکـانی کوردسـتانیان نـارد بـۆ تـاران و لـە مزگـەوتی (شـا)دا جیگـیر بـوون (مانیانگرت). کاتیك کە حاجی میرزا ئاغاسی یاخیبوونی خەلکی کوردسـتانی بینـی، لـە کارەکەی خۆی پەشیمان بۆوە، بەلام ناچار بۆ ئەوەی کاروبارەکانی خەسرەو بە باشـی بەریوە بچیو حکومەتەکەی پتـەوبیت، چـوار تـۆپ و یـەك فـەوج سـەربازی (عـەلیخانی قەرەگوزلو)ی نارد بۆ کوردستان. لە تاران چەندین جار عەزیتی کوردستانییەکانیان دا، بەلکو دەست لـە خزمـەتی رەزا قولیخـان هـەلگرن و بگەرینـەوە بـۆ کوردسـتان، بـەلام سوودی نەبوو. بە جۆریك کە لە حوزوری شـەهریاری عەجـەمدا پینـج هـەزار داریـان لـە عەلی محەمەد بەگی وەکیل دا کە سەرۆکیان بـوو، دیسـان رازی نـەبوون بگەرینـەوە بـۆ کوردستان و زیاتر پییان داگرت. تا لە مانگی (شـەوال)ی ١٢٦٤دا، شـەهریاری عەجـەم ئەم جیهانەی بەجیهیشت و چووە شوینی حـەقی خـۆی. لـەم کاتـەدا رەزا قولیخـان لـە گونـدی (تـەجریش) بـەندبوو کـە تۆپخانـەی دەولـەتیی لییـە. کوردسـتانییەکان کـە لـە قسەی حاجی میرزا ئاغاسی و کردەوەی خەسـرەو خـانی خواجـە بـە تـەواوی پەسـت و بیزار بووبوون، بیئاگاداری و رەزامەندی رەزا قولیخان پەلاماری گوندی تەجریشـیان دا، ناچاریـانکرد لـە تۆپخانـە بیتـە دەرێو لەگـەڵ فـەوجی گەروسـدا بـەرەو کوردسـتان بوونەوە. کە هەوالی هاتنی رەزا قولیخان گەیشتە خەسرەو خان، بیجگە لە هەلاتن هیچ

چاریکی تری نەدی، لەگەڵ فەوجیك سەربازو دوو تۆپدا لە ریگەی گەروسەوە رایکرد بۆ زەنجان. لەملاوە، رەزا قولیخانی والی هاتە ناو شاری سنەوەو خەڵاتیکی شایان و فراوانی سەرکردەکانی فەوجی گەروسی کرد کە لەگەلیدا هاتبوون. خەلکی مەملەکەت بە دیداری شادبوون.

باسی حکومەتی چوارەمی رەزا قولیخانی والی کوری خەسرەو خانی بەناوبانگ بە ناکام

والیو ئەهالی پیویستییەکانی خزمەتی دەولەتیان ئامادەکردو کەوتنە ریکخستنی سنوورو ئاسودەکردنی رەعیەت. کە شاهەنشای خاوەن شکۆ (ناسرەدین شا)[٥١]ی بەختیار بوو خاوەنی تاج و تەخت و، کەژاوەی ئەو شەهریارە لە تەوریزەوە بەرەو تاران کەوتەرێ، ئەمانەللا خانی برا بچوکی رەزا قولیخانی والی کە نازناوی (غولامشاخان) بوو، بۆ پیشوازی لە کەژاوەی رازاوەی سولتانی، تا (سولتانییە) بەرەوپیری چوو. رۆیشتنی ئەمانەللاخان لە لایەن کاربەدەستانی دەولەتەوە ستایشکرا. لە لایەن رەزا قولیخانی والییەوە، محەمەد عەلیخانی سەقزیو میرزا ئەللا قولی داروغە، بەدەست و دیاری فراوانەوە چوونە لای سوپای کەیوان پیو. ئەمانەللا خان لە دیوانخانەی میرزا تەقیخانی ئەمیر کەبیر[٥٢] دابەزی و بووە هاوسیی. پاش شەش مانگ حکومەتی کوردستانی پیبەخشراو رەزا قولیخان لابرا. ئەمە دوا حکومەتی رەزا قولیخانی والی بوو، جاریکیتر حکومەتی نەکەوتەوە دەست و لە تاران مایەوە. لە سەفەری (گورگان)دا، بووە یاوەرو یاریدەدەرو جیگری محەمەد خانی سوپاسالاری ئەعزەم. رەزا قولیخان پیاویکی ئازا، رەشیدو بە جەرگ بوو. دەستو بازوی بیئەندازە بەهیز بوو. ئەوەندە لە خەمی کۆکردنەوەی زیرو زەردا نەبوو. هەرچییەکی دەستدەکەوت، دەیبەخشی بە خزمەتکارو پیاوەکانی خۆی. لە توباخانی خوشکی شاهەنشای پیشوو، سێ کوری هەیە کە هەرسیکیان بە پاکیو، چاکی سروشت و

باشیی نیەت ناسراون. یەکیکیان خەسرەو خانە کە نازناوی (والی)یە. ئەویتریان محەمەد عەلیخانە کە نازناوی (زەفەروالملك)ەو چەندین سالە فەوجی کوردستان و سێ ناوچەی گەورەی کوردستان بەریوە دەبات. سیهەمیان ئەبولحەسەنخانی (فەخرولمولك)ە کە خزمەتکاری تایبەتی شاهەنشای قەدرزانەو یەکیکە لە مەحرەم و نزیکەکانی. ئینشاڵلا حالەتی هەریەکەیان لە شوینی خۆیدا باسدەکەین.

باسی حکومەت و رۆژگاری ژیانی ئەمانەللاخانی دووەم کە بە غولامشاخانی والی بەناوبانگە

بەهەرحاڵ، ئەمانەللا خانی ناسراو بە غولامشاخانی والی، رۆژی دوو شەممەی (١٤ی جەمادی دووەمی ١٢٦٥) هاتە ناوشاری سنەوە. لەگەڵ خەلکدا بە بەزەییو میهرەبانی رەفتاریکرد. میرزا ئەڵلا قولیخانی کردە (پیشکار) و محەمەد عەلیخانی سەقزی کردە جیگری ویلایەت (نایب الایالە). پاش سێ مانگ ئاهەنگیکی زەماوەندی بۆ خۆی سازکرد. ئافتاب سولتان خانمی کچی حسین قولیخانی مامی خۆی هینا. ئەم خاتو ئافتاب سولتانە لە پاکیو جوانیو ژیریدا، ویردی سەرزمانی خەلك بوو.

بەهەرحاڵ، لەم سالەدا بە فەرمانی میرزا تەقیخانی ئەمیر کەبیر، غولامشاخانی والی یەك فەوج سەربازی لە گوندو ناحیەکانی کوردستان گرت، کە بریتی بوو لە هەزار کەس. بە پیی یاسای دانراوی دەولەت، سەرهەنگ و یاوەرو سەروان(٥٣) و دەرەجەدارەکانی تری بۆ فەوجەکە دانا. بۆ نموونە خان ئەحمەد خانی برا بچووکی خۆی کردە سەرهەنگی فەوجەکە. لە مانگی رەجەبی (١٢٦٧ك)دا، کاتیك کە شەهریاری ئیران بەرەو ئەسفەهان سەفەری کرد، میرزا تەقیخانی ئەمیر کەبیر، والی و کۆمەلیك لە دانیشتوانی کوردستانی لەگەڵ ئەم فەوجە نوییەدا بانگکرد. والی زۆر بە پەلە فەوجەکەی بە پیی پیویست ئامادە کردو روویکردە ئەسفەهان. لە (چیمەنی عەلیئاباد) گەیشتە کەژاوەی شەهریاری ئیران. فەوج و سوارەی کوردستان ستایش و

پەسەندکرانو غولامشاخانی والی بەوپەری شانازییەوە گەرایەوە بۆ ویلایەت. لەم سەفەرەدا غولامشاخانی والی ژێربەژێر لەگەڵ میرزا ئاغاخانی سەدری ئەعزەمدا (ئەوکاتە ئیعتیمادودەولە بوو) ڕێکەوت. بە هۆی ئەمەشەوە، کاتێک کەمیرزا ئاغاخان بوو بە سەدری ئەعزەم، هەولی دەدا والی بەهێز بکاو لە حکومەتی کوردستاندا سەربەخۆییەکی تەواوی دایە.

لە کۆتاییەکانی سالی (١٢٦٨ک)دا، حەسەن سولتانی هەورامی ئالآی یاخیبوونی هەلکردو تایەفەی بیبەخت و ملهوری هەورامی یاخیبوون. والی بە ئیجازەی دەولەت، لەشکرێکی بۆ تەمیکردنیان ڕێکخست. بە فەوجێك سەربازو چوار تۆپ و دوو هەزار تفەنگچی چریکەوە[٥٤] بەرەو هەورامانی تەخت هێرشی برد. نەجەفعەلیخانی کوڕی خوالێخۆشبوو حەسەنخانی ئامۆزای خۆیو ئەبولقاسم بەگی یاوەرو کۆمەلێك تفەنگچی چریکی لەگەڵ سوارەی عەشایەری کوردستان و پێنج دەستە سەربازدا، لە ڕێگەی جوانرۆو پاوەوە نارد بۆگرتنی هەورامانی لهۆن و بەرەنگاربوونەوەی محەمەد سەعید سولتان. لەلای هەورامانی تەختەوە، والی، خان ئەحمەد خانی سەرهەنگی برای کردە پێشرەوی سوپاو لە ڕێگەی (دەربەندی دزلی)یەوە فەرمانی هێرشیدا. حەسەن سولتان کۆمەلێکی لە دەربەندی دزلیدا دامەزراندو لەگەڵ سوپای والیدا کەوتنە شەڕو بەرەنگاری یەك بوونەوە، پاش دوو سەعات ململانێ هەورامییەکان هەلآتن و سەنگەرەکانیان گیرا. دوابەدوای ئەمە، والی لەگەڵ بەشەکەی تری لەشکرەکەیدا چوونە ناوچەکە. خان ئەحمەد خانی سەرهەنگ نەحەوایەوەو، بێ دواکەوتن لەوێوە بەرەو (هۆشی بەدرانی) کەوتەڕێ، کە ماڵ و مەلبەندی حەسەن سولتان و تایەفەی یاخیبووی هەورامی بوو. کاتێك کە خان ئەحمەد خان لە دەربەند تێپەڕیو هەورامییەکان بە گەیشتنی سوپاکەیان زانی، دلێرانە گوریاندایە بەرخۆیان و مەردانە شەڕیانکرد. والی، کە بە جەسارەتی هەورامییەکانی زانی، بە پەلە ڕوویکردە ئەو مەیدانە. سەربازە تایبەتەکانی خان ئەحمەد خان پەنایان بردە بەر (٠.؟)[٥٥] ناوچەکە. لەم شەڕەدا ٢٤

کەس لە هەورامییەکان کوژراو ٤٧ کەسیش بریندارو دیلکران. ٦ سەربازیش لە لەشکری والی کوژران و ٤ کەس بریندار بوون. هەر ئەو شەوە، حەسەن سولتانی هەورامی لەگەڵ پاشماوەی تایەفەکەی خۆیدا هەڵاتن بۆ شارەزووری خاکی دەولەتی عوسمانی. پاش هەڵاتنی ئەوان، والی ماڵ و حالی هەموو ئەو کۆمەلە یاخییە هەڵاتووەی ویرانکرد.

لە لای هەورامانی (لهۆن)یشەوە، نەجەفعەلیخان لەگەڵ سوپاکەی خۆیدا، لە ئاوی سیروان پەرییەوەو پەلاماری گوندی لهۆنیدا کە مەلبەندو بنکەی محەمەد سەعید سولتانی هەورامی و تایەفەکەی بوو. پاش شەرو پەلاماریکی زۆرو چەندین شەرو پیکدادان، بە سەریاندا سەرکەوت و (نقود)[٥٦]ی گرت کە پایتەختی ئەوان بوو. پاش دوو رۆژ، هەوالی فیتنەگەریی تایەفەی (بابییە)[٥٧] وهەیبەت شکاندنی شاهەنشای ئیران لەو سنوورەدا بلاوبۆوە، کۆمەلیك لە خراپەکارانی سەرسنوور، بە بیستنی ئەم هەوالە ناخۆشە، دایانە پاڵ هەورامییەکان و لەناکاو پەلاماری سوپاکەی نەجەفعەلیخانیان دا. سەربازەکان ئەو شەوە تا بەیانی مەردانە خۆیان راگرت. لە بەیانیشەوە تا پاش نیوەرۆ، هەولیان دا بەرگری بکەن. لەم نەبەردەدا (٧٠) کەس لە سەربازانی دەولەت و (٢٦) کەس لە تفەنگچییە چریکەکان کوژران. کاتیك کە تاریکی شەو ئەم دوو سوپایەی لەیەك جیاکردەوە، نەجەفعەلیخان وای بە باش زانی سوپاکەی خۆی بکشینیتەوە دواوە، تا لە لایەن غولامشاخانی والییەوە یارمەتی پیبگات. لەبەرئەوە (نقود)ی چۆلکردو سەربازەکانی هینا بۆ خاکی جوانرۆ.

محەمەد سەعید سولتانیش لە دەست زەبرو زەنگی والی لەو دەوروبەرە خۆی نەگرت و پەنای بردە بەر خاکی دەولەتی عوسمانی. والی کە بەمەی زانی پاش ریکخستنی هەورامانی تەخت چووە ناوچەی مەریوان و لەوێ لەگەڵ پاشای سلیمانی کەوتە وتوویژ بۆ گیرانەوەی هەورامییە یاخیبووەکان. لە لایەن پاشای سلیمانییەوە عەزیز ئاغای موتەسەریف و (نقیب الاشراف) هاتن بۆ لای والی بۆ تکاکردن و داوای لیبوردنی والی لە حەسەن سولتان و محەمەد سەعید سولتان و، سێ هەزار تمەن زیریان

پیشکەشی والی کرد. والی چاوی لە کردەوەو تاوانەکانیان پۆشی و ریگەی دان بگەرینەوە شوینی خۆیان، لەم نیوانەدا تەتەری تایبەت لە تارانەوە هات و موژدەی سەلامەتی گیانی پیرۆزی شای ئیرانی بە والی گەیاند، بەم بۆنەیەوە شەو ئاهەنگیکی سازکردو یانزە تۆپی شوکرانەی سەلامەتی گیانی پیرۆزی شەهریاری عەجەم تەقینرا. رۆژی دوایی سوپاکەی بەرەو سنە بەریخست. پاش هاتنی بۆ سنە هەموو خەلك بە بۆنەی سەلامەتی گیانی پاشاوە جەژن و ئاهەنگیان گیراو بە خۆشی و شادی رۆژگاریان بردە سەر. لە بەهاری سالی (١٢٦٨)ی كۆچیدا خیلی جاف کە لە نیوان دەولەتی ئیران‌و عوسمانیدا ناکۆکییان لە سەرە، دەسیان دایە خراپەکاری‌و ئاژاوە نانەوە لە سنوری ئیراندا، لەناو کوردستانی سنەدا ئازاری خەلکیان ئەدا. والی روخسەتی تەمیکردنیانی لە دەولەت وەرگرت و سوپایەکی کۆکردەوە کە پتر لە سێ هەزار سوارەو پیادە بوو، بە ئەمری دەولەت فەوجی (گەروس)یش نیردرا بۆ کوردستان بۆ ئەوەی لە تەمیکردنی جافدا ببنە هاوکاری. والی بە سوارەو تفەنگچی چریك و تۆپخانەوە کەوتەرێ‌و چوو بۆ (تورسی کانون) کە نزیکی هەوارگەی جافەکان بوو و لەوێ مایەوە، خان ئەحمەد خانی سەرهەنگ و ئیسماعیل خان و نەجەف عەلی خانیشی لەگەڵ دە دەستە سەربازو سوارەی مەنمی و سورسورو کشکی و لەگەڵ تفەنگچی چریکی جوانرۆو خەلکی تردا نارد بۆ لای مەریوان، بۆ ئەوەی ئەم خیلە خراپەکارە لە ناوبەرن و تالانیان بکەن، خان ئەحمەد خان و ئیسماعیل خان و نەجەف عەلی خان زۆر بە پەلە لەگەڵ سوپاکەیاندا پەلاماری جافەکانیان داو یاخیبوونەکەیان سەرکوتکرد. فەوجی گەروسیش (توریزخاتون) خۆی گەیاندە سوپای والی. ئینجا والی لە لای (سارال)ەوە دوای جافەکان کەوت و ئەو خیلە هەرچەند پتر لە دە هەزار کەس دەبوون توانای بەرگری کردنیان نەبوو و رایانکرد، خان ئەحمەد خان و ئیسماعیل خان لەو هیرش و پەلامارەدا نزیکەی (٣٠) کەس لە پیاوە گەورەکانی جافیان بە دیل گرت و کوشتیانن و، نزیکەی (٣٠) هەزار سەر ئاژەڵ و مەرو مالاتیان بە تالان دەسکەوت. والی

و خەلکەکە بە دلشادی گەرانەوە بۆ سنە، ئەم سەفەرە دوو مانگ و بیست و دوو رۆژی خایاند. فەوجی (گەروس) لەم سەفەرەدا بە تەواوی پابەندی یاسا بوون و بە ریکوپیکی هاتن و بە ریکوپیکی گەرانەوە. پاش ئەم رووداوە والی دەسەلاتی تەواوی پەیداکردو بە ئارەزووی خۆی فەرمانرەوایی دەکرد. لە سالی ۱۲۷۳ کۆچیدا میرزا عەبدولسەمەد ناویك کە خەلکی هەمەدان بوو و یەکیك بوو لە خەلیفەکانی (حاجی محەمەد کەریم خان)ی کرمانیو سەر بە ریبازی ئایینی (شیخیە) بوو، هات بۆ کوردستان و لەگەلّ والیدا پیکەوە کەوتنە بلاوکردنەوەی ئەم ریبازە. زانایانی ناوچەکە کە هەموویان سوننیو لەسەر ریبازی شافیعین، هەرچەندیان کرد نەیانتوانی والی لە هاوریپەتی میرزا عەبدولسەمەد پەشیمان بکەنەوەو هەرچییان کرد بیسوودو بیئەنجام بوو، ناچار دەسکرا بە خۆئامادەکردن بۆ شۆرش و راپەرین، تا لە رۆژی چوار شەممەی شانزەی مانگی رەبیع لئەوەلی سالی ۱۲۷۳ی کۆچیدا زاناو پیاوماقوولّ و کاسبکارانی کوردستان چوون بۆ گۆرستانی شیخان کە دەکەویتە دەشتیکی فراوان لە خۆراوای شاری سنەوە، لەویّ کۆبوونەوە بۆ راویژو وتوویژکردن، پاش کۆتایی کۆبوونەوەکە، پەیامیان نارد بۆ والی کە یا دەبیّ ئەو میرزا عەبدولسەمەدە شاربەدەر بکات و لەم ویلایەتە نەمینیّ، یاخود خەلکەکە ولات بەجیدیلن، والی گویی نەدا بە داواکەیان و جیبەجیی نەکرد لەم نیوانەدا کۆمەلیك ئاژاوەگیرو خراپەکارو دەرویشی ناوشار بەبیّ رەزامەندی زانایان پەلاماری بازارو کاروانسەرایان دا کە شوینی بازرگان و خەلکی سەر بە ریبازی (شیخیە) بوون و دەستیان کردە کوشتنی خەلك و تالانکردنی مالی بازرگانان. کاتیك والی بەمەی زانی دوو تۆپی بردە سەر قەلای حکومەت کە بەسەر بازارو کاروانسەرادا دەیروانی، بۆ ئەوەی بە زۆری چەك مەسەلەکە چارەسەر بکات، کاتیك خراپەکارەکان هەستیان کرد رووبەرووی مەرگ دەبنەوە دەستیان لە تالانکردن هەلگرت و هەریەکە بە لایەکدا رایانکرد. نزیکەی چل کەسیکیان بە کەلوپەلی تالانییەوە تووشی پیاوانی والی بوون و گیران و بە فەرمانی والی لووت و گویی هەموویانیان بریو لە قەلاکەوە فریدرانە

خوارەوە. شیخ عەبدولقادر کە یەکیك بوو لە زاناکانی ئەم شارە، هەمان رۆژ لەگەڵ کەسوکاری خۆیدا بەرەو دەولەتی عوسمانی کۆچیکرد. کاتیك والی بۆی دەرکەوت کە بارودۆخەکە بە دلی خۆی کەوتووەتەوە کۆمەلیکی گرت و هەندیکی تری ئازاردا، لەوانە ئاغا مستەفا ناویك کە کوری حاجی شەعبان بوو و یە کیك بوو لە سەرۆکی کاسبکارەکان کرا بە لوولەی تۆپەوە، شیخ وەسیم ناویکیش کە بە شیخ وەسیمی بازار بەناوبانگ بوو، والی چاوی دەرهیناو کردی بە پەند بۆ خەلکی تر، بری هەشتا هەزار تمەنی لە خەلکی شار وەرگرت لە سزای ئەم کارەی خراپەکاراندا. لە ماوەی یەك حەفتەدا ویلایەت ئارام بوویەوەو ئارامی گەرایەوە ناوشار. ئەم ئاژاوەیە لە کوردستاندا بە شەری کاروانسەرا بەناوبانگە. لەم هەرایەدا کۆمەلیك لات کەوتن و هیچیان نەماو تاقمیکیش لە راورووتی بازارو مالان سەروەت و سامانیان کەوتە دەست، لەوانە حەبیب الله و باباخان کە دوو برا بوون و ئیستا نزیکەی دوو سەد هەزار تمەن مولك و پارەو شتومەکیان هەیە، سەرچاوەی بنەرەتی ئەم داراییەیان لە سامانی ئەو بازرگانانەوەیە کە تالان کران، لەو شەرەدا کاروانسەرا کەوتە دەست ئەوان.

لە سالی ١٢٧٥ی کۆچیدا شەهریاری ئیران بۆ سەیران و گەشت لە ریی هەمەدانەوە هات بۆ کوردستان و تا لەگەڵ سوپای دەولەتدا نەگەیشتە ناو خاکی کوردستان، کەس بەم هاتنەی شاهانەی نەزانی، پاش ئاگاداربوونەوەی خەلکی ویلایەت لەگەڵ والیدا زۆر بە پەلە چوون بۆ پیشوازی و لە ناحیەی (ئەسفەند ئاباد) شەرەفی چوونە خزمەتی شاهانەیان پیبراو لەگەڵ شەهریاری ئیراندا بەرەو سنە کەوتنەرێ. مانگی (ژی القعدە الحرام)ی سالی (١٢٧٥)ی کۆچی خیوەتی شاهانەیان لە باخی (خەسرەو ئاباد)دا دامەزراندو شەهریاری ئیران بە شکۆوە لەوێ دابەزی، هاورێو یاوەرانی ئەو پاشا دانایە، لە دەوروبەری باخی خەسرەو ئاباد جیگیر بوون، حەزرەتی (ناصر الدین) شای شەهریاری ئیران رۆژی دووهەمی سەفەرەکەی بە گەران بە ناو قەلای حکومەت و مزگەوتی (دار الاحسان)دا بەسەربرد کە یەکیکە لە بیناکانی (امان الله) خانی گەورە کە

سالانە (٥٠٠) تمەنی بۆ چاککردنەوەی ئەم بینایە تەرخانکردبوو بەڵام بە داخەوە کاربەدەستانی کوردستان لە ماوەی ئەم سی–چل سالەدا هیچ پارەیەکیان بۆ چاککردنەوەی ئەم بینایە سەرف نەکردووە، ئیستا هەموو بیناکە ویران بووەو تیکچووە. بەهەرحاڵ پاش سێ رۆژ حەوانەوە سوپای مەزنی شەهریاری عەجەم لە ریگەی گەروسەوە بەرەو ئازەربایجان کەوتەرێ. لەم سەفەرەدا ئەندامانی سوپا خۆشیان رانەبوارد، چونکە نان و ئازوقە ئامادەنەکرابوو، کاوجۆ بە زەحمەت دەستدەکەوت.

والی لە بری گەنم و جۆ زیری دەبەخشیو قەبوول نەدەکرا، هەر ئەم مەسەلەیە پاش دە مانگ بوو بە هۆی لەسەرکارلابرانی والی. لەم رۆژانەدا (عومەر پاشا)ی سەردار ئەکرەمی دەولەتی عوسمانی هاتە سەر سنوورەکانی کوردستان بۆ بینینی والی. والی پاش وەرگرتنی روخسەت لە دەولەتی ئیران بە ریکوپیکیو ئامادەکارییەکی شایانەوە بەرەو مەریوان کەوتەرێو لەسەر سنوری هەردوو دەولەت ئەم دوو سەردارە یەکیان دی. پاش بەجیگەیاندنی کارو ئەرکەکانیان هەردووکیان گەرانەوە بەرەو وڵاتی خۆیان.

لە ناوەراستی مانگی شەعبانی (١٢٧٦)ی کۆچیدا کە سەرەتای بورجی (حمل) بوو، میرزا (ابو القاسم)ی تەفریشی خەزنەداری دیوان وەزارەتی کوردستانی پیبەخشراو هاتە سنە، میرزا محەمەد رەزای وەزیریان لە وەزارەتی کوردستان لابردو بانگیان کرد بۆ تاران، پاش مانگیك والیش لەسەرکار لابراو (نەجەفعەلی خان)ی ئامۆزای کە لەو کاتەدا حکومەتی جوانرۆی بەدەستەوەبوو، بوو بە جیگری حکومەت (نائب الحکومە). غوڵام شاخانی والی پاش لابرانی لەگەڵ مال و منداڵ و پیاوەکانیدا چوو بۆ تاران. لەملاوە نەجەف عەلی خان هاتە ناوشاری سنەوەو پاش دوو مانگ فەرمان و خەڵاتی حکومەت بە ناوی ئەوەوە دەرچوو، بۆ ئەوەی لەگەڵ میرزا ابو القاسمی وەزیردا کاروباری حکومەت و کۆکردنەوەی باج و خەراج بەریوەبەرن. ئەم نەجەف عەلی خانە گویی گران بوو لەگەڵ ئەوەشدا زۆر زیرەك و بیرتیژ بوو، سالانی بە

ئاواتی حکومـەتی کوردسـتانەوە دەبـردە سـەر تـا بـە ئـیرادەی یـەزدانی بـە توانـا بـەو ئاواتەی خۆی گەیشت، یەك سـالی تـەواو فـەرمانرەوایی کـرد، لـەو یەکسـالەدا ئـاوریکی باشی دایەوە لە کۆمەلیکی زۆر لە وەجاخزادەو هەژارو خیزانە کۆنەکانی شار کە رۆژگار بارودۆخی تیکدابوون. ئـەم نەجـەف عـەلی خانـە هـەرچی زیریکـی لـە کـاتی حکومـەتی جوانرۆدا کۆکردبووەوە لە ماوەی ئەم سـالەدا بـۆ پیویسـتییەکانی کوردسـتان خـەرجی کرد. ئەو بیچارەیە لە کۆتایی سالەکەدا بە دەستی بەتالەوە لەسـەرکار لابـراو چـوو بـۆ تـاران لـە تـاران پلـــەی ســەرۆکی پاســەوانەکانی حــەزرەتی (مظفـر الدیـن مـیرزا)ی وەلیعەهدی دەسکەوت و چوو بۆ ئازربایجان، پاش سالیك ئەم جیهانە کۆتایی هاتووەی بەجیهیشت و چووە بارەگای یەزداندان. پاش لابرانی نەجەفعەلی خان غـولام شـا خـانی والی دووبـارە حکومـەتی کوردسـتانی پیبەخشـرا. لـە (٢٣)ی رەمـەزانی (١٢٧٧)دا ئـەم هەوالە گەیشتە کوردستان. لە (٥)ی مانگی شەوالی هەمان سالدا بـە فـەرمانی شـاهانە، غولام شاخان حوسین قولی خانی کوری کـردە جیگـری ویلایـەت و لەگـەل کۆمـەلیك لـە کوردستانییەکاندا ناردی بۆ کوردستان، والی خۆیشـی لـە مـانگی (ذی العقـدة الحـرام)ی هەمان سالدا لە تارانەوە بەرەو مەلبەندی حکومەتەکەی خۆی کەوتەری، لە ناوەراسـتی هەمان مانگدا هاتە ناو شاری سنەو دەستیکرد بە کاروباری حکومەت، سی سالی تـەواو بەوپەری دەسەلاتەوە رۆژگاری بە فـەرمانرەوایی بردەسـەر. لـە سـالی ١٢٨٠ی کۆچیـدا مەلا فەتح اللەی قازیو مەلا محەمەد ئەمینی (امین الاسلام) و مـەلا لطیـف اللـەی شـیخ الاسلامی ئیستاو مەلا محەمەد سالحی (فخر العلماء)، لەگەل کۆمەلیك لە پیاومـاقوولانی کوردستاندا لەسەر لابردنی والی ریککەوتن و بوون بە هاوپەیمان و لـە شـیوەی هـەلاتندا چوون بۆ تاران و شکایەتیان لە رەفتاری خراپی والیو میرزا محەمەد رەزای وەزیـر کـرد بەرامبەر بـە خـەلکی کوردسـتان. شاهەنشـای دانـاو هۆشـیار تەنـها لەبـەر ئاسـوودەیی خەلکی کوردستان باجی سـەر کوردسـتانی کـەم کـردەوەو بـە نـاوی هـەر گوندیکـەوە فەرمانیکی دەرکردو بە فەرمانی ئەو پاشا رەعیەت پەروەرە، مـیرزا زەکـی خەزنـەداری

دیوان کە نازناوی (نائب) بوو کرا بە وەزیری کوردستان و یـاریدەدەری غـولام شـاخان.
کە میرزا زەکی گەیشتە کوردستان بەوپەری بێ تەماعییـەوە کاروبـاری هـەموو خـەلکی کوردستانی رادەپەراند، لە دادپەروەریو بیتەماعی ئەم پیـاوە وەجاخزادەیـە رەعیـەت شـادو ولایـەت ئـاوەدان بـوو، لـە سـالی دووهـەمی ویلایەتەکـەیدا واتـە سـالی ١٢٨١ هەورامییـەکان دەسـتیاندایە ئـاژاوە نانـەوەو یـاخیبوون، مـیرزا زەکـی ئـەم ئـاژاوەو یاخیبوونەی پی قـەبوول نـەکراو مەسـەلەکەی گـەیاندە دەربـاری دەولـەت. شـەهریاری تـاجدار غـولام شـاخانی والی کـردە بەرپرسـی سـەرکوتکردنی ئـەو یاخیبووانـە. والی لـە ماوەیەکی کەمدا خەلکیکی زۆری کۆکردەوەو لەگەل تیپـی (ظفـر)ی کوردسـتان و چـوار تۆپ و ئاگرهاویژو سێ هەزار تفەنگچی چریک، لـە ریگـای جوانـرۆوە بـەرەو هـەورامانی لهۆن کەوتەرێ، کە گەیشتە گونـدی پـاوەی کۆتـایی خـاکی جوانـرۆو سـەرەتای خـاکی هەورامان، (علـی اکـبر خـانی شـرف الملـك)ی لەگـەل کۆمـەلیك چریك و چـەند دەسـتە سەربازو سوارەدا کردە پیشەنگی سوپا. (شرف الملك) لەگەل سوپاکەی خۆیدا دلیرانـە روویکردە کەناری ئاوی سـیروان کـە لـەو شـوینەدا بـە (برمـیردی) بەناوبانگە. هـەر بـە گەیشتنی لەگەل کۆمەلیك هەورامیدا کە لەوبەری رووبارەوە لـە لایـەن محەمـەد سـەعید سـولتانەوە کرابوونـە قـەراول کەوتـە شـەرەوە، تفەنگچییـە هەورامییـەمکان بەرگـەیان نەگرت و هەلاتن. شرف الملك بە مەبەست گەیشت و سوپاکەی خۆی لە ئاو پەراندەوەو خیرا هەوالەکەی نارد بۆ والی، والیش بیدرەنگ هیزەکـەی خسـتەرێو خۆیگـەیاندە علـی اکبر شرف الملك. محەمەد سەعید سولتان کە زانی شەرکردن لەگەل ئەم هیزەدا دەبیتە مایەی شکان و رسوایی، نەوسوودی چۆلکـرد کـە ناوچـەی حکومەتەکـەی بـوو، لەگـەل دەستوپیوەندەکانیدا چوو بۆ شارەزوور کە خاکی دەولـەتی عوسمانییـەو پـەنای بـردە بەر مالی شیخ عەلی ئـەبا عوبیـدەو ماوەیـەك بـە هـەلاتوویی مایـەوە. سـوپای دەولـەت ئـالای لـە نەوسـود هـەلکرد، پـاش سـێ مـانگی تـەواو محەمـەد سـەعید سـولتان شـیخ عبدالرحمن ـی کوری شیخ عوسمان کـە سـەرۆکی نەقشـبەندییەکانە، لەگـەل محەمـەد

پاشای سەرۆکی خیلی جافی لای والی کردە تکاکاری خۆی. شیخ عبدالرحمن و محەمەد پاشای جاف محەمەد سەعید سولتانیان هینا بۆ تەویلەکەی والی و پاش وەرگرتنی سێ هەزار تمەن سزا والی محەمەد سەعید سولتانی بەخشیو وەکو جاران کردیەوە بە حاکمی هەورامانی لهۆن و بەرەو سنە گەرایەوە. بەندە کە نووسەری ئەم لاپەرانەم لەم سەفەرەدا بەرپرسی کاروباری نووسین و سکرتیری خودی والی بووم و ئەم مەسەلانەم بە چاوی خۆم دیوە، والی لە گەرانەوەیدا بەر لوتفی شاهانە کەوت و جلوبەرگی گرانبەهاو نازناوی (ضیاء الملك)ی پیبەخشرا. لە سالی ١٢٨٢ی کۆچیدا لە لایەن دەولەتەوە فەرمان دەرکرا لە ناوچەی مەریواندا کە سنووری دەولەتە، قەلا دروستبکریت. ئەندازیاریك هات بۆ کوردستان بۆ دەستنیشانکردنی شوینی قەلاکەو دیاریکردنی بری ئەو پارەیەی تییدەچێ. پاش ئامادەکردنی کەرەستەی پیویست، لە ماوەی شەش مانگدا قەلاکە بەوپەری پتەوی و قایمییەوە تەواوکراو ناوی لینرا (قەلای شاە ئاباد).

لە کۆتایی سالی ١٢٨٣ی کۆچیدا غولام شاخان و میرزا زەکی وەزیر پاش وەرگرتنی ئیجازە لە دیوانی دەولەت چوون بۆ تاران، والی پاش مانگیك لە تاران نەخۆش کەوت، نەخۆشییەکەی سەخت بوو حەکیم (تولوزانی) فەرەنگی کە حەکیمی تایبەتی شەهریاری ئیران بوو کەوتە تیمارکردنیو کەمیك باش بوو. لەم کاتەدا کەژاوەی شەهریار بەرەو ناوچەی خوراسان کەوتەرێ، والی و میرزا زەکی بە فەرمانی ئەو پاشا دل ورییایە گەرانەوە بۆ کوردستان، پاش ماوەیەك والی تووشی نەخۆشییەکە بوویەوەو سێ مانگ لە جیدا کەوت و هەرچی دەرمانیکی دەدرایە هیچ سوودیکی نەبوو تا لە ریکەوتی رۆژی سێ شەممە نۆی جمادی الثانی سالی ١٢٨٤ی کۆچیدا، ئەم دنیایەی بەجیهیشت.

ئەم (ئەمان الله خان)ی والیە لەبەر ئەوەی لە حەرەمسەرای خوالیخۆشبوو سولتان فەتحعەلی شادا لەدایك بووبو، ئەو خاقانە بەهەشتییە گویی سمی بوو و ئەلقەی غولامی

کردبووه گویی و نازناوی غوڵام شاخانی لینابوو لەبەرئەمەیە کە هەم پیی دەڵین ئـەمان اللە خان و هەم پیشی دەڵین غوڵام شاخان. بەهــەرحاڵ ئـەم ئـەمان اللە خانـە کەسـیکی کـامڵ و پیگەیشـتوو و بـیرتیژ بـوو، رەوشـتی چاکـەی زۆر تیدابـوو، شـەرمنیو ســەبرو تەحەمولی لە رادەبەدەر بوو، حەکیم و بەخشندە بوو، بە گشی بیسـت سـالی تـەواو لـە کوردستاندا فەرمانرەوا بوو، ئـەو کەسـانەی ئیسـتا نـاوو ناوبانگیکیـان هەیـەو خـاوەنی پلەوپایـەو دەسـەڵاتن، هـەموویان پـەروەردەو بەرهـــەمی نیعمـــەتی ئـــەون، مزگـــەوتی (دارالاحسان) کە بینایەکی بەرزە یەکیکە لە بیناکانی ئەو، لە ماوەی ژیانیدا زۆر حــەزی لـە کۆکردنـەوەی کتیـب و کرینـی مولك هـەبوو. پـتر لـە دوو هـەزار بـــەرگ کتیـــب لـــە کتیبخانەکـەیدا بـوو، هـەروەها پـتر لـــە پـــەنجا پارچـــە مولکـــی بـــەپیتی کوردســـتانی بەدەستهیناوە، لەگەڵ ئەوەشدا لە کاتی مردنیدا نزیکەی (٨٠) هەزار تمەن قەرزار بـــوو، پـاش مردنـی، ئـەبو طـالبی بازرگـانی ئەسـفەهانی لـە مـــاوەی شـــەش ســالدا هـــەموو قەرزەکانی لە بەرهەمی مولك و میراتییـــەکانی دایـەوە. سـی کـورو سـێ کچـی لـە پـاش بەجیما، ئیستا هەموو کورەکانی بە دەستی بەتاڵ و لەوپەری پەریشانیدا ژیـان دەبەنـە سەر، حوسین قولی خانی کورە گەورەی کە بە خانی خانان بەناوبانگە، نزیکەی هـەزارو سـی سـەد تمـەن لـە دەولـەت وەردەگریـت، لاویکـی مـاقوول و بـی ئـازارو زیانـە، ئـــەم مووچەیە کە لە دەولەت وەریدەگریت بەشی ژیانی ناکات. بەهەرحاڵ پاش مردنــی امـان اللە خانی والی، میرزا زەکی وەزیر هەولیکی زۆری دا بـۆ ئـەوەی ئـەم (خـانی خانـان)ەی کوری بکاتـــە فـــەرمانرەوای کوردســتان، بـــەڵام هەولـەکانی لای کاربەدەسـتانی دەولـەت سـوودی نـەبوو. فـەرهاد مـیرزای (معتمـد الدولـــە)ی مـامی شـــەهریاری ئـــیران کرایـــە فـــەرمانرەوای کوردســـتان. پـــاش پۆشـــینی بـــەرگی فـــەرمانرەوایی و بەدەســـتهینانی حکومەت تووشی نەخۆشی خوینی لووت بەربوون بوو، ئەم نەخۆشییە ریگەی نەدا بیتە کوردسـتان. معتمـد الدولـە خۆیشـی ئـەم فەرمانرەواییـــەی بـــە شـــووم لـــە قەلـــەم داو وازیلیهینا، دووبارە مـیرزا زەکیـان کـردەوە بـە جیگـری حکومـەت، پـاش سـێ مـانگ

فەرهاد میرزای معتمد الدولـە بـە تـەواوی چـاك بوویـەوەو بـۆ جـاری دووهـەم لـە لایـەن دەولەتـەوە کـرا بـە فـەرمانرەوای کوردسـتان و لـە ریگـەی هەمەدانــەوە بــەرەو ســنە کەوتەرێ. میرزا زەکـی و حوسـین قـولی خـانی خـانی خانـان لـە ریگـەی (گـەروس)ەوە روویـانکردە تـاران. معتمـد الدولـە رۆژی هـەینی چـواری مـانگی (ذی القعـدة الحـــرام)ی ١٢٨٤ی کۆچی چووە ناو (دار الایالە)ی سنەوە. کاتێ لە تارانـەوە کەوتـەری، محەمـەد عەلی خانی کوری خوالیخۆشبوو رەزا قولی خانی والی کە خۆشکەزای خـۆی بـوو، کـردی بە سەرهەنگی فەوجی کوردستان و خۆی هینایەوە بۆ کوردسـتان، ئـەم محەمـەد عـەلی خانە لەکاتی نووسینی ئەم باسـەدا پلـەی (مـیرپنج)[٥٨]و نازنـاوی (ظفـر الملـك)ە ئـەو خزمەتانەی لە پیناوی دەولەتدا کردوویەتی بووەتـە مایـەی بەرزبوونـەوەی و انشـاء الله لیرە بەدواوە دەیاننووسینەوە.

باسی فەرمانرەوایی فەرهاد میرزای (معتمد الدولە) لە کوردستاندا

شـازادە معتمـد الدولـە، رۆژی چـواردەی ذی القعـدەی ١٢٨٤ چـــووە دار الایالـــەی سـنەوە. هـەر لـەو رۆژەدا هــەموو پیاومــاقووڵ و گــەورەپیاوانی کوردســتان چوونــە خزمەتی، پاش تـەواوبوونی ریورەسمـی ئاسـایی، وتـاریکی خوینـدەوە کـە پوختەکـەی ئەمەیە: من فەرمانرەوای ئەم ویلایەتەم، درۆ لەگەڵ کەس ناکەم، نابێ کەس لە ئیوەش درۆم لەگەلدا بکەن، درۆی هەر کەسـیکم بـۆ دەربکـەویت دەردەکریـت. لـە راسـتیدا لـە ماوەی شەش سالی حکومـەتی ئـەودا راسـتگۆیی بـرەوی هـەبوو. پـاش سـێ مـانگ بـە مەبەستی سەردان و بەسەرکردنەوەی قــەڵای شـاە ئابـادی مـەریوان لەگـەڵ کۆمـەلیکی بچووکدا، روویکردە سنووری ناوچەی مەریوان. کە گەیشتە مەریوان حەســەن سـولتانی هەورامی کە سالەها لە حاکمەکانی کوردستان یـاخیبوو لەگـەڵ بـەهرام بـەگ و مسـتەفا بـەگی بـرایو هـەزار تفـەنگچیدا هاتــە خزمـەتی معتمـد الدولــە، معتمـد الدولــە ئــەو قەرەبالغییەی دەوری حەسەن سولتانی لاپەسەند نەبوو و پیی نارەحەت بوو. هەر ئــەو

ڕۆژە تفەنگچییـەکانی حەسـەن سـولتان چـەندین ڕەفتـاری وەحشـییانەیان نوانــد، تــا گەیشتنە گوندی (بلیك) کـە یەکیکـە لـە گوندەکـانی مـەریوان و لـە سـنوورەوە نزیکـەو لـەوی دابـەزین، معتمـد الدولـە لـە مزگەوتەکـە نیشـتەجێ بـوو، ئــەو شــەوەیان لــەوێ بەسەربرد. بۆ بەیانی معتمد الدولـە سەردەسـتەی خزمـەتکارەکانی کـە (زیـن العـابدین) ناویك بوو بانگکردو نەخشـەو پلانـی بـۆ دانـا کـە بیئـەوەی کـەس بزانـێ چـوار- پیـنج خزمـەتکاری جـەللاد لـە قاوەخانـەوە بـەریت بـۆ مزگـەوت و ئامادەیـان بکـات. هەرکـە حەســەن بــەگ و هــەردوو براکــەی دینــە لای معتمــد الدولــە، ئــەم دەیــاننیرێ بــۆ قاوەخواردنـەوە، هەرکـە گەیشـتنە قاوەخانـە، هەرسـێ براکـە زنجـیر بکـەن و یەکســەر حەسـەن سـولتان بخنکینـن. لەسـەر فـەرمانی شـازادە سەردەســتەی خزمــەتکارەکان هەموو پیویستیەکانی کوشتن و بەستنەوەی ئامادەکردو بـە پیـی نەخشـەکەی شـازادە جووڵایەوە. هەموو تفەنگچییەکانی حەسەن سولتان لـە دووری بیسـت هـەنگاو ڕیزیـان بەستبوو و چاوەڕیی هاتنەدەرەوەی ئەویاندەکرد. پاش کوشتنی حەسەن سـولتان، بـە فـەرمانی شـازادە گوریسـیان بەسـت بـــە پییــەوەو ڕایانکیشــایە دەرێو بردیانــە نــاو تفەنگچییەکانەوە. ئەم هەزار تفەنگچییە بە بینینی تەرمەکەی حەسەن سولتان هــەڵاتن و بڵاوەیان لیکرد. پاش کوشتنی حەسەن و زنجیرکردنی براکانی، شازادە گەڕایــەوە بـۆ سنە. ئـەم کردەوەیـەی شـازادە بـووە مایـەی سەرسـوڕمان و سامڵینیشـتنی خیـڵو تیرەکانی سەر سنوورو هەموو خەلکی کوردستان. بە هەرحاڵ هەورامییەکان بـە هیـوای ئـەوەی کـە بـەلکو دوو براکـەی حەسـەن سـولتان لـە زیندانـی شـازادە ڕزگاریـان ببـێ ملیانکەچکرد. ماوەی یەك سالی تەواو هــەرچی دیارییــەکیان پیشـکەش کـردو پـەیمانی خزمـەتگوزارییان دا لای حـــەزرەتی شـــازادە قبولنـــەکرا. بۆیـــە کەوتنـــە ســـەرخەیالی یاخیبوون و ڕووبەڕووبوونەوەو کەوتنە خۆئامادەکردن.

لـە زسـتانی ئەمسـالدا قــەلای شـاە ئابـادی مـەریوان لەبـەرچاودیری نـەکردنی ویرانبووبوو، دووبـارە لـە لایـەن دەولەتـەوە فـەرمانی چاککردنـەوەی دەرچـوو. معتمـد

الدوله، محەمەد باقرخانی کورەزای محەمەد حوسێن خـانی سـەدری ئەسـفەهانی کـردە فـەرمانرەوای مـەریوان و نـاردی بـۆ چاککردنـەوەی قـەڵای شـاه ئابـاد. هەورامییـەکان کەوتنـە خـەیالی ئـەوەی محەمـەد باقرخـان بگـرن و بیبـەن بـۆ هـەورامان و لـەبری دوو براکەی حەسەن سولتان زیندانیی بکەن. محەمەد باقر خان ئـەم هەواڵـەی پێگەیشـت و کەوتە خۆپاراستن و حەزرەتی شازادەیشـی لـەم پیلانـە ئاگـادارکرد. شـازداه بیئـەوەی مەبەستی خۆی ئاشکرا بکات رۆژی هەینی ٢٣ی (محرم الحرام)ی سالی ١٢٨٦ی کۆچـی لە سنەوە بـەرەو مـەریوان کەوتـە ری و ژمارەیـەکی کـەم لـە کوردسـتانییەکان و سـەد سەربازی لەگەڵ خۆیدا برد، لە ریگای گوندی (سوورکەوڵ) کە دەکەویتە نزیکی گونـدی (ئەنجومەنـە) خیوەتیـان هـەلدا. هەورامییـەکان کـە بینییـان هـەلیان دەسـکەوتووەو نیچیرەکە کەوتووەتە داویانەوە، بە شەو نزیکەی هەزار تفەنگچییان خستەرێو لە نزیك سوپای شازادەوە لەسەر گردیك کە بەسەر سوپاکەدا دەیروانی جیگیر بوون و چاوەریی هەلـهاتنی خۆریـان دەکـرد. ئـەم هەواڵـە لـە نیـوان گومـان و راسـتیدا گەیشـتە ئـەو کوردستانییانەی کە لە حوزووری شازادەدا بوون. علی اکبر خانی شـرف الملـك و مـیرزا رەزا عەلی دیوان بەگی‌و کۆمەلیك لە کوردستانییەکان لە خۆیانەوە مەسەلەکەیان خستە بەردەم شازادە، ئەمیش بە هۆی لە خۆبـایی بوونـەوە ئـەم هەواڵـەی بـە مـەحاڵ زانـی. هەرچـەند کوردسـتانییەکان سـووربوون لەسـەر قسـەکەیان، شـازادە هـەر لەسـەر کەللەرەقی خۆی بەردەوام بوو. بـەم مشـتومرە رۆژیـان کـردەوەو لـە کـاتی هەلـهاتنی خـۆردا، شـازادە فـەرمووی وا رۆژ بوویـەوەو هیـچ نیشـانەیەك لـە هەواڵـە بیمانـاکـانی کوردستانییەکان دەرنەکەوت. هیشتا قسەکەی تەواونـەکردبوو دەنگی تەقـەی تفـەنگی هەورامییەکان بەرزبوویەوەو تەرزەی بەڵا لە لوولەی تفەنگەکانیانەوە دەستی بـە بـارین کـرد، پـتر لـە هـەزار گوللـە کەوتـە نـاو سـوپاکەوە. حـەزرەتی شـازادە کەوتـە خـۆیو فەرمانی ئامادەباشی سوارەو سەربازی دا. نەیدەتوانی نـەنگی هـەڵاتن بـۆ خـۆی قبـول بکات، جگە لەوەش تەقەی هەورامییەکان گەیشتە خیوەتی شازادە. کوردستانییەکانو

به تایبەت علی اکبر خانی شرف الملك ریگای رزگاربوونیان لــه هــەلآتندا بینــی. شـازادە پاش کوژرانی کۆمەلیك لە یاوەرەکانی ناچار بوو هەلیت و بە دەم هەلآتنەوە شـیعریکی عەرەبی بخوینیتەوە کە دەلیّ: هەلآتن نەنگی نیە بۆ کوریك کە تـا دوینـیّ بـە ئازایـەتی ناسراوە". ئەنجا سواری ئەسپەکەی بـوو و لەگـەلّ عـەلی ئەکبـەر خـانی شـرف الملـك و ژمارەیـەکی کـەم لـە کوردسـتانییەکاندا ریـی هـەلآتنی گرتەبـەر. ئـەو ســەربازانەی لــە سوپاکەدا بوون نزیکەی یەك سەعات بەرگرییان کرد. عباس مـیرزا سـولتان و محمەمـەد بەگ و ژمارەیەك لە ســەربازەکان کـوژران. خـەلکی سـوپاکە سـەریان لیشـیواو ئـەوەی توانی هەلآت و ئەوانی تریان کـوژران یـا گـیران. لـەم رووداوەدا سـیو شـەش کـەس لـە خـەلکی کوردسـتان و خزمـەتکارەکانی شـازادە کـوژران (علـی ئەکبـەر خـانی شـەرەف الملك)یش بریندار بوو، هەر مالّ و کەلوپەلو پارەو شتیك لـە سـوپاکەدا هـەبوو بـوو بـە نسیبی هەورامییەکان. بەهەرحالّ شازادەو یاوەرەکانی تـری لـە شـەوو رۆژیکدا خۆیـان گـەیاندەوە سـنە. شـازادە لـەم نـەنگ و عـارە وەکـو مـار گینگلـی دەخـوارد. دریــژەی رووداوەکەی بە دەسەلآتدارانی دەولەت راگەیاند. شەهریاری تاجدار بەم هەواله شـلەژاو فەرمانی دا سوپای پرچەك و سەرکردە بە تواناکان بکەونەریّو هەورامییەکان تیکوپیـك بشـکینن و لـەناویان بـەرن. بـۆ ئـەم مەبەسـتە دوو تیـپ سـەربازو هـەزار ســوارەو دوو فەوجی هەمــەدانی موسـتەفا قـولی خـانی (ئیعتیمـاد السـلطنه) و یـەك فـەوج سـەربازی ئەفشاری (ورمیّ) ی بیـوك خـانی سـەرتیپ لـە ماوەیـەکی کورتـدا رەوانـەی کوردسـتان کـران، حـاجی قەنبـەر علـی خـانی سـعد الدولـه کرایـە سـەرداری ئـەم سـوپایە. پیــش گەیشـتنی سـوپای دەولـەت محەمـەد عــەلیخانی ســەرهەنگ کــە ئیســتا (مــیرپنج) و (ظفر الملك)ە، فەوجی کوردستان و تفەنگچی سەقزو بانەو مــەریوان و سـیّ تـۆپ و دوو مەنجەنیقی بچوکی بردە شامیان و دەربەندی (کەلەدیّ) کە سەرەتای خاکی هەورامانەو ئەویی کردە قەرارگای سوپاکەی خۆی. لە کۆتـایی مـانگی سـەفەردا قەنبـەر عـەلیخانی (سعدالدوله) لەگەلّ سەرکردەکانیسوپاکەیدا هاتنە ناو شاری سنە. شازادە بە پیی ئەو

زانیارییانەی کە هەیبوو هیزەکانی دەولەتی کرد بە دوو بەشەوە، بەشیکیان کە بریتی بوون لە دوو فەوجی پیادەو سوارەی نیزامیو هەزار تفەنگچی چریکی ویلایەت لەگەڵ حاجی قەنبەرو عەلی خانی سعدالدولەدا ناردی بەرەو شامیان و هەورامانی تەخت، بۆ ئەوەی پەیوەندی بە سوپای محەمەد علی خانی ظفر الملك ەوە بکەن. بەشی دووەمیشیان کە بریتی بوو لە دوو فەوجی سەربازی هەمەدان و یەك فەوج سەربازی ورمێو تفەنگچی چریکی جوانرۆو دوو مەنجەنیقە بچووکەکەی لەگەڵ مستەفا قولیخانی (ئیعتیماد السلطنە) و عەلی ئەکبەر خانی (شرف الملك)و بیوك خانی سەرتیپدا لە ریگەی جوانرۆوە، نارد بۆ سەرکوتکردنی محەمەد سەعید سولتان و گرتنی نەوسوود. کە حاجی قەنبەر عەلی خان لەگەڵ سوپاکەیدا خۆی گەیاندە فەوجی (ظفر) و ظفر الملك، پشویان دا. لە سەرەتای (٥)ی ربیع الثانی شەریکی کتوپر دەستیپیکرد. لەبەرئەوەی شوینی هەورامییەکان سەخت و قایم بوو و بە تەواوی بەدرەخت داپۆشرابوو، سوپای (منصور) دەسکەوتیکی وایان نەبوو، هەورامییەکان سوپاو سەنگەریان هەبوو، دەولەتیش سینەو سەنگەر، لەگەڵ ئەوەشدا بە هۆی کارامەیی (ظفر الملك) و ئاگری تۆپەکانیەوە هەورامییەکان مایەپووچ دەرچوون و ژمارەیەکیان کوژران، لە سەربازەکانی فەوجی (ظفر)ی کوردستانیش هەلۆخانی سولتانی بەنی ئەردەڵان و یەك نایب و بیست سەرباز کوژران و بریندار بوون. ئەو رۆژە لە سەرەتای بەیانییەوە تا ئاوابوونی خۆر هیزی دەولەتی مەردانە خەریکی شەربوون، کە تاریکی داهات هەورامییەکان هەڵاتن و سوپای سەرکەوتوو گەرایەوە بنکەو شوینی خۆی. لە لای جوانرۆوە کە سوپای دەولەت گەیشتە دەوروبەری رووباری سیروان، محەمەد سەعید سولتان چوار سەد کەس تفەنگچی نارد بۆ بەرەنگاربوونەوەیان و تا ریگانەدەن هیزەکانی دەولەت لە رووباری سیروان بپەرنەوە. تفەنگچییەکانی محەمەد سەعید سولتان لە شوینیکدا کە بەسەر رووبارەکەدا دەیروانی بە نیازی شەر سەنگەریان لیدا، وایاندەزانی کە لەشکرەکە ئەگەر سوپای (سەلم و تووریش) بن تا رۆژی قیامەت

ناتوانن لەو ئاوە بپەڕنەوە، سوپا هەر لە ڕۆژی گەیشتنیەوە هەلمەت دەبا و پەلاماردەدات، بەڵام کاتێ ئاوەکە دەبێتە کۆسپ لەبەردەمیا لە بێ ئاوی و نانیدا دەنالێنن و سوودیکیان دەستناکەویت.

لە شەوی (٢١)ی ربیع الثانیدا، (ئیعتیماد السلطنە) بیئەوەی بە کەس بلێت سەنگەرەکەی خۆی بردە کەناری ڕوباری سیروان. کە ڕۆژ بوویەوە فەوجی ئەفشاری پییان زانیو غیرەت گرتنی و ئەمانیش سەنگەرەکانیان بردە پیشێو لە کەناری ڕووباری سیرواندا سەنگەریکی تریان دامەزراند، سەربازەکانی هەمەدان مەلەیان دەزانی، هەردوو فەوجەکە بیئەوەی لە شەپۆل و تۆفان بترسن بە مەلە لەو ڕووبارە وەك مراوی ناو ئاوو هەلۆی ئاسمان پەڕینەوەو ئەوبەربەستەیان بڕیو لەم دەریای سیروان و کیوی ئاگرپڕژینە نەترسان. هەر کە لە ئاوەکە پەڕینەوە، هەردوو سوپاکە دایان بەیەکداو بوو بە جەنگی مەغلوبە، لەو ناوەدا گوللە نارنجۆك و باروت دەتەقینەوە، گوللە لە ئاسمانەوە ئەکەوتە سەرزەوی.

ڕۆژی (٢٢)ی ربیع الثانی تفەنگچییەکانی هەردوو هەورامان لە بەیانییەوە تا ئیوارە بە مەبەستی نەبەرد هاتبوونە پیشەوە بە سەرشۆری گەرانەوە دواوە، دەستەیەك سەربازی فەوجی ئەفشار کە لە قەلای کۆساردا سەنگەریان لیدابوو دلیرانەو خۆراگرانە جیگای خۆیان کردەوەو ئەو سەرشۆرانە بە کەوانی شکاوو سەرلیشیواوییەوە کەوتنە هەلاتن، پاش ئەوە ماوەی دوو ڕۆژیك سوپای هەمیشە سەرکەوتوو بۆ دروستکردنی پردو دۆزینەوەی ڕیگاو بوار دواکەوت. لە (٢٤)ی مانگی (ربیع الثانی)دا بە شەپورو بالەبانەوە ڕوویانکردە نەوسوود، لە ڕێ ڕەحمان بەگ و عوسمان بەگی کورانی حەمە سەعید سولتان هاتن بۆ جەنگ و بە نەنگەوە گەرانەوە، بە لوتفی خواو بەختی درەخشاوەی شاهەنشا، ئالای بە مانگ نەخشینراو لە نەوسوود کە پایتەختی هەورامانی لهۆنە هەلکرا. لەم بینەوبەرەدا عەلی ئەکبەر خانی شرف الملك لەگەڵ تفەنگچییە جوانرۆییەکانی خۆیدا لە هەموو شوینیك لە ڕاکەڕاکەو گەراندا هاوکارو

یاریدەدەری سوپابوون. لە روی حەق و ئینسافەوەو بەبێ زیادەرۆیی نووسەرانە، عەلی ئەکبەر خانی شەرەف الملك بەهۆی جوامیری و ئازایەتی و لیزانیی خۆیەوە زیاتر بووە هۆی ئەم سەرکەوتنە گەورەیەو گیانفیدایی گەیاندە دوا پلەو شایانی ئەوەیە میژوونوسانی جیهان ناوی لەسەر لاپەرەکانی میژووی خۆیان بنووسن بۆ ئەوەی بۆ یادگاری بمینیتەوە، ئافەرین بۆ دەست و بازووی ئەو. لیرەدا لە جیی خۆیدا بوو کە قەنبەر عەلی خانی سعدالدولە سەرداری سوپای شاهی نووسیبووی: ئیمە سێ کەس کاری خۆمان تەواوکرد، ئیستا نۆرەی تۆپە ریشی خۆت بجوولینە.

لە لای هەورامییەکانی هەورامانی تەختیشەوە هەردوو فەوجی نیزامی لەگەڵ فەوجی (زەفەر)ی کوردستان و تفەنگچی سەقزو بانەو مەریواندا یەکیانگرت و کەوتنە سەر ئەو خەیالەی کوتوپرو بە شەو پەلامار بدەن. ژمارەیەك هەورامی لەگەڵ عبدالرحمن بەگدا کە لە بەگزادەکانی هەورامان بوو و لەوەوپیش لەگەڵ تایەفەی حەسەن سولتاندا دوژمنایەتییان هەبوو، هاتنە لای (ظفر لملك) و داوای مەرحەمەتیان کردو پەیمانی خزمەتگوزارییان دا بە شارەزایی ئەوان و یاریدەی یەزدانیو بەختی سولتانی، شەوی (٢٦)ی رەبیع الثانی، پینج هەزار سوارو پیادە لەگەڵ سەرکردەکانی سوپادا کە هاتبوون بۆ کوشتن و کوژران لە ریی (سنە) و (مرس)ەوە بە بێ ترس بەو شوینە سەختەدا سەرکەوتن و وەکو بەڵای ئاسمانی چوونە ناو (دزلی)یەوە. کەس بە خەیالیدا نەدەهات تاکە یەك کەس بتوانیت لەو شەوە تاریکەداو لەو ریگە باریکەوە بروات چ جای سوارەو پیادەو تۆپی دوژمن راوکەر. لە دەنگی شەیپور ئەو خراپەکارە لووت بەرزانە لە خەوی غەفلەت بە ئاگاهاتن. لەبەرئەوەی زۆربەی تفەنگچییەکان بۆ پەراندنەوەی لەشکر لە ئاوی رووباری سیروان بەرەو لهۆن رۆیشتبوون، کاتیك کە بە گیرانی (دزلی)یان زانی بە کۆمەڵ هاتن بە مەبەستی شەرو نەبەرد، لەشکری هەورامی مەردانە کەوتنە شەرو دلیرانە شەریانکرد. بەڵام لە بەرامبەر ئەم لەشکرە سەرکەوتووەدا وەك دلۆپە ئاویك بوون بەرامبەر بە دەریا بەڵام دیسان بە ئەندازەی

خۆیان شەریانکرد. لەناو دوژمندا شیخ کودو کە کەسیك بوو خۆی کردبوو بـە پیـاوخواو وەك دەهـۆڵ دەنگـی دابوویـەوەو لـە ڕۆژی نەبـەردا لـە دەوری ئـەو کۆبوبوونـەوەو شەریاندەکرد کـوژرا، بـەهرام مـیرزا بـەگی کـوری محەمـەد بـەگی نظـام بـەگ، مەردانـە شەریکرد تا لە پـەلوپۆ کـەوت، تـا بـە یـاریدەی پـەروەردگارو بـەختی شـەهریار هـیزی هەورامییەکان بە خراپی تیکشکان و تا (حەوشی بـەدرانی) دوایـان کـەوتن و ئەویشـیان گرت، لەشکری هەورامی ژیان و مانەوەیان لەو ناوچەیە بـە مـەحاڵ زانـی و لـە ناچـاریدا بەرەو شارەزوور هــەڵاتن و هـەر سـێ فـەوجی تفـەنگچی سـەقز، مـەریوان، بانـە، نـاوی مەردو مەردایەتییان زیندوکردەوە، ظفر الملك لەم نەبەردەدا وەکو سەرداره ناودارەکـان مەردانه شەریکرد. لە هەموو شوینیك بە فەوجی (ظفر)ەوە پیشرەوی لەشکری خـاوەن ظفر بوو. چەند کەسیك بە زیندوویی گیران و بە فەرمانی بەهرام میرزا بەگ سەریانبرین، سەری شیخ کودو و چەندین سەری تر ڕەوانەی دارالایالە کـران و نـیردران بـۆ حـوزوری شازادەو مژدەی سـەرکەوتنیان بـۆ نـارد. شـازادە ئـەم هەواڵـە دلخۆشـکەرەی گـەیاندە سەرانی دەولەتی پایەبەرزو داوای پاداشـتی بـۆ سـەرکردەکانی سـوپاو یەکـە بەیەکـەی ئەندامانی فەوجەکە کرد. لە لایەن دەولەتەوە مەدالیاو خەڵات و زیـادکردنی مووچـە بـۆ هەریەکە لە سەرکردەکانی سوپاو پیشرەوە گیان لەسەر دەستەکانی بریاردراو ریگەیان درا بگەرینەوە وڵاتی خۆیـان. شـازادە پـاش ئـەم سـەرکەوتنە بریـاریدا هەمیشـە چـوار دەستە سەرباز لە (حەوشی بەدرانی) بمیننەوەو ببنە بنکەی چاودیری، گەورەو بچوکـی تایەفەی هەورامیش چوونە ناو خاکی دەولەتی عوسمانییەوە. پاش ئەوەی سـالیك بـەم شیوەیە تیپەری هەورامییەکان هاتنە سەر ئـەوەی بگەرینـەوە کوردسـتان و پەنابەرنـە بەر دەرباری شازادە. یەکەمین کەس کە دەسـبەکار بـوو، (ئەحمـەد سـولتان) بـوو کـە هاتە مالی (قدوه الاسلام) مەلا ئەحمەدی شیخ الاسلام و لـە دەربـاری شـازادەدا ئـەوی کردە تکاکاری گوناهەکانی خۆی. شازادە بە هۆی پاکی سروشـتی خـۆیو تکـاو رجـای مـەولانا مـەلا ئەحمـــەدی شـیخ الاســلامەوە قەلــەمی بەخشــین و لیبوردنــی بەســەر

تاوانەکانیدا هیناو بەر لوتف و مەرحەمەتی کەوت. هەورامیەکانی تر کـە بـە بەخشـرانی ئەحمەد سولتانیان زانـی گوریـان دایـە بـەر خۆیـان و محەمـەد سـەعید سـولتانیش بـۆ پەنابردن خۆی ئامادەکرد، فەیروزە خانمی خیزانی کە ژنیکی جوان و سـەلارو سـەنگین بـوو، ناردی بـۆ دەربـاری شـازادە بـۆ ئـەوەی داوای ئـەمانی بــۆ بکـات و روخســەتی گەرانـەوەی محەمـەد سـەعید سـولتان وەرگریـت. شـازادە ئـەمانی پیبەخشـیو بـە تکاورجای عەلی ئەکبەر خـانی شـرف الملـك ریگـەی دا بگەریتـەوە. پـاش چـەند رۆژیك محەمەد سەعید سولتان هـات و پـەنای بـردە بـەر تەویلـەی ئەسـپەکانی شـازادە. لـەم کاتەدا یەکیك لە براکانی حەسەن سولتان کەتا ئەوکاتـە لـە زیندانـی شـازادەدا بـوو لـە بەندیخانەدا مرد، ناوی بارام بەگ بوو پیاویکی زۆر ستەمکارو ناپاك بوو. یەکیکی تریان کە ناوی مستەفا بەگ بوو بە پیچەوانەی بـارام بەگـەوە پیـاویکی بەسـەزمان و هیمـن و لەسـەرخۆ بـوو و لـە کـاتی شـەری هەورامییەکانیشـدا هیـچ خراپەیـەکی لینــەبینرابو و نەبیسترابوو. میرزا رەزا عەلی دیوان بەگی، نیردراوی کەسوکاری مستەفا بەگی هینـا بـۆ شار لە حوزوری شازادەدا بـووە تکاکـاری رزگـاربوونی و لـە راسـتیدا بـوو بـە کـەفیلی. شازادە مستەفا بەگی بە میرزا رەزا عـەلی دیـوان بـەگی سـپاردو لـە لایـەن دەولەتـەوە (٧٠٠) تمەن مووچەی بۆ خۆیو کەسوکاری برییەوە تا لە شاری سنەدا بێ ئـەو پارەیـە بکەنە مەسـرەفی ژیـان و گوزەرانیـان و بـۆ هیـچ کـوێ نـەچن. پـاش ئـەوەی ماوەیـەك بەسـەر ئـەم رووداوانـەدا تیپـەری بـە پیــی فــەرمانی شــازادە، عــەلی ئەکبــەر خــانی (شـرف الملـك) بـەرەو جوانـرۆ کەوتـەرێ بـۆ ئـەوەی حکومـەتی ئـەوی بگریتەدەســت. شازادە ژیر بە ژیر رایسپارد محەمەد سەعید سولتان لەگەڵ خۆیـدا بـەریت بـۆ جوانـرۆو یەکجاری ئەو ناوچانە لە شەرو خراپەی خۆیو کەسوکاری رزگاربکات، شـرف الملـك بـە پیی فەرمودەی شازادە رەفتاری کـردو محەمـەد سـەعید سـولتانی لەگـەڵ خۆیـدا بـرد. نووسـەری ئـەم رووداوانـە دریـژەو وردەکارییـەکانی رۆیشـتنی شـرف الملــك و گرتــن و کوشـتنی محەمـەد سـەعید سـولتان و کـورو کەسـوکارەکانی لـە خـودی شـرف الملــك

بیستووەو بـەم شـیوەیە گیرایـەوە: کـاتیك کـە لـە سـنەوە بـەرەو جوانـرۆ کەوتینـەری محەمەد سەعید سولتان کە پیـاویکی زیـرەك و دانـا بـوو لـە نیـوان گومـان و دلنیـاییدا هەستی بە نیازی من کردبوو، هەمیشە بە جۆریك دەجوولایەوە کە بتوانێ بە تەواوی لە نیازو مەبەستی من حالی بیت، کاتیك کـە لـە مەنزلگەیەکـەوە دەکەوتینـە رێ جـاری وا هەبوو یەك فەرسەخ پیشدەکەوت جاری واش هەبوو دوادەکـەوت بـۆ ئـەوەی هـەولبدات بزانیت هیچ دلەراوکێو مەراقیك لای من دروست دەکات یانە؟ منیش بـە هـەموو جۆریـك چاوم لیدەپۆشیو خۆم دەخـافلاندو بـە هیـچ شـیوەیەك هـەوالی ئـەوم نەدەپرسـی، تـا دەگەیشتینە مەنزلیکی ترو خۆی بـە ئـارەزووی خـۆی دەهاتـەلام. لـەم خۆخلافـاندن و هـەوال نەپرسـینەی مـن بـە تـەواوی ئاســودەو دلنیــا بــوو و خــەیال و گومانــەکانی رەوینەوە. کە گەیشـتینە جوانـرۆ بەوپـەری میهرەبانییـەوە لەگـەلیدا جوولامـەوە. لـەو ماوەیەدا عبدالرحمن بەگی کوری لە هەورامان حاکم بوو. ویستم ئەویش بخەمە داوەوەو هـەموویان پیکـەوە لـەناوببرین. محەمـەد سـەعید سـولتانم بـە تـەنیا بینـیو پیـــم وت: بنووسە بۆ عبدالرحمن بەگ با لەگەل پیاوەکـانی خۆیدا بیـت بـۆ جوانـرۆ. ئـەوان لـیرە نیشتەجێ بن و ئیوەش بچن بۆ هەورامان، ئەویش قبولی کردو یەکسەر پیـاویکی نـارد. لە ماوەی ٢-٣ رۆژدا کورەکەیو پیاوەکـانی هـاتن بـۆ جوانـرۆ، پـاش هاتنیـان، رۆژیـك بەرەبەیان سەیفور بەگم بانگکرد کە سەرۆکی خزمەتکارە تایبەتیـەکانی خـۆم بـوو، بـە نهینی نیازی خۆم بەرامبەر بە محەمەد سەعید سولتان پیراگەیاندو زۆر جـەختم لەسـەر ئەوە کردەوە کە نابێ کەس بە مەسەلەکە بزانێ وپاشان سەبارەت بـە گرتنیـان راویـژم لەگـەلدا کـرد، لــە ئــەنجامدا گەیشــتینە ئــەوەی کــە محەمــەد ســەعید ســولتان و کەسوکارەکەی بـانگ بکـەم بـۆ لای خـۆم و سـەیفور بـەگ مەسـەلەکە بـە کۆمـەلیك لـە خزمەتکارەکانی خـۆم رابگەیـەنیت، پاشـان لـەناو خـەلکدا وای نیشـان بدەیـن کـە ئـەو خزمەتکارانـە لەگـەل سـەیفور بـەگدا بەیـەکدا هەلشـاخاون، هـەم سـەیفور بـەگ و هــەم خزمـەتکارەکانیش بـۆ شـکات کـردن بینـە لای مــن، منیــش یەکســەر بــە مەبەســتی

تەمیکردنی نۆکـەرەکان مەجلیسـەکە بـەجیبیلم و لەگـەڵ هەسـتان و چوونـە دەرەوەی مندا محەمەد سەعید سولتان و کەسوکارەکەی بگرن و زنجیریـان بکـەن. سـەیفور بـەگ بەوپەری ریکوپیکیـەوە هـەموویانی گـرت و زنجـیری کـردن، پـاش ئـەوە یـەك بەیـەك هەموویانی لە بەردەم بینای حکومەتدا بە سزای خۆیانیان گەیاندو کردنی بـە نیشـانەو کوشتنی. پاش ئەمە شرف الملك باسی رووداوەکەی بۆ شـازادە نوسـی، شـازادەش لـە پاداشتی ئەو خزمەتەی شرف الملك دا پلەی سەرتیپی و خەلات و مەدالیای لە دەولـەت وەرگرت. لە راستیدا ئەم محەمەد سەعید سولتانە پیـاویکی بیئـەندازە خـراپ بـوو، بـە پلان و تەقەلای شازادەو کۆششـی شـرف الملـك ئـەو بەلایـە لـە کۆلـی خـەلك و جیـهان بووەوە. پاش نەمانی ئەو، هەردوو هەورامان ئاسوودە بوون. بەم جۆرە شازادە معتمد الدولە سێ حەقی بەسەر خەلکی کوردسـتانەوە بـۆ خـۆی تۆمـارکردو لـە راسـتیدا نـاوو ناوبانگی کوردستانی زیندوو کردەوە. یەکیك لە حەقـەکانی شـازادەلە کـۆل کردنـەوەی هەورامییەکان بوو، ئەم هەورامییە شـەرەنگیزانە تـا رادەیـەك بالادەسـتی و دەسـەلاتی تەواویان بە دەسـت هینـابوو، لـە لای خـاکی دەولـەتی عوسمانیـەوە تـا نزیکـی شـاری سلیمانی، جیبەجیکردنی هەموو حوکم و فەرمانیك بە دەستی بە هـیزی ئەوانـەوە بـوو، لە لای دەولەتی ئیرانیشەوە تا نزیکی شاری سنە بەجیگـەیاندنی هـەموو کاروبـاریك بـە دەستی دەسەلاتدارانی ئەوان بوو. سنووردارانی هەردوو دەولـەتیش مەسـەلەیەکی ئـاوا گەورەیان دەشاردەوەو بە پیی پیویست بـە دەسـەلاتدارانی دوو دەولەتـە گەورەکـەیان رانەدەگەیاند، تا بەو شیوەیەی باسکرا ئەم شازادە گەورەیە بە زۆر ریشەکیشی کـردن. یەکیکی تر لە حەقەکانی ئەم شازادە خانەدانە لە کۆلکردنـەوەی سـتەم و دەسـتدریژی خراپەکارەکانی ویلایەتە هاوسیکانی کوردسـتان بـوو، چونکـە نزیکـەی سـێ سـال بـوو خەلکی کوردسـتان کەوتبوونـە ژیـر زولـم و سـتەمی ویلایەتـە دراوسـیکانیەوە، تـا ئـەم شـازادە رەوشـت بـەرزە پیاوخراپـەکانی ئـەم ویلایەتانـەی لـەناوبردو زەلیلـی خـەلکی کوردسـتانی کـردن، بـە جۆریـك تەنـها لەسـەر خراپەیـەکی بچـووك یـەکیك لـە خانـە

دەسترۆیشتووەکانی (کولیایی) بەدیل گرت و لە کوردستاندا زنجیری کرد. یەکیکی تر لە حەقەکانی ئەم شازادە مەزنە بەسەر خەلکی کوردستانەوە لەناوبردنی خیلی جاف بوو. لە راستیدا لەناوبردنی ئەم خیلەو لە کۆلکردنەوەی شەریان لەسەر کوردستان بە کاریکی مەحالّ دەهاتەپیش چاو، ئەم شازادە پایەبەرزە بە فەرمانی شەهریاری تاج لەسەر، بە جۆریك دەستی دایە لەناوبردنیان کە ناوو ناوبانگیکی لە کوردستاندا بۆ نەهیشتنەوە. دریژەی ئەم باسەیش بەم جۆرەیە:

خیلی جاف یەکیکە لە خیلە گەورەکان، ژمارەی ئەندامانی لە دوانزە هەزار کەس پتر دەبیت. ئەم خیلە لە نیوان دەولەتی ئیران و عوسمانیدا کیشەیان لەسەرە. لە بەیاننامەکانی نیوان ئەم دوو دەولەتەدا، ریکەوتبوون لەسەر ئەوەی ئەگەر ئەم خیلە بوونە وابەستەو پابەندی هەرکام لەو دوو دەولەتە، ئەویتریان مافی قسەکردن و رەخنەگرتنی نەبیت، بەهۆی ئەمەوە ئەم خیلە سالەهای سال بە فیلّ و تەلەکەبازی ژیانیان دەبردە سەر. هەر وەکو(حوشتر مرغ) ئەگەر پییان بگوترایە ئیوە بالدارن دەبیّ بفرن، دەیانگوت حوشترین، ئەگەر پییان بگوترایە ئیوە حوشترن بارهەلگرن دەیانگوت ئیمە بالدارین. بەم شیوەیە لە نیوان هەردوو دەولەتدا بە ئاسوودەیی گەرمیان و کویستانیان دەکردو بە ئاسوودەیی دەیانگوزەراند، لە پایزو زستاندا دەچوونە ناوچە گەرمەکانی عیراقی عەرەب و لەویّ نیشتەجیّ دەبوون، لە وەرزی بەهارو هاویندا دەهاتنە کویستان و کیوەکانی کوردستان و خیوەت و رەشمالیان هەلئەداو دەسوپیوەندەکانیان دەگەیشتنە سیّ فەرسەخی شاری سنە. بە ناوی حەقی لەوەرگاوە سالآنە بریك پارەیان دەدا بە حاکم و خەزنەداری کوردستان، ئەم خیلە دزو فیلبازەی جاف جگە لەو دزی و دەسدریژییەی بە نهینی دەیانکردە سەر خەلکی بیدەرەتانی کوردستان، ئەو گوندانەشیان بە تەواوی ویران دەکرد کە دەکەوتنە سەر ریگایان و دەیانکردە لەوەرگاو کیلگەی خۆیان و سلیان لە رشتنی خوینی هەژاران و بردنی مالی بیدەرەتانان نەدەکردەوە. کەس لە بەرامبەر خیلی جافدا، خاوەنی گیان و

مالی خۆی نەبوو خەلکی بیچارەی کوردستان لە ترسی رەفتارو کردەوەی وەحشـیانەی ئەم خیلە شەرەنگیزو خراپەکارە بیویژدانە، هەمیشە هەلدەهاتن و تووشی سـووکایەتی دەبـوون، شـەکوایان دەبـردە لای هەکەرسـیك قسـەکانیان بـە ئەفسـانەو حەکایـەت لـە قەلەم دەدان، تا دەسەلاتی حوکمرانی کوردستان کەوتە دەستی کـاراو بـە توانـای ئـەم شـازادە مسـکین پـەروەرە دادگـەرە. دیسـان خیلـی جـاف وەکــو پیشــەی ســەرەکی سەردەمەکانی پیشوویان بۆ کویستان هاتنە ناو خاکی کوردسـتان و چـەند کەسـیك لـە سەرکردەکانیان بە دەست و دیارییــەوە نـاردە حـزووری شـازادە.شـازادە ماوەیـەك بـە وردی چاودیری کردارو رفتارەکانی کردن و رەفتارەکانیان بەرامبەر خــەلکی کوردسـتان بە زولم و ستەمیکی گەورە هاتە بەرچاو و قبوولّ کردنی ئەم رەفتارانەی جافــەکانی بـە مایەی رق و غەزەبی خـواو رەنجـانی دلـی شاهەنشـای مـەزن زانـی، بـە سـەرکردەکانی جافی راگەیاند کە ئیوە تەنها دوو ریگـەتان لەبەردەمدایـە یـا دەبـیّ سـەر بـە دەولـەتی ئیران بن و وەکو رەعیەتەکانی تری ئەم دەولەتە لەناو خاکی کوردستاندا نیشتەجیّ بـن و ملکەچی فــەرمانی والی کوردسـتان بـن، یـاخود لەمـەودوا هـەرگیز نەبینـە ناوچـەکانی کوردسـتان. سـەرکردەکانی جـاف بەوپـەری نائومیدییـەوە گەرانـــەوە، لــە ســەرەتای بەهاری داهاتوودا شازادە لەشکری ئامادەکردو ناردی بۆ دوو جیگــە کـە شـوینی هاتنـە ناوەوەی خیلی جاف بوون بـۆ نـاو کوردسـتان. لـە لایەکـەوە بـۆ (شـلیرو نـاوخوان) و لەلایەکی تریشەوە بۆ مەریوان و خالی (خاومیراوا)، کاتیك کە وەختی هاتنە کویسـتانی خیلی جاف هات و بەرەو کوردستان هاتن، لەهەر سووچیکەوە بەرەو مەبەستی خۆیـان کەوتنەریّ، بواریان نـەبوو و بـە تـرس و نـائومیدی گەرانـەوە دواوە. کـە ئـەم حالـەیان دیمەزلوومانە سکالاو شکایەتیان بۆ شازادە نووسـیو ئامادەبیـان پیشـاندا کـە سـالانە نزیکـەی دوو هــەزار تمـەن بـە نـاوی دیـاریو حـەقی لـەوەرگاوە پیشـکەش بکـەن بــەو شەرتەی ریگەیان بدریت بینــە کویسـتانی کوردسـتان. شـازادە چـاوی لـەم دەسـکەوتە پۆشی و زیاتر لە جاران سوور بوو لەسەر ئەوەی ریگەیان نەدات. خیلی جـاف کـە هیـچ

شتیکیان لەم پیشنیارە دەسنەکەوت کەوتنە سەرکیشیو شەرو پەلاماردان، بەلکو بتوانن بە هیزو بە زۆر بینە ناو خاکی کوردستانەوە، سوپای دەولەت بەرەنگاریان بوویەوەو تیکوپیکیان شکاندن. خیلی جاف بە سەرشۆرییەوە لە جەنگ گەرانەوە. خەلکی کوردستان بە هۆی لوتف و بەزەیی ئەم شازادە پایە بەرزەوە ئاسوودە بوون و لەو رۆژە بە دواوە بە پیی هەمان بەرنامەی شازادە لەشکری دەولەت دەچن بۆ ئەو دوو ناوچەیە بۆ ریگەگرتن لە خیلی جاف و هەتا رۆژی ئەمرۆمان کە سالی ۱۳۰۹ی کۆچییە، بیست و سێ سالی تەواوە ئەم نەریت و ریسایە کاری پیدەکرێ و جیبەجێ دەکریت لە پیناو ئاسوودەیی خەلکی کوردستانداو سالانە بریکی زۆر پارە خەرج دەکرێ بۆ ئەوەی ریگە لە هاتنی ئەم خیلە خراپەکارە بۆ کوردستان بگیریت

شاعیر گوتوویەتی: **لەودیو پیاوە گەورەکان کە بیانەویت کاریك بکەن ئاوا دەیکەن شمشیری پاشایانیش بەم جۆرە ئاسەواری خۆیان دەردەخەن.**

شازادە فەرمانی دا ئەو کیلگەو لەوەرگایانەی شوینی کویستانی جاف بوون، چاکو ئاوەدان بکرینەوەو بە پیی رینماییەکانی شازادە چەندین شوین و گوند ئاوەدانکرانەوە، یەکیکیان ناونا فەرهاد ئاباد بۆ ئەوەی نیشانەو پاشماوەیەك بیت بۆ رۆژگار. لەسەر خالی (خاومیراوا)ش کە مۆلگەو بنکەی سوپای دەولەت بوو، قەلایەکی تری ئاوەدان کردەوەو ناوی نا (لەشکر ئاوا). شازادە داوای لەم بەندە بچووکە کرد کە میژووی گرتنی هەورامان و میژووی دروستکردنی قەلای لەشکر ئاوا بنووسم کە بەندە لەو کاتەدا سەرکاری میرزاکان بووم، بۆ هەریەکەیان قەسیدەیەکم دانا لە دوا بەیتەکەیاندا سالی گرتنی هەورامان و دروستکردنی قەلاکە بە ژمارەی ئەبجەدی تۆمارکراوە. بۆ گرتنی هەورامان کە ریکەوتی مانگی ربیع الثانی سالی ۱۲۸٦ بوو، ئەم شیعرەم نووسی:

گفتم از شهر ربیع الثانی ار صد کم کنی

حفت بفزایی شود تأریخ فتحت آشکار

واته له مـانگی (ربیـع الثـانی)– پـاش ئـەوەی بکرێ بـه ژمـارەی ئەبجـەدی، سـەد کەمکـەرەوەو حـەوتی بـۆ زیـاد بکـه میـژووی گرتنـی هـەورامانت لا روونده‌بیتـەوە. بـۆ دروستکردنی قەڵاکەش له کۆتایی قەسیدەکەدا ئەم شیعرەم عەرز کرد:

قەلەم له سالی دروستکردنی قەڵاکەدا نووسی

له بەرەکەتی معتمد الدوله وه قەڵا ئاوەدان کرایەوە

ئەم قەڵایە دوو ساڵ پاش ریگـەگرتن لـه جـاف ئـاوەدان کرایـەوە. لـه کۆتاییـەکانی سالی ١٢٨٧دا نەخۆشی تاعوون بڵاوبوویەوەو دوو سێ مانگ دریژەی کیشا. پاشـان لـه سەرەتای ١٢٨٨دا قاتوقری پەیدابوو، له هەموو ویلایەتەکانی ئیراندا بـەڵای قـاتوقری و گرانی زیادیکرد، له کوردسـتاندا کـەمیك نرخـی شـتومەك بەرزبوویـەوە، بـەڵام بـه هیـچ جۆریك نەبوە هۆی پشـیوی و شـت کۆکردنـەوە تـا وردە وردە هـەژارو بیدەرەتانـەکانی ویلایەتەکان هاتنە نزیك شاری سنەو بریك نرخی نـان بەرزبوویـەوە. زۆری پینـەچوو لـه هەموو لایەکەوە پتر له چوار هەزار کەس هاتنە ناو خـاکی کوردسـتانەوە. ئەمـە تۆزیك سامی خەلکی بەرزکردەوەو گەنم فرۆشەکان هەلەکەیان قۆزتـەوەو هـەوڵ و کۆششـیکی زۆریان دا بۆ بەرزبوونەوەی نرخی گەنم، له کوردستاندا خەرواری گەنم به دوو تمەن بـوو گەیاندیانـە دوانـزە تمـەن. ئەمـەش حـالی هـەژار و بیدەرەتـان و ئاوارەکـانی سـەخت و دژوارکرد. شازادە هەندیك له ئـاوارە هـەژارەکانی بەسـەر خـەلکدا دابەشـکردو خۆیشـی بەخیوکردنی هــەندیکیانی گرتـە ئەسـتۆو حـەمامیکی بـۆ شـوینی نیشـتەجیبوونیان بـه کریگرت، بۆ ئەوەی شەوو رۆژ تییدابن و بـۆ هیـچ کوییـەك نـەچن. لەگـەڵ ئـەم هـەول و تەقەلایانەی شازادەشدا نرخـی گـەنم دانەبـەزی. ناچـار شـازادە وای بـه چـاك زانـی کـه نزیکەی ده هەزار تەغار گەنمیدا به گەنم فرۆشەکان بـۆ ئـەوەی بیفرۆشـنەوەو بـۆ هـەر تەغاریکی یەك تمەن وەرگرن که لەم کاتەدا نرخی تـەغاریك گەیشـتبووە شـەش تمـەن. بەم بریارەی شازادە، گەنم فرۆشەکان زیاتر لـه هـەژارەکان تووشـی پەشـۆکان بـوون و چەند هەولیاندا گۆرانیك لەم بریارەی شـازادەدا بکـەن سـەرینەگرت. شـازادە تەنـها بـۆ

پاراستن وژیانەوەی گیانی خەلکی کوردستان و ئاوارەی ناوچەکانی، کە لـە (٥٠) هـەزار کەس پتربوون، ئەوەندە پیی لەسەر ئەم بریارە داگـرت کـە لـە ماوەیـەکی کـەمدا گـەنم لەناو شاردا ئامادەکراو بە نرخی یـەك تمـەن بـۆ هـەر تـەغاریك هەفتانـە گـەنم دەدرا بـە نانەواخانـەکان، نرخـی نـان کـە هـەر (مـەن)[٥٩] یکـی بـە سـێ (شـاهی)[٦٠] دەفرۆشـــراو دەستیش نەدەکـەوت، گەیشـتە دوو (عەباسـی)[٦١] و زۆرو زەبـەند بـوو. هەرچـەند لـەم نیوانەدا پتر لە سێ هەزار کەس لە ئاوارەو خەلکی تر لە قاتوقری و سەرماو نەخۆشـیدا گیانیان لەدەستداو ئەوەی دەمرد رزگاری دەبوو، بەلآم پاش هاتنی ئەم گەنجـە هـەموو هەژارانی ویلایەت حەسانەوە، حەزرەتی شازادە پارەی کفن و دفنی ئـەو هەژارانـەی لـە کیسەی خۆی دەدا، بـە گویـرەی دۆسـییەکان کـە تیایـاندا تۆمـارکراوە، لـە مـاوەی دە رۆژدا هەزارو پینج سـەد کەسـی کفـن و دفـن کـرد. بـە هـەرحالْ ئـەو سـالە بـەم شـیوە تیپەری. لە بەهاری سالی (١٢٨٩)ی کۆچیدا نرخ بە جۆریك دابەزی کە کەس ناوی گەنم و نانی نەدەهینا. لە کۆتایی ئەو سالەدا حەزرەتی شـەهریاری تـاجدار ناسـرالدین شـای غازی (خوا پایەداریکا) نیازی سەفەری فەرەنگستانی هـەبوو، ئـەم شـازادە گەورەیـەی بانگهیشـتکرد بـۆ (دار الخلافـە) بـۆ ئـەوەی لـەو ماوەیـەدا کـە سـولتان لـەوێ نـابیت ئەرکەکانی ئەو بەجیبگەیەنیت. شـازادە جیگـەداری حکومـەتی کوردسـتانی سـپارد بـە کـورە جوامـیرو ئازاکـەی خـۆی، واتـە شـازادە عـەبدولعلی مـیرزاو (حـاجی ئیسـماعیل وەزیری عەلی ئابادی)ی کردە یاریدەدەرو وەزیری کە پیاویکی دانـاو پیگەیشـتوو بـوو و خۆیشـی روویکـردە (دارالخلافـە)ی تـاران. پـاش گەرانـــەوەی شـــەهریاری تـــاجدار لـــە سەفەرەکەیو هاتنەوەی بۆ بارەگای سەلتەنەت و لەسەر کارلابردنی (میرزا حسن خانی سەدری ئەعزەم) کە هـــەموو خـەلکی ئـیران دریـژەی ئـەم رووداوە دەزانـن، شـەهریاری تاجدار (معتمـد الدولـە)ی گـەراندەوە بـۆ حکومـەتی کوردسـتان و پـاش هاتنـەوەی بـۆ کوردستان و مانەوەی بۆ شەش مانگ، لە مـانگی سـەفەری (١٢٩١)ی کۆچیـدا شـازادە لەسەرکار لابراو شازادە تەهماسب میرزای (مؤید الدولـة) لـە جیـی کـرا بـە فـەرمانرەوا،

بەندە کە نووسەری ئـەم چـەند لاپەرەیـەم لەسـەر شـیوەی (کۆکردنـەوەو لیدەرکردنـی ژمـارە) ئـەم دیـرە شـیعرەم سـەبارەت بـە رۆیشـتنی فـەرهاد مـیرزاو هـاتنی شـازادە تەهماسب میرزا نووسیوە

از تخت جلال رفت فرهاد

طهماسب بجای او مکان یافت

واتە: فەرهاد لەسەر تـەختی گـەورەیی لاچـوو، تەهماسـب لـە جیـی ئـەو دانیشـت. لیکدانەوەی شیعرەکەش بـەم جۆرەیـە: (تخـت جـلال) بـە گویـرەی ژمـارەی ئەبجـەدی دەکاتـە ١٤٦٤. ئەگـەر (فرهـاد)ی لیدەرکریت کـە دەکاتـە ٢٩٠، دەمینیتـەوە ١١٧٤. پاشان لەبەر ئەوەی (طهماسب) دەکاتـە ١١٧. ئەگـەر بخریتـە شـوینی فرهـاد هـەمووی دەکاتە ١١٩١ و میژووەکەی راستە. بە هەرحاڵ رۆژی چوار شەممە ٢٨ی مانگی سەفەر شازادە معتمد الدولە لە کوردستانەوە کەوتەرێ. لە سـەرەتای لابردنیـدا شـازادە مـیرزا حسین خانی سەدری ئەعزەم ئەم شیعرەی نووسیوە:

هەرچەندە دوژمنی، بەڵام لە دلمدا جیی تۆم کردووەتەوە

میوانی خانەخوێ کوژی بەڵام لە مالی خۆمدا جیمکردوویتەوە.

لـە شـاری سـنە لـە کۆنـەوە مـالژمیری هـەبوو، بـەو مانایـەی کـە ژمارەیـان بـۆ خانووەکانی شـاری سـنە دادەنـاو لەهـەر مـالیك بـە پیـی هـەژاریو دەولەمـەندی بریك پارەیان وەردەگرت، لە دوو هەزارەوە تا پانزە هەزار. شازادە لەسەر داوای حاجی مـەلا محەمەد کە یەکیك بوو لـە خواپەرسـت و پیـاو چاکـەکانی کوردسـتان، ئـەم باجـەی بـۆ هەمیشە کـەمکردەوە، جگـە لـەوە لـە کوردسـتاندا کیـش و سـەنگی فرۆشـیارەکان زۆر جیاوازییان هەبوو. شازادە معتمد الدولە لە پیناوی نەهیشتنی ئەم جیاوازییەدا نزیکـەی یەك هەزار مەن سەنگی تەرازووی دروستکرد کە هەر مـەنیك نـۆ سـەد مسـقاڵ بـوو، لـە شارو گوندو ناوچەکانی کوردستاندا دابەشی کردن و ئیسـتا هـەر هـەمان ئـەو سـەنگانە بەکاردەهینرین. لە سالی ١٢٨١دا کە سالیك پاش قاتوقرییەکە بوو، ژمارەیـەکی زۆر لـە

گەورە پیاوانی کوردستان بە نەخۆشی گرانەتاو سکچوون کۆچــی دواییــان کـرد، لەوانـە مەولانا شیخ ئەحمەدی شیخ الاسلام و میرزا نــادری مسـتوفی باشـی و مـیرزا اسـد اللـە خانی وەکیل و ئاغا لوتف اللەی دیوان بــەگی و ئیسـماعیل خــانی والی زادەو کۆمـەلیکی زۆر لە ئەشراف و پیاوماقوولاَن و بووە مایەی خەم و خەفەتی خەلکی ویلایەت.

باسی حکومەتی شازادە تەهماسب میرزای مؤید الدولە لە سنە

بە پیی فەرمانی شەهریاری جیهان گویَ بۆ راگرتــوو، حکومـەتی کوردسـتان لکیـنرا بە حکومەتی کرماشانەوەو بە شازادە تەهماسـب مـیرزای (مؤیـد الدولـە) سـپیردرا، کـە ئەوکاتە فەرمانرەوای کرماشان بوو. شازادە، محەمەد شریف میرزای نارد بۆ کوردستان بۆ ئەوەی ئەم هەواڵە بگەیەنیت و خۆیشی دوابەدوای ئەو بەرەو کوردسـتان کەوتــەریَ، لـە دوارۆژەکـانی مـانگی ربیـع الاول ی ١٢٩١دا گەیشـتە دار الایالـەی کوردسـتان. ئـــەم شازادەیە بیئەندازە مەزن و خاوەن رەوشت و خوویەکی بەرز بوو، خـاوەنی چاکـەو بـە خشـندەیی بـوو، هـەموو مەسـەلە بچـووك و گـەورەکانی ویلایــەت و سـکالاَی خـــەلکی دەخستە بەر دەستی میرزا ئەرەستۆی وەزیری خۆی. محەمەد مەهدی میرزای کوری لە هەمەدانـەوە هینـا بـۆ ئـەوەی ببیتـە جیگـری حکومـەتی کوردسـتان. پـاش گەیشـــتنی محەمـەد مـەهدی مـیرزاو دوای وەرگرتنـی بـیرورای مـیرزا ئەرەســتو، ســەنەدی بــاج و خەراجی ویلایەت و کاروبارەکانی تری لە عەلی ئەکبـەر خــانی شـرف الملـك وەرگـرت و ئەرك و کارەکانی محەمەد مەهدی میرزای سپارد بەوو خۆیشی بەرەو مەریوان کەوتەریَ بۆ سەردانی قــەلاَی شـاه ئابـاد. پـاش چـوون و گەرانـەوە لـە مـەریوان و چـەند رۆژیـك مانەوە لە سنە، گەرایەوە بۆ کرماشان. لە کاتی هاتنیەوە بۆ کوردستان تــا گەرانـەوەی بۆکرماشان نزیکــەی دوانـزە هــەزار تمـەنی بەخشـییەوە. محەمـەد مـەهدی مـیرزا پــاش رویشتنی باوکی بەریزی دەستیکردە حوکمرانی، محەمەد مەهدی مـیرزا تــا ئەوکاتــە لـە قوتابخانە خەریکی خویندنی زانستە رەسمیەکان بوو بووو تەمەنی خـۆی لـە خویندنـی

زانستی نەحوو سەرف و کتیبە ئاینییەکانی تردا بەسەربردبوو و شارەزای پیچ و پەناکانی فەرمانرەوایی‌و شیوازی بەریوەبردنی ویلایەت نەبوو و هیچی لە بارەی خزمەتی رەعیەتەوە نەدەزانی. ریکوپیکی ویلایەت تیکچوو، شیرازەی کاروباری سنوور لیکترازا، لەم کاتەدا خەلکی ویلایەت ریکەوتن لەسەر ئەوەی ئالای سەرپیچی هەلکەن و رەشەخەلکەکە وەك ئاژەلّ دوایان کەوتن و چەند مەسەلەیەکیان کردە بیانوو و دەستیان لە گیانی خۆیان شت و رووبانکردە (دار الحکومە). تایەفەی (چهاردولی) کە خزمەتکارو پاسەوانی محەمەد مەهدی میرزا بوون کەوتنە پاراستنی‌و ریگەگرتن لە خەلك. پیکدادن گەورە بوو و تەشەنەی سەند. لەم هەرایەدا چەند کەسیك لەو تایەفەیە کوژران و هەشت کەس لە خەلکی کوردستان برینداربوون، تا پیاوماقوولان و گەورەپیاوان هاتن و بلاوەیان بە کۆمەلّ و خەلکەکە کرد. کاتیك کە ئەم هەواله گەیشتە دار الخلافە و خرایە بەردەست کاربەدەستانی دەولەتی هەمیشە پایەدار، شازادە مؤید الدولە و محەمەد مەهدی میرزایان لە حکومەتی کوردستان و کرماشان لابردو شازادە ئیمام قولی میرزای عیماد الدولەیان کردە فەرمانرەوای حکومەتی کرماشان و کوردستان.

باسی حکومەتی شازادە عیماد الدولە لە سنە

کاتیك عیماد الدولە لە تارانەوە کەوتەریّ، گەورەپیاوانی کوردستانی بانگکرد بۆ هەمەدان. علی اکبر خانی شرف الملك و میرزا محەمەد رەزای وەزیرو چەند کەسیکی تر لە خەلکی ویلایەت بەرەو هەمەدان کەوتنەریّ بۆ حوزوری شازادە. پاش گەیشتنی خەلکی کوردستان، شازادە (حشمت السلطنە)ی کوری ناودیر کرد بۆ حکومەتی کوردستان و سەندنی باج و خەراج و، ریکخستنی کاروباری ویلایەتەکەی لە شرف الملك و میرزا محەمەد رەزای وەزیر وەرگرت. ئیتر شازادە گەرایەوە بۆ کرماشان و گەورەپیاوانی کوردستانیش لە خزمەتی (حشمت السلطنە)دا گەرانەوە بۆ کوردستان.

لەم سالەدا شـازادە (مؤيـد الدولـە) لای کاربەدەسـتانی دەولـەت حـەڤدە هـەزار تمـەنی زیادەی خستبوە سەر باجە ئەسلییەکەی کوردسـتان. شاهەنشـای ئایینپـەروەر تەنـها لەبـەر دادپـەروەری و خـەلك پـەروەری دەهـەزار تمــەنی لــەو باجــە کــەمکردەوە بــە شیوەیەکی هەمیشەیی و باجەکەی کرد بە حەوت هەزار، فـەرمانی هومـایونی پـیرۆز بـۆ (حشمة السلطنة) دەرچوو کە باجی کوردستان بە یەکسانی و بـەبێ مەبەسـتی تایبـەتی راسـتبکاتەوە. (حشـمة السـلطنة) بـە پیـی فەرموودەکـە رەفتـاری کـردو بـری باجـە بنەرەتییەکەی و مەرحەمەتی کەمکردنەوەکـەی بـە هـەموو خـەلکی ویلایـەت راگـەیاند. پاش ٣-٤ مانگ (عماد الدولە) لە کرماشان تووشی نەخۆشـی بـوو. (حشـمة السـلطنة)، (شرف الملك)ی کردە جیگری خۆیو بە پەلە چوو بۆ کرماشـان، کـاتیك (عمـاد الدولـە) ئەم جیهانە کاتییەی بەجیهیشت و روویکردە جیهانی کۆتایی نەهاتوو، پیش ئەوەی بـە تەواوی کۆچ بکا، خەلات و بەرگی حکومەتی کرماشانی بۆ (حشمة السـلطنة) و خـەلاتی جیگەداری کوردستانی بۆ (شرف الملك) لە دەولەت وەرگرت و بۆی ناردن. لـەم سـالەدا ئافـەتی کوللـە لـە کوردسـتان پـەیدابوو، خـەلکی ویلایـەت تووشــی خــەم و پــەژارەو سەرلیشیواوی هـاتن. هـەر لـەو سـالەدا بـە ئیجازەی کاربەدەسـتانی دەولـەت زانایـانی کوردستان بە مەبەستی گەیشتن بە حوزوری پـیرۆزی شـا، چـوون بـۆ دار الخلافـە. لـەو سەردەمەدا کاروباری کوردستان کەمیك تیکچوو بوو. لە مانگی سەفەری سـالی ١٢٩٣دا کاربەدەستانی دەولەت غولام رەزا خانی (شهاب الملك)ی کوری خوالیخۆشبوو حوسـین خانی (نظـام الدولـەی شاهسـون)یـان کـردە فـەرمانرەوای کوردسـتان و ناردیـان. رۆژی چوونی زانایانی کوردسـتان بـۆ دار الخلافـەی تـاران، شـهاب الملـك لـە تارانـەوە بـەرەو کوردستان کەوتەرێ، پاش ئەوەی گەیشە دار الایالەی سنە، (شرف الملـك) سـەری لـەم کارە سورماو رووی کردە تاران و پەنای بردە بەر ئارامگـای (شـا عبدالعظیـم). زانایـانی کوردستان پاش گەیشتن بە حوزوری هومایونی بەر مەرحەمــەتی شـاهانە کـەوتن. مـەلا محەمەد مەهدی شیخ الاسلام کە ئەوکاتە (امین الاسلام) بوو، نازنـاوی گـەورەی (شـیخ

الاسلام)ی وەرگرت کە پایەی باوباپیرانی خۆی بوو. مەلا محەمەد ئـەمینی مامیشـی بـە وەرگرتنی نازناوی (امین الاسلام) سەرفراز بوو. شا جلوبەرگ و خـەلاتی گرانبـەهای بـە هەردوکیان و زانایانی تری کوردستان بەخشیو رەوانەی کوردسـتانی کردنـەوە. خـودی ئەم بەندەیە کە نووسەرو دانەری ئەم کتیبەم لـەم سـەفەرەدا یـاوەرو هـاوریی زانایـانی کوردستان بووم.

باسی حوکمرانی رەزا خانی شەهاب الملك کوری حوسین خانی نظام الدوله

غـولام رەزا خـانی (شـهاب الملـك) لـە رۆژی یەکـەمی (ربیـع الاول)ی سـالی ۱۲۹۳دا گەیشتە شاری سنەو لە باخی خەسرەوئاباد دا کە نزیکی شاری سنەیە دابـەزی. پـاش حەفتەیەك گواستیەوە بۆ (دار الایاله) کە بارەگای حکومەتە. میرزا قـەزوینی خەزنـەدار کە یەکیك بوو لە خزمەتکارەکانی، پلەی وەزارەتی پیبەخشراو کاروباری باج و خـەراجو ئالوگۆری ویلایەت درایە دەست ئەو. ناوبراو پیاویکی کارامەو لیزان بوو، لـە ماوەیـەکی کەمدا شارەزایی و ئاگـایی لـە کاروبـاری ولاتـدا پـەیداکرد. (شـهاب الملـك) دیوانخانـەی ریکخسـت بـۆ ئـەوەی بـە ئاگـاداری خـۆی بەشـە جیاجیاکـانی کاروبـاری ویلایـەت بەریوەبچیت. وەك پیشتر گوتمان (شرف الملك) چوو بۆ دار الخلافـەو پـەنای بـردە بـەر ئارامگای شازادە عبد العظیم. (شهاب الملك) بەوپەری سـەربەخۆیی کەوتـە حوکمرانـیو جیبەجیکردن و رایـی کردنـی پیویسـتیەکانی کاروبـاری خـەلك. هـەموو کاربەدەسـتانی سنووری بـانگکرد بـۆ شـارو بـە شـیوەیەکی شایسـتەو گونجـاو بریـاری جیبـەجیکردنی کارەکـانی داو پاشـان هـەموویانی بـە خۆشـییەوە نـاردەوە بـۆ شـوینی کارەکانیـان. حەیدەر بەگی وەکیلی مەریوان کە کابرایەکی سەرکیش و لەگـەڵ دەولـەتدا ناپـاك بـوو، بە هاوکاری کردنی محەمەد تەقی خـانی کـوری ئیسـماعیل خـانی بـەنی ئـەردەلان کـە لاویکی دلیرەو ئەوکاتە حاکمی مەریوان بوو، بە فەرمانی شهاب الملـك گیراو نـیردرا بـۆ

دار الایاله. ئەم کارە ئـەوەندەی تـر سـنوورەکانی ریکخسـت و ریگاوبـان و شـەقامەکان ئاسایشیان تیکەوت. شهاب الملك بە شیوەی خیل و عەشیرەت رەفتاری لەگەڵ خەلکی کوردستاندا دەکردو بیئەندازە بەخشندە بـوو. لـە پـیش هـەمواندا سـەییدەکان لەسـەر سفرەی بەخشندەیی ئەو کۆبوونەوەو ئەمیش بە هاتنیان خۆشحاڵ بوو، لـە رادەبـەدەر چاوی لە هەژارو خانەدانەکانی کوردسـتان بـوو، ریـزی لـە شـاعیران و زانایـان دەگـرت، هەرچەندە تەمەنی کەم بوو رەوشتی جوان و چاکی زۆر بوو. ئەو زانایانـەی کوردسـتان کە لە تاران گەرابوونـەوە لـە سـۆزو مەرحەمـەتی ئـەو ئاسـوودەو سـەرفراز بـوون. لـە ناوەراستی سالدا کۆمەلیك سەوزە فرۆش و بەقاڵ و کوتاڵ فرۆش و بیکـارو سـاختەچی و هیـچ و پوچـەکانی شـاری سـنە بـە فیتـی هـەندیّ کـەس یـاخیبوون و هـەموو چاکـەو نیعمەتیکی شهاب الملك یان فەرامۆش کردو لە پـەنای ئیمـامزادە (پیرعومـەر)دا مانیـان گرت. کاربەدەستانی دەولەت ئەم کارانەی یاخیبووەکانیان بە پیلانی شرف الملك زانـی و ئەم کارە ناشیرینەیان دایە پالی ئەو، لە راستیدا شرف الملك ئاگای لەمانە نەبوو و نە بە ئاشکراو نە بە نهینی بە کـاری وا رازی نـەبوو، لـەم کاتـەدا کـەژاوەی هومـایونی لـە کویستانەکانی (لار) و (شهرستانك) بوو شرف الملك لە تـاران نیشـتەجیّ بـوو، بـە پەلـە ژمارەیـەك سـوارەیان لـە ئـوردووەوە نـارد بـۆ ئـەوەی شـرف الملـك بگـرن. یـەکیك لـە ناسیاوەکانی شرف الملك کە لەناو سـوپادا بـوو پیشـوەخت ئاگـاداری کـردەوە. شـرف الملـك بـۆ جـاری دووهـەم پـەنای بـردەوە بـەر ئارامگـای شـازادە عبـد العظیـم. شـهاب الملکیـش ئـەمانی دا بـەیاخی بووەکـان لـە ئارامگـای ئیمـامزادە هاتنــە دەرەروە، لــە سەرەتای زستاندا کە کۆتاییەکانی ئەم سال بوو، حکومـەتی کرماشـان و کوردسـتانیان بە (نواب سولطان مراد میرزای حسام السطنة) سپارد.

باسی فەرمانرەوایی شازادە سولتان موراد میرزای حسام السلطنة

لـه راسـتيدا دەولـەت حكومـەتی كوردسـتانی سـپاردبوو بـە خـودی شـهاب الملـك و چاودێری و سەرپەرشتی دابووە دەست (حسام السلطنە). كاتێ ك شـازادە لـە تارانـەوە كەوتەرێ لەگەڵ خۆیدا شـرف الملـك و خەسـرەو خـانی والی كـوری خوالیخۆشـبوو رەزا قولیخـانی هێنـا كـە پیـاوێكی راسـتگۆو سەرراسـت و رەفتـار چاكـە، بـە گەیشـتنی بـۆ كرماشـان بـە پێـی فـــەرمانی كاربەدەســتانی دەولــەت خــەڵات و بــەرگی حكومــەتی كوردستانی نارد بۆ شهاب الملك، ئـەمیش لـەكاتی گەیشـتنی بـەرگی حوكمرانیـدا ڕێـزی پێویستی نیشانداو لەبەر چەند هۆیەك لەم دلنەواییانەی شازادە دلنیا نەبوو. شازادەش لە ژێرەوە بۆ شكست و تێكدانی كارەكانی ئەو هەولی دەدا، تـا ئـەنجام گەیشـتەئەوەی كە شهاب الملك دەستی لە حكومەت كیشـایەوەو لـە لایـەن كاربەدەسـتانی دەولەتـەوە دەست كیشانەوەكەی پەسەند كرا. لـە دەیـەی دووهـەمی مـانگی (ربیـع الاول)ی سـالی ١٢٩٤دا روویكردە تاران. شهاب الملـك لـەم ماوەیـەی حكومەتـەیدا بەوپـەری پاكییـەوە رەفتاری دەكرد، چـادریكی گـەورەی بـۆ تەكیـەی (حسـینییە) لـە كوردسـتاندا بـە ٨٠٠ تمەن دامەزراند، ئەو چادرە تا ئیستاش ماوە. بینای دوو قەراوڵ خانەی دروسـتكرد بـۆ ئەوەی ببیتە شوینی مانەوەو حەوانەوەی پاسەوانەكان، نیـازی وابـوو چـەندین بنكـەی پاسەوانی تر لـە شـوینە پیویسـتەكانی شـاردا دروسـت بكـات، بـەڵام بـۆی رینەكـەوت. كاتیك شازادە (حسـام السـلطنة) بـە رۆیشـتنی (شـهاب الملـك)ی زانـی، لەسـەر قسـەی (شرف الملك) خەلكیكی زۆری بانگكرد بۆ كرماشان، لە هەمان كـاتدا كۆمـەلیكی تـر لـە لایەنگرانی شرف الملك وەك جەنابی (مەلا لطف اللەی شیخ الاسلام) و مەلا عەلی قـازی و چەن كەسـیكی تـر لـە كرماشـان بـوون. لـە راسـتیدا شـرف الملك خـۆی بـە حـاكمی سەربەخۆی كوردستان دەزانیو لەبەر ئەوەش داوای هـاتنی كوردسـتانییەكانی كردبـوو كـە بـەلكو بـەهۆی ئـەم شـازادە گەورەیـەوە دوو بـەرەكیی نیـوان خـەلكی كوردســتان كۆتـایی پـی بـهینرێ. نووسـەر دەلیـت هـەموو خـەلكی كوردسـتان لـە شـیخ و موریـدو ئەشراف و پیاوماقوڵان بەوپەری یەكیەتییەوە بریـاری دژایـەتیكردنی شـرف الملك یـان

داو روویانکرده کرماشان. خـۆم یـەکێك بـووم لەوانـەو لـە هـەموو جییـەك پیاومـاقوڵ و زانایان متمانەیان بە قسەو رای مـن هـەبوو. مـیرزا محەمـەد رەزاو خەزنـەداری دیـوان و وەزیری کوردستان بـاوکی مـیرزا یوسـفی راویژکـاری دیـوان لەگـەڵ عبدالغفـار خـان کـە باوەرپێکراوی براکەی بـوو، هەرسـێکیان پیـاوی چـاك و دڵ و دەروون پـاك بـوون لـەم سەفەرەدا ئامادە بوون. جەنابی شیخ محەمەد (فخـر العلمـاء) و مـەلا محەمـەد مـەهدی شیخ الاسلام کە هەردووکیان لە زانـا پایەبـەرزەکانی کوردسـتان بـوون لـەم سـەفەرەدا سەرۆکایەتیان بە دەستەوە بوو. ئەم شیخ محەمەد فخر العلمایە لە نووسـین و گوفتـارو رەوانبیژیدا، لە هەموو زانستە تازەو کۆنەکاندا، لە عـەرەبی و فارسـیدا تـاك و تاقانـەی سەردەم بوو. بەهـەرحاڵ کـاتێك ئـەم کۆمەلـە گەیشـتنە نزیـك دار الایالـەی کرماشـان و شازادە بە هاتنیانی زانی، لە خزمەت و لوتف و مەرحەمەتدا دریخی نەکرد. لـەم کاتـەدا کە پینج رۆژی مابوو بۆ جـەژنی چوونـە سـەر تـەختی سـولتانی، کـەژاوەی شـازادە لـە عیمادییە بوو کە شوینی نیشتەجی بوونی بوو. کوردستانییەکان هەرکە گەیشتن چوونە حوزوری شازادە. پاش چوونە حوزور، شیخ محەمەدی فخـر العلمـاء بـە زمـانی رەوان و قسەی بێ گرێ، شازادەی سەرسام کرد. شازادە شەیدای قسەو رستەکانی بوو، پاشـان فخر العلماء یەك بە یەك هەموو یاوەرەکانی خۆی بە شازادە ناساند، هـەموو بـەر لوتـف و مەرحەمـەت کـەوتن و روخسـەتی گەرانـەوەیان وەرگـیرا. پـتر لـە پـەنجا خیـوەت لـە شوینی مانەوەی کوردسـتانییەکان هـەلدرابوو و هەریەکـە لـە شـوینی خۆیـدا بەوپـەری ئاسوودەییەوە حەسانەوە. روژی بیستی ربیع الثانی ١٢٩٤ کـە رۆژی جـەژنی نـەورۆزی سولتانی بوو، شازادە بەوپەری شکۆو مەزنییەوە لە شوینی کۆبوونەوە لەگـەڵ خـەلکدا دانیشتبوو. هەموو کوردستانییەکانی بانگکردو لـەلای راسـت و چەپیـەوە دانیشـاندن. ئەم بەندە بچووکەیشی لەبەردەمی خیوەتەکەی خۆیدا بۆ خویندنەوەی قەسیدە لەگەڵ (ظهیر الملك) کە وتەبیژی خۆی بوو، دانیشاندم. لەم کۆبوونەوەیـەدا شـەش هـەزار لـە کوردستانیو کرماشانی و هەمەدانی، سەرتیپ و سەرهەنگ، خاوەن پلەوپایەو یەکـە بـە

یەکەی سەربازانی فەوجەکان ئامادە بوون. پاش تەواوبوونی سڵاوو خۆناساندن ئەم بەندە بچووکە بە ئیجازەی شازادە قەسیدەیەکی خویندەوە، رەوانیو بی گری وگۆلی قسەو گوفتاری ئەم بەندە بی ناوونیشانە بەلای شازادەوە جوان و پەسەندو باش کەوتەوەو بوو بە هۆی سەرنجراکیشانی گویگران و دەستیك شالی کشمیری پی مەرحەمەت کردم. ئەم بەخششەی شازادە بوو بە هۆی دوژمنایەتی کوردستانییە نەیارەکان. بە هەرحاڵ زاناو ئەشرافە کوردستانییەکان بە شیوەیەکی گشتی بەر مەرحەمەتی شازادە کەوتن. نواب (ابو الفتوح میرزای مؤید الدولە) بەرگی حکومەتی کوردستانی کردەبەری کورەکەی خۆیو میرزا رەزای سەر مونشی خۆی کردە وەزیرو کاربەدەستی ئەو. کوردستانییەکان لەگەڵ ئەبو الفتوح میرزادا بەرەو کوردستان گەرانەوە. پاش گەیشتن بۆ دار الایالەی سنە، لە لایەن شازادەوە فەرمان گەیشت کە شرف الملك بچیت بۆ جوانرۆ، هەرچەندە پیی لەسەر نەرۆیشتن داگرت قبوڵ نەکرا. ناچار بە پیی فەرمانی شازادە خۆی بۆ رۆیشتن بۆ جوانرۆ ئامادەکردو رۆیشت. پاش رۆیشتنی ئەو ئەبو الفتوح میرزای مؤید الدولە بە راویژ کردن لەگەڵ میرزا رەزای سەرمونشی کەوتە ریکوپیك کردنی کاروباری سنوورەکان. شازادە حسام السلطنە خەسرەو خانی والی کردە فەرمانرەوای سەقزو رەوانەی کرد. سنوورەکانی تر، ابو الفتوح میرزا کاربەدەستی بۆ دانان، بەهەرحاڵ میرزا رەزای سەرنووسەران کە وەزیرو کاربەدەستی ابو الفتوح بوو، ئەم بەندە بچووکەی هەلبژارد کە (علی اکبر وقائع نووس)م و هەموو کاروبارەکانی ویلایەتی دایە دەستی من. ماوەی دوو ساڵ کاروباری ویلایەت بەم شیوەیە بەریوە چوو و هەموو کارەکانی ویلایەت ریکوپیك بوون. میرزا یوسفی راویژکاری دیوان کە ئەوکاتە نازناوی خەزنەداری هەبوو، لەم گۆرانکارییە دلی رەنجاو هەوای کاربەدەستی کەوتە سەری، لەگەڵ کۆمەلیك لە خزمەکانی خۆیدا چوو بۆ کرماشان بۆ حوزوری شازادە. شازادە نازناوی وەزارەت و کاری وەزارەتی پیبەخشیو گەرایەوە. میرزا رەزای وەزیریان بانگکرد بۆ (دار الدولە)ی کرماشان. پاش چەند رۆژیك

لەسەر بانگهێشتی شاهانە ئەم بەندە بێ ناوونیشانە چوو بۆ (دار الخلافە)ی تاران. مێرزا یوسفی راوێژکاری دیوان بەوپەڕی سەربەخۆییەوە کاربەدەستی و وەزارەتی کوردستانی گرتەدەست. بەهەرحاڵ لەم کاتانەدا کە میرزا یوسفی راوێژکاری دیوان لە کوردستان کاربەدەست بوو، شرف الملك لە جوانڕۆ حوکمی دەکردو بەوپەڕی دلتەنگییەوە رۆژگاری دەبردە سەر. پاش ماوەیەك شازادە بانگی کرد بۆ کرماشان و لەوێ هێشتیەوە، تا حکومەتی کرماشانیان لە شازادە سەندەوە. ئەوکاتە بەندە کە نووسەری ئەم لاپەڕانەم لە (دار الخلافە) نیشتەجێ بووم. شرف الملك بەهۆی خۆشباوەری خۆیەوە بەرامبەر بە من، هەموو هەفتەیەك لەگەڵ تەتەری دەولەتدا نامەی دوورو درێژی بۆ بەندە دەنووسی. بەندەیش بە ئەندازەی توانا هەولم دەدا خزمەتی بکەم و لە هیچ شوێنێك چاوم لە بەرژەوەندی و خێری ئەو نەدەپۆشی، تا شەرەف الملك بە بانگهێشتی کاربەدەستانی دەولەت روویکردە تاران. کە گەیشتە شەش فەرسەخی شاری تاران بەندەی بانگکردە لای خۆی بۆ وەرگرتنی زانیاری پێویست و ئەم شیعرەی بۆ بەندە نارد:

ئارەزوومەندیم لە رادە چووەتەدەر ئەی دۆست

ئەگەر تۆ ئەتوانی سەبربکەی ئێمە توانامان نەماوە

منیش بێ دواکەوتن کەوتمەرێ، لە گوندی (رەبات کەریم) بە خزمەتی گەیشتم. پاش گەیشتن و دانیشتن و راوێژکردن، رامان هاتە سەر ئەوەی کە بۆ خۆپاراستن لە مەرام و نیازەکانی شازادە (حسام السلطنە) پەنابەرینە بەر بارەگای سوپاسالاری گەورە کە میرزا حوسین خانە. هەر بەم نیازە بە پەلە چووینە تاران و لە بارەگای سوپاسالاری گەورەدا پەنامان گرت. سوپاسالار پاش حزمەت و مەرحەمەت و دلنیاکردنەوەی شرف الملك، ناردی بۆ خزمەتی (مستوفی الممالك) و سەدری ئەعزەم. سەدری ئەعزەمیش دلنیای کردو ناردی بۆ لای شازادە حسام السلطنە. شازادە، (شرف الملك)ی لە بیناکەی خۆیدا جێکردەوە. پاش یەك حەفتە، کە رۆژانە ئەوپەڕی

میهرەبانیو لوتفی بەرانبەر شرف الملك نیشاندەدا، خەیالی گرتنی کەوتە سەرو ئەم مەسەلەیەی بە نهینی بەکاربەدەستانی دەولەت راگەیاند. لەم کاتانەدا کەژاوەی همایونی لە گولستانەکانی مازندەران بوو. میرزا عەلی خانی بەردەستی ناردە هەواری همایونی بۆ وەرگرتنی ئیجازەی گرتنی شرف الملك. شرف الملك بە تەواوی بیئاگا بوو لەم مەسەلەیە. میرزا عەلی خان پاش حەفتەیەك گەرایەوەو حوکمی گرتنی شرف الملکی لەگەڵ خۆیدا هینا. ئەم بەندەیە لەملاو ئەولاوە بەم مەسەلەیەی زانی و شەوان بە دوای کۆکردنەوەی زانیاریدا بە هەموو لایەکدا دەچوو، تا بە ریکەوتیکی خوایی لە تاریکی شەودا ریم کەوتە شوینیك کە هەر ئەو میرزا عەلی خانە لەگەڵ میرزا عەلی نەقی برای راویژکاری دیواندا دانیشتبوون سەبارەت بەم مەسەلەیە راویژیان دەکرد. میرزا عەلی نەقی هەولی دەدا کە هەر ئەو شەوە شرف الملك بگرن. میرزا علی خان شەوی بە باش نەزانیو جیبەجیکردنی ئەم نیازەی خستە بەیانی. بەندە کە بەم نیازەیانم زانی، بە پەلە بە (شرف الملك)م راگەیاندو ئەو شەوەمان بە هەزار نارەحەتی و دەردەسەری بە رۆژ گەیاندو ئایەتی (الیس الصبح بقریب)مان کردە ویردی زمانی خۆمان. پاش هەڵاتنی خۆر، لەگەڵ (شرف الملك)دا سواری عەرەبانەیەکی دوو ئەسپی بووین و پەنامان بردە بەر شازادە عبد العظیم. پاش چوونە ناو ئەو شوینە پیرۆزە، بە نووسین و تەلگراف باسی مەسەلەکەم بۆ حوزوری همایونی و خزمەتی کاربەدەستانی دەولەت عەرزکرد. لە لایەن خەلافەتی مەزن و پایەبەرزەوە حوکمیکی ئاشکرا بۆ میرزا یوسفی سەدری ئەعزەم دەرچوو کە بە هچ جۆریك دەست بۆ شرف الملك نەبەن. میرزا عەباس خانی (قوام الدوله) کە ئیستا وەزیری کاروباری دەرەوەیە، بە دەسخەتی موبارەکەوە هات بۆ شازادە عبد العظیم و (شرف الملك)ی بردەوە بۆ دار الخلافه. لەم ماوەیەدا کە بەندە لەگەڵ (شرف الملك)دا پەنامان بردبوە بەر ئارامگای شازادە عبدالعظیم، مەلا محەمەد مەهدی شیخ الاسلامی کوردستان کە ئەویش لە تاران بوو لەگەڵ هیزەکانی میرزا عەلی نەقی برای راویژکاری دیواندا چووبوون بۆ مالی بەندەو بیئەوەی کەسوکاری

بەندە ئاگادارین هەرچی نامەو نووسراوی (شرف الملك)ی تیدا بوو بوو هەموویان بردبوو و دابوویانە میرزا عەلی نەقی. میرزا (عەلی نقی)یش پیشکەشی شازادە حسام السلطنەی کردبوو. لە بەرامبەر ئەم دزییەدا پانزە تمەنی بۆ مەلا محەمەد باقر وەرگرتبوو. کاتیك کە شرف الملك لەگەڵ قوام الدولەدا چوونە خزمەتی سەدری ئەعزەم بەو نیازەی نیوان شازادەو شرف الملك چاك بیتەوە جاریکی تر قوام الدولەی لەگەڵ شرف الملك ناردە خزمەتی شازادە. پاش ئەوەی کە چوون شازادە ئەو نامانای دەرهینا کە مەلا باقر لە مالی من بردبوونی. کە نامەکانی دایە دەست شرف الملك، نەیتوانی حاشای لیبکات و بەوپەری جورئەتەوە بە شازادەی گوتبوو کە تۆ بە تەمای لەناوبردنی من بیت بیگومان لەمانەش زیاتر دەلیم و دەنووسم. ئەم پرسیارو وەڵامە بووە دوا گفتوگۆی نیوان شرف الملك و حسام السلطنە و ئیتر جاریکی تر رووی یەکتریان نەدی. شرف الملك تەسلیم کردنی ئەم کاغەزانەی بە کاری من دەزانیو هەرچەند نکولیم لیدەکرد سوودی نەبوو. سەرئەنجام هەر ئەم مەلایە بوو بە هۆی ئەوەی پەیوەندی نیوان بەندەو شرف الملك بپچریت. شرف الملك پیاویکی عاقڵ و کاملی لەبەردەستدا نەبوو کە باری سەرشانی سووك بکات. تەنها کەسی بریتی بوو لە من. لە ناوەوەو لە دەرەوە، بەندەیان لەو دوورکردەوەو ئەویشیان لە بەندە رەنجاند. بەهەر حال بەندە بە نیازەکانی (شرف الملك)ی زانی بەرامبەر بە خۆم، بەڵام دیسان بەوپەری راستگۆیی لە خزمەتی ئەودا کارم دەکرد. لەم بەینەدا، کاتیك کە کاربەدەستانی دەولەت شازادە (حشمة الدولە)یان بە لەشکریکی پر چەکەوە کردە بەرپرسی لەناوبردنی فیتنەو ئاژاوەی شیخ عوبەیدوڵڵا، شازادە شرف الملکی لەبەر ئاگاداری و شارەزایی هەلبژارد بۆ ئەوەی لە گەلیدا بیت. لە لایەکەوە شرف الملك بیئەندازە نارازی بوو لە رۆیشتن، لە لایەکی تریشەوە کاربەدەستانی دەولەت لەبەر چەند هۆیەك رۆیشتنی شرف الملك یان بە راست نەدەزانیو بیئاگا بوون لە نیازی شرف الملك. شرف الملك یان بانگکردە حوزوری همایونی بۆ ئەوەی رووبەروو و لە دەمی شاوە ئەم سەفەرەی لی قەدەغە بکریت. پاش

چوونه حوزور، پاشا پیی فەرموو ئەم شیخ عبید اللەیە ئیش و کاری چیە؟ شرف الملك کە چاوەریی دەرفەتیکی ئاوا بوو، عەرزی کرد کە ئەم کەسە پیاویکی دەرویشەو بە هۆی بەنگ کیشانەوە ئەم خەیالەی کەوتووتە سەر. ئەگەر لە لایەن سەرچاوەی خەلافەتەوە مەرحەمەتیك لەگەڵ کەس و کاریدا بکریت بیئەوەی هیچ زیانیك بە دەولەت بگات لەگەڵ لەشکری کوردستاندا کۆمەڵ و لایەنگرانی بڵاوە پیدەکات و بە پشتیوانی خواو نگینی شاهەنشاهی خودی خۆی دەگریت و بە سزای کارەکانی دەگەیەنیت.

شەهریاری خاوەن تاج لە قسەو پەیمانەکانی شرف الملك خۆشحاڵ و شاد دەبیّ و حکومەتی کوردستان و سەرتیپی فەوجی (ظفر)ی پیدەبەخشیّ، فەرمان دەدا بە سەدری ئەعزەم کە لە خزمەتیدا ئامادە دەبیّ، کە لەمرۆوە تا رۆژیکی تر فەرمانی بەرگی حکومەتی بدەن بە شرف الملك و لە تاران بچیتە دەرەوە. نووسەر دەلیت: خۆم لای قاپییەوانەکە لە چاوەریی گەرانەوەی شرف الملکدا دانیشتبووم، کتوپڕ شرف الملك لە خزمەت سەدری ئەعزەمدا هاتنە دەرەوەو پیشەکی مۆژدەی ئەم لوتفە همایونییەیان دامیّ. کە سەدری ئەعزەم چووە ماڵی خۆی، سەرەتا بە تەلگراف شازادە ابو الفتح میرزای مؤید الدولەی بانگکرد بۆ تاران کە فەرمانرەوای کوردستان بوو، هەوالی حکومەتی (شرف الملك)ی دا بە خەلکی کوردستان، بیدواکەوتن فەرمانی دا بە میرزا حەسەنی مونشی باشی کە فەرمانی حکومەتی ویلایەتی کوردستان بە ناوی شرف الملك وە دەربکات. لە هەمان کاتدا لە لایەن خەلافەتی مەزنەوە لە ریگەی یەکیك لە پیاوە تایبەتیەکانی بارەگاوە فەرمان دەرچوو کە شرف الملك بچیت بۆ تەلگرافخانەو خەلکی کوردستان ئاگادار بکاتەوە. شرف الملك بە پیی فەرمانەکە بیدواکەوتن چوو بۆ تەلگرافخانەو بە خەت و دارشتنی ئەم بەندەیە نزیکەی هەشتا تەلگرافی نووسی بۆ یەکە یەکەی خەلکی کوردستان. پاش نووسینی ئەم تەلگرافانە بە شادیو خۆشحالییەوە گەراینەوە. ئەم رووداوە لە مانگی (ذی القعدە)ی سالی ١٢٩٧ی کۆچیدا رویدا. کە ئەم هەوالە لە سنەدا بڵاودەبیتەوە میرزا یوسفی راویژکاری دیوان و مام و

براکانی تووشــی پەشـۆکان و خەفـەت بـوون و بـە دوای چـارەدا دەگـەران. سـەرەنجام شازادە (ابو الفتــح مـیرزای مؤیـد الدولـة) لەگـەڵ زانایـان و ئەشـرافی ویلایـەتدا دەچنـە تەلگرافخانـەی کوردسـتان و حکومـەتی شـرف الملـك رەتدەکەنـەوەو نـارەزایی خۆیـان دەردەبـرن لـە دانـانی و بـە تەلـەگراف پـەیمان دەدەن کـە هـەرکاتیك شـیخ عبیـدالله و لایەنگرانی پییان خستە ناو خاکی کوردستان و شاری سنەوە، گیـان و مـاڵ و منـداڵ و نەوەیان حەڵاڵ بیت. لە دار الخلافەیش کەسوکارو پیاوەکـانی شـازادە حسـام السـلطنە کە خۆی لەم کاتەدا چوو بوو بـۆ زیـارەتی (مەکـە)، پەنادەبەنـە بـەر مـیرزا عبدالوهـاب خانی (آصف الدولە). امین الدولە دەچیتە خزمەتی همایونی و عەرزی دەکات کـە لـەم کاتەدا حکومەتی شـرف الملـك بـی زیـان نییـە، چونکـە لـە لایەکـەوە شـیخ عبیداللـەی سەرۆکی کوردان جەسارەتیکی ئاوای نواندووە، لە لایــەکی تـرەوە ئەگـەر شـرف الملـك بچیتەوە بۆ ئەو سنوورە کێ دەڵێ لە رووی غیرەتی کوردایەتییەوە پشتیوانی لـە شـیخ عبیدالله ناکات. پاش ئەم قسانە حەزرەتی هومـایونی دەستخۆشـی لـە (آصـف الدولـە) دەکات و قسەکانی پەسەند دەکات. ئەم پـرس و جوابـە لـە کـاتیکدا روویـدا کـە شـرف الملـك لـە دەربـاری هومـایۆنیدا ئامـادە بـو، بـۆ ئــەوەی بــەرگی رەسمــی حکومــەتی کوردستان بپۆشێ. بەندەش بە روالــەت راویژکـاری شـرف الملـك بـووم. لـە دواکـەوتنی بەرگەکەو شـیوەی هاتنـە دەرەوەی اصـف الدولـەو گفتوگـۆی لەگـەڵ پیـاوانی شـازادە حسام السلطنەدا، بە مەسەلەکەم زانیو بە تەواوی بۆ (شرف الملـك)م روونکـردەوە. لـە کاتی گفتوگۆی نیوان ئیمەدا شاهەنشای دل بیدار بـە مەبەسـتی سـەردانی فەوجـەکانی سوپا تەشریفی بردە مەیدانی تۆپخانە. بـەندە لـە خزمـەت شـرف الملکدا لەسـەر ریـی هومایونی وەستابووین. حەزرەتی پیرۆزی کە نزیك شرف الملك کەوتــەوە، هیـچ لایـەکی لینـەکردەوە، گومانەکـەی بـەندە بـوو بـە راست. شـرف الملـك گەرایـەوە بـۆ بارەگـای سەدری ئەعزەم. لە ماوەی یەك سەعاتدا قوام الدولە هاتە حـوزوری سـەدری ئـەعزەم و لابرانی (شرف الملك)ی بە فەرمانی هومایونی راگەیاند. شـرف الملـك و یاوەرەکـانی بـە

دلتەنگیو خەمباری گەرانەوە بۆ مالەوە. پاش تیپەرینی نزیکەی بیست رۆژ بەسەر ئـەم رووداوەدا لەسەر داوای مؤید الدوله فەرمانی هومایونی دەرچوو لەسەر ئەوەی کە شرف الملك و یاوەرەکـانی بچـن بـۆ خوراسـان و لـەوێ نیشـتەجێ بـن. پـاش هـەموو پـرس و راویژیـك پـەنامان بـردە بـەر قاوەخانـەی (خـاتوو ئـەنیس الدولــە)ی خــیزانی بــەریزی شاهەنشای تاج لەسەر. مـاوەی بیسـت و حـەوت رۆژ بەوپـەری ریـزو نەوازشـەوە لـەوێ مانەوە، ئەنیس الدوله فەرمانی پــیرۆزی دەرکـرد کـە شـرف الملـك یـاوەری پاشـابیت و کەس دەستی بۆ نەبات، دووبـارە بـە دلنیاییـەوە گەرایـەوە بۆمـاڵ. پـاش چـوار مـانگ محەمـەد رەحیـم خـانی عـلاء الدولـە لـە مـانگی رەبیعـی دووهـەمی ١٢٩٨ دا لـە لایـەن دەولەتەوە حکومەتی ئازربایجان و نازناوی (امیر نظام)ی پیبەخشرا. ناوبراو ژمارەیەك لە پیاوانی دەولەتی دیاریکردو هەلیبژاردن بۆ ئەوەی لەگەلیدا بن. یەکیك لەوانــە شـرف الملك بوو، دیسان شرف الملك بە هـۆی ئـەو خـەوو خەیاڵاتـەوە کـە لـە سـەریدا بـوون، حەزی نەدەکرد بروات. بەندە بە لیکدانەوەو لەسەر رۆیشتن و بەلگەی بەهیز وام لیکــرد بکەویتە سەر خەیالی رۆیشتن و لە خزمەتی ئەمیر نیظامدا بەرەو ئازربایجان کەوتــەرێ. لە کاتی ئەم ســەفەرەدا شـرف الملـك هـەموو ئـەم زەحمـەت و دەردی سـەریانەی منـی فەرامۆش کردو خستنیە ژیر پیوە، بەو حسابەی کە بەندە لەگـەڵ مـیرزا یوسـفی راویـژ کاری دیواندا هاونیازم و هەر لە تاران بەجیی هیشتم.

شیعر- بە تەمای وەفاو پاداشتی کەس مەبەو

بە خۆرایی بە دوای تەیری عەنقاو کیمیادا مەگەرێ

پاش ئەوەی شرف الملك چوو بۆ ئازربایجان کردیان بە حاکمی ئەردەبیل و بە پیـی فەرمان و ئیرادەی هومایونی، کوردستان لە شازادە مؤید الدوله سەندرایەوەو خرایە ژیر ئیدارەی شازادەی مەزن (نواب اقدس محمود میرزا ظل السـلطان)ەوە. حـەزرەتی (ظـل السلطان) حکومەتی کوردستان و کرماشانیدایە دەست مـەحمود خـانی (نـاصر الملـك) کـە یـەکیك بـوو لـە سـەرۆکەکانی خیلـی (قـەرەگوزلو)ی هەمــەدان و لــە خزمــەتکارە

تاقیکراوەکانی دەولەتی هەمیشە بەر قەرارو پایەدار. (ناصر الملك) لـە تارانـەوە بـەرەو کوردسـتان کەوتـەرێو چـووە (دار الایالـە)ی کوردسـتان و خـەلکی ویلایـەت بـــە پیـــی پیویست پیشوازییان لیکرد.

باسی حکومەتی مەحمود خانی ناصر الملك و سپاردنی حکومەت بە میرزا یوسفی راویژکاری دیوان

کـاتیك (نـاصر الملـك) مـاندوویی حەسـایەوەو سـەبارەت بـە بـارودۆخی ئەشـراف و گەورەپیاوانی ویلایەت زانیاری بەدەستهینا باجی ویلایەتی لە مـیرزا یوسـفی راویژکـاری دیوان وەرگرت و کردی بە وەزیرو جیگری حکومـەت، خۆیشـی بـێ ئـەوە بریـار لەسـەر هیچ کاریك بدا یـاخود دەسـتبخاتە هیـچ مەسـەلەیەکەوە، بـەرەو کرماشـان کەوتـە رێ. مـیرزا یوسـفی راویژکـاری دیـوان دەسـتیکرد بـە کۆکردنـــەوەی بـاج و جیبـــەجیکردنی کاروباری حکومەت لە ویلایەتدا. نووسەری ئەم کتیبـە دەلیـت: هەرچـەندە ئـەم پیـاوە گەورەیە ئەمسالّ لەگەلّ بەندەدا بە لوتف و میهرەبان نەبوو و بەندەش بە هیـچ جۆریـك دلسۆزیو وەفاداریم لە خزمەتیدا نەنواند، بەلاّم لە رووی حەق و راستییەوە دەلیـم لـەم سالەدا کە شیرازەی حکومەت و باج و خەراج درایە دەستی کارای ئەو، بە تـەواویو بـە ریکوپیکی خزمەتە ولایەتیو سنوورییەکانی جیبـــەجیکردو بەوپـەری پاکییـەوە لەگـەلّ خەلکدا دەجوولاّیەوە. خەلکی کوردسـتان لـە رووی کینـەو بەغیلییـەوە لـەو بارودۆخـە خەمبارو دلتەنگ بوون. پاش هەشت مانگ واتە لە مـانگی (ربیـع الاول)ی سـالی ١٣٠٠دا زۆربـەی خـەلکی کوردسـتان بـە زانـاو پیاومـاقوولاّن و بازرگانانـەوە، بـە ســەرۆکایەتی جەنابی (شیخ محەمەد جەسـیم)ی (صـدر العلمـا) و جـەنابی (مـەلا لوتـف اللـەی شـیخ الاسـلام) کۆبوونـەوەو پـەنایان بـــردە بـــەر تەلگرافخانـــە. بـــری حـــەفتا هـــەزار تمـــەن زیادەروییان دایە پالّ میرزا یوسفی راویژکاری دیوان و بـە شـیوەی جۆراوجـۆر لـە ریـی تەلگرافەوە شکاتیان لیکرد. ماوەی هەشت رۆژ هەموویان لـە تەلگرافخانـە مانـەوە. لـە

هەردوولاوە حکایەتی جۆراوجۆرو چەندین شـکایەت عـەرزی حـەزرەتی (ظـل السـلطان) کرا. سەرەنجام حەزرەتی ظـل السـلطان، مصطفی قـولی خـانی فەراشباشـی خـۆی بـە مەبەستی لیکۆلینەوەو چارەسەری ئەو فیتنەو ئاشووبە نارد. پاش هاتنی مستەفا قولی خان، ئاگری یاخی بووان بریك خامۆش بوو، بەڵام ئاگری دوژمنایەتی ئەو دوو دەستەیە نەکوژایەوە، بەلکە بە تەواوی بڵاوبویەوە. حەزرەتی ظل السلطان مەلا لطف اللەی شـیخ الاسـلام و مـیرزا یوسـفی راویژکـاری دیوانـی بـانگکرد بـۆ ئەسـفەهان کــە هەریەکــەیان سەرۆکی یەکیك بوون لەو دوو دەستەیە. پاش بانگکردنی ئەوان (میرزا احمدخان اقبـال الملك)ی کردە حاکمی کوردستان و بە پەلە رەوانەی کوردستانی کرد. (اقبال الملك) لــە تارانەوە کەوتەرێو هاتە هەمەدان. کۆمەلیك لە هەردوو دەستەکەی خـەلکی کوردسـتان چوونە پیشوازی کردنی، بەلکو ریگە لە رۆیشتنی مەلا لطف اللەی شیخ الاسلام و مـیرزا یوسفی راویژکاری دیوان بگرن. (اقبال الملك) بۆ ئەم مەسەلەیە تکای لە حـەزرەتی ظـل السـلطان کـردو تکاکـەی قـەبوڵ کـرا. پـاش گەیشـتنی ئـەم هەوالـە ئـەو زاتانـە لـە دوو فەرسەخی شارەوە گەرانەوە.

باسی دانرانی میرزا محمود خانی اقبال الملك کوری میرزا بابای حەکیم بە جیگر لەلای شازادە ظل السلطان ەوە

(اقبال الملك) لە مانگی رەجەبی سالی ١٣٠٠ی کۆچیدا گەیشـتە دار الایالـەی سـنە. لەم کاتەدا عەلی ئەکبەر خانی (شرف الملـك) لـە ئازربایجـان و حکومـەتی ئەردەبیلـەوە گـەرابووەوە بـۆ تـاران و لـەوێ نیشـتەجێ بـوو. (اقبـال الملـك) پـاش ئـەوەی گەیشــتە کوردستان تکای لە حەزرەتی ظل السلطان کرد کە شرف الملك بنیریت بـۆ کوردسـتان. حەزرەتی ظل السلطان، شرف الملك ی رەوانە کرد. بەهەرحاڵ لەم یاخیبوونەی خەلکی ویلایەتی کوردستاندا میرزا یوسفی راویژکاری دیوان نزیکەی پـانزە هـەزار تمـەن و مـەلا لطف اللەی شیخ الاسلام نزیکەی حەوت هەزار تمەن زەرەریان کرد. پاش ئـەوەی اقبـال

الملك هیلاکی ریی دەرکرد، دەستیدایە کاروباری ویلایەت و باجی ویلایەتی بە هەموو جۆرەکانیەوە لە سلیمان خانی کوری شرف الملك وەرگرت. بە کەفالەتی مەلا لطف اللەی شیخ الاسلام، سلیمان خانی بە نوینەرایەتی شرف الملك کرد بە وەزیرو یەکەم کاربەدەستی ولایەت. لە سالی یەکەمی هاتنی اقبال الملکدا شرف الملك و سلیمان خانی کوری یەکەم کاربەدەستی کوردستان بوون. لە سالی دووهەمی حکومەتی اقبال الملك دا کە ریکەوتی ۱۳۰۱ی کۆچی بوو، اقبال الملك، میرزا یوسفی راویژکاری دیوانی کردە وەزیرو یەکەم کاربەدەستی کوردستان و سەنەدی باج و خەراجی لەو وەرگرت. لەم سالەدا یەکیك لە ژنانی خیلی گەلباخی لە دەشت تووشی کابرایەك دەبیت لە خیلی تیلەکۆ، کە هەردوو خیلەکە لە خیلە گەورەکانی کوردستانن. کابرای تیلەکۆیی بەهۆی بەدرەوشتی خۆیەوە دەستدریژی دەکاتە سەر ژنە گەلباخییەکە. پاش ئەوەی هەردووکیان لیکجیادەکەنەوە، ژنە کە دەچیتە لای کویخا حەسەنی سەرۆکی تیرەی گەلباخی کە باوکی خۆی دەبیّ، بە دریژی و بی زیادو کەم رووداوەکەی بۆ دەگیریتەوە. کویخایش لە پیاوەکانی خۆیو تایفەکەی و خزم و خویش و بیگانە نزیکەی دوو هەزار کەس سوارەو پیادە کۆدەکاتەوەو بیئەوەی جگە لە خۆیان هیچ لایەکی تر ئاگادار بکا بەوپەری هیزو تواناوە هیرش دەکاتە سەر تیلەکۆییەکان کە ئاگایان لە هیچ شتیك نەبوو. تیلەکۆییەکان کاتیك لە خەوی غەفلەت بە ئاگادین، دەبینن دوو هەزار کەس دەستیان داوەتە کوشتن و تالانکردن و خەریکی ئەتك کردن و دیلکردنی کەس و کارو مالّ و مندالیانن و دەرفەتی شەرکردن و رووبەرووبوونەوەیان نەماوە. سووکە شەریك دەکەن و هەلدین. لەم تیکرژانەدا کویخا عوسمانی سەرۆکی تایەفەی تیلەکۆ لەگەلّ کوریکی و پانزەکەسی تایەفەکەدا دەکوژرین و چەند کەسیکی تر بریندار دەبن. گەلباخییەکان پاش ئەم پەلامارە لە ناکاوە، چەندیان لە توانادا بیّ کەلوپەل و شتی بەجیماوو ئاژەلّ و مەروومالاتی تیلەکۆییەکان تالان دەکەن و دەگەرینەوە. تایفەی تیلەکۆ لەبەرئەوەی دایکی سیف الدین خانی کوری خوالیخۆشبوو

عەزیز خانی سەردار برازای کویخا عوسمانی کوژراوە، دین بۆ (سابلاخ)ی موکریان و پەنا دەبەنە بەر (سیف الدین) خانی حاکمی سابلاخ. سیف الدین خان دریژەی رووداوەکە وەك خۆی عەرزی کاربەدەستانی دەولەتی خاوەن توانا دەکات. لە لایەن دەولەتەوە فەرمانی تۆلەسەندنەوەی خیلی تیلەکۆ لە گەلباخییەکان دەخریتە ئەستۆی (اقبال الملك) و فەرمانیش درا بە (سەیف الدین) خان کە کەسیکی جیی متمانەی خۆی بنیریت بۆ کوردستان، تاوەکو حاکمی کوردستان بە پیی یاساو ریسای ویلایەت بریاریك لەمبارەیەوە بدات و خوینی کوژراوەکانی تایەفەی تیلەکۆ بە فیرۆ نەروات. لەوکاتەدا بە پیی تەلەگرافی مۆرکراوی حەزرەتی موبارەکی (جینشین) و سەدری ئەعزەم، بەندە لای سەیف الدین خانی کوری خوالیخۆشبوو عزیزخان سەردەستەی نووسەران بووم و ئەرکی جیبەجیکردنی ئەم فەرمانەم خرایە ئەستۆ. لە مانگی ذی القعدەی سالی ١٣٠١دا بە چەند حوکم و فەرمانیکەوە هاتم بۆ کوردستانی سنەو پاش هەولّ و تەقەلایەکی زۆر، بە قسەو راویژی اقبال الملك و میرزا یوسفی مشیر الدیوان، بە شیوەی عەشایری سولح کراو خوینی کوژراوو بریندارەکان بە وردی حسابکراو بری هەزارو شەش سەدتمەن لەگەلّ دوو کچی کویخاکانی گەلباخیدا درا بە تیلەکۆییەکان و دواتریش پتر لە چوار هەزار تمەنی تر لە بری زەرەرو زیان خرایە ئەستۆی گەلباخییەکان. بەندە پاش کۆتایی هاتنی ئەم کارە گەرامەوە بۆ موکریان.

لە سەرەتای مانگی رەجەبی سالی ١٣٠٢ی کۆچیدا، حەزرەتی (ظل السلطان)، (اقبال الملك) و میرزا یوسفی مشیر دیوانی بانگکرد بۆ ئەسفەهان. پاش رۆیشتن و گەیشتنی اقبال الملك لابراو شازادە (احتشام السلطنة) کرا بە حاکمی کوردستان و لەگەلّ میرزا یوسفی مشیر دیواندا گەرانەوە بۆ ویلایەتی کوردستان. لە مانگی شەعبانی سالی ١٣٠٢دا گەیشتە سنە.

باسی جیگریی ئیبراهیم میرزای احتشام السلطنه

له حکومەتی ظل السلطان دا

شازادە احتشام السلطنە لە بەریوەبردنی کاروباری حکومەتدا زۆر ناکاراو نەشـارەزا بـوو. بـە هـۆی نەشـارەزایی ئـەوەوە شـیرازەی کاروبـاری ویلایـەت تیکچـوو. خیلـی شـەرەنگیزی جـاف کـە بـێ کـارەیی ئـەویان بـۆ دەرکـەوت، هیرشـیان کـردە سـەر کوردسـتانو بـەهیچ جۆریک دەسـتیان لـە رشـتنی خویـن و تـالآنکردنی مولـك و مـالی هەژاران نەدەپاراست. بایی پتر لە سەد هەزار تمـەن مـالی خـەلکی کوردسـتانیان تـالآن کردو بردیان. تیلەکۆییەکانیش کە بۆیان دەرکەوت بارودۆخەکە شیواوەو سەرو سـامانی خـەلکی نـەپاریزراوە، بـە نیـازی تۆلەکردنـەوە لـە گەلباخییـەکان یـاخیبوونی خۆیـان دەستپیکردو بە ژمارەیـەکی زۆرەوە لـە ناکـاو پـەلاماری گەلباخییـەکانیان داو (جـواد) ناویکیان کوشت کە کـوری کویخـا حەسـەنی سـەرۆکی گـەلباخی بـوو. هـەروەها چـەند کەسـیکیان کوشـت و چـەندیکی تریـان برینـدار کـردو هـەرچی کەلوپـەلو مالیکیـان بەردەستکەوت بە تالآن بردیان و گەرانەوە. کاتیك ئەم هەوالـە گەیشـتە حـەزرەتی ظـل السـلطان، فـەرمانی قـەلاچۆکردن و لـەناوبردنی تایەفـەی تیلـەکۆی دەرکـرد. احتشـام السلطنە دوای راویژکردن لەگەڵ راویژکاری دیواندا، نامـەی نووسـی بـۆ مـیرزا عبدالغفـار خانی معتمد کە حکومـەتی ناوچـەی مـەریوان و هـەورامانی بەدەسـت بـوو، تـا خـەلکی مەریوان و هەورامان و بانـەو سـەقز لەگـەڵ خۆیـدا بـەریت تایەفـەی تیلـەکۆ تـەفروتونا بکات. هەروەها فەرمانی دەرکرد بۆ حاکمی بانەو سەقز کـە دەبـێ گویرایـەلی فـەرمانی میرزا عبدالغفار خانی معتمد بن و بە گویرەی فەرمانی ئەو رەفتاربکەن. میرزا عبدالغفـار خـانی معتمـد، پـاش ئـەوەی ئاگادارکرایـەوە، نزیکـەی هـەزار تفـەنگچی مـەریوانی هەلدەبژیرێو پیشوەخت ئەم فەرمانە بە حاکمی بانەو سەقز رادەگەیـەنێو بریـاردەدات کە هەردوولا شەوی چـوار شـەمە لـە کـەناری رووبـاری خورخـورە، کـە دەکەویتـە یـەك فرسەخی ناوچەی تیلەکۆییەکانەوە، ئامـادەبن. حـاکمی بانـەو سـەقز لـەکات و شـوینی دیـاریکراودا پـەیوەندی دەکـەن بـە عبدالغفار خانـەوەو پیکـەوە لـە ناکـاو پـەلاماری

تیلەکۆییەکان دەدەن و بەهەر شیوەیەك بۆیان گونجا دەستیان نەپاراست لە کوشـتن و تاڵانکردن. کۆمەلیك لە تیلەکۆییەکان بە سەلامەت دەرچوون و پەنایان بردە بەر سـیف الدین خانی ئەمیر پـەنج لـە سـابلاخ. لـە لایـەن دەولەتـەوە بریـار دەرچـوو کـە لـە ژیـر چاودیریدا بیان نیرنە کوردستان. سـیف الدیـن خـان بـە پیـی فـەرمانی کاربەدەسـتانی دەولـەت تیلەکۆییـەکانی لەگـەڵ محەمـەد بـەگی پیـاوی خۆیـدا نـارد بـۆ کوردسـتان. بەهەرحاڵ کاتیك ظل السلطان ناکارایی احتشـام السـلطنەی لـە حکومـەتی کوردسـتاندا بینی، لـە مـانگی (جمـادی الثـانی) سـالی ١٣٠٢دا لەسـەر کـار لایـبردو دووبـارە (اقبـال الملك)ی کردەوە بە حاکمی کوردستان. اقبـال الملـك بـەرەو کوردسـتان کەوتـەرێو لـە سەرەتای رەجەبی هەمان سالدا گەیشتە دار الایالەی کوردستان.

باسی دانانی اقبال الملك به جیگر له لایەن
شازادە (ظل السلطان)ەوە بۆ دووەمین جار

پاش گەیشتنی اقبال الملك بە سنە بە هەمان شیوەی حکومـەتی پیشـوو کاروبـاری دارایی و باجی کوردستانی لە عەلی اکبر خانی شرف الملك وەرگرت و کـردی بـە وەزیـرو یەکەم کاربەدەستی ویلایەت و حەبیب بەگ ناویکی کردە حاکمی جوانـرۆ کـە سـەرۆکی تایفەی باباجانی خیلێ جوانرۆیە. مەجید خانی حاکمی سەقزو یونس خانی بـانگکرد بـۆ شارو یونس خـانی گـرت و مـەجید خـانی بەوپـەری متمانـەوە گیرایـەوە بـۆ حکومـەتی سەقز. بریك پارەی وەکو سزا لیسەند. پاشان یونـس خـان چـەند کەسـیك لـە بازرگانـە متمانەپیکراوەکانی کوردستانی کردە کەفیلی خۆیو گەرایەوە بـۆ ریکخسـتنی سـنوور. لەم سالەدا بە مەبەستی ریگەگرتن لە جاف لە لایەن حەزرەتی (ظل السلطان)ەوە یـەك فەوج سەربازو ٣٠٠ لە سوارەی (فتحیە)و سێ تۆپی تاپرو پینج کەسی تۆپچی هاتن بـۆ کوردستان و چوونە شوینی مانەوەی سالانەی سوپاو لەوێ دابەزین. خـەرجی خـۆراك و ئالیك و کریی گواستنەوەی جبەخانەو پیویستیەکانی ئـەم سـوپایە لـە سـالانی پیشـوو

زیاتر بوو. هەر ئەم سوپایە بەوپەڕی ڕیکوپیکییەوە لەسەر سنوور جیگر بوو و کاروبارە سنوورییەکانی بە ئەنجام گەیاند. لە کۆتایی ئەم ساڵەدا زانایانی کوردستان دلیان لە (اقبال الملك) ڕەنجاو (شیخ محەمەد جەسیمی صدر العلما)و (مەلا عبدالرزاق)ی امین الاسلام و شیخ محەمەد ڕەزای (امین الشرع) لەگەڵ کۆمەلیکی تر لە زاناو ناودارو شیخ و موریدەکان باری سەفەریان پیچایەوەو بەرەو ئەسفەهان کەوتنەڕێ. لە ئەسفەهان لە لایەن یاوەرەکانی (ظل السلطان)ەوە ئەوپەڕی ڕیزیان لیگیراو خزمەتیان کرا. هەموویان لە مالی (مشیر الملك) جییان کرایەوەو بوونە میوانی سفرەی حەزرەتی ظل السلطان. هەموو پیویستی و پیداویستییەکانیان لە خەزینەو چیشتخانەی حەزرەتی (ظل السلطان)ەوە دەدرا. پاش چوار مانگ کۆمەلیکی تر لە زانایان و پیاوماقوولانی کوردستان دووبارە بەرەو ئەسفەهان کەوتنەڕێ. سەرۆکی زاناکان مەلا محەمەد سالحی (فخر العلما) بوو، سەرۆکی پیاوماقوولانیش (امان الله خانی وەکیل) بوو. ئەم مەلا محەمەد سالحی فخر العلمایە یەکیکە لە زانا گەورەکانی کوردستان و لە ڕادەبەدەر پاك و خواپەرست بوو. امان الله خانیش یەکیکە لە پیاوە ناسراوەکان و هەرچەند تەمەنی کەمە، بەڵام زۆر داناو زیرەك و تیژبین و لەسەرخۆیە. بەهەرحاڵ شیخ (محەمەد جەسیم)ی صدر العلما لە لایەن حەزرەتی ظل السلطان ەوە نازناوی (حجة الاسلام)ی پیبەخشراو نزیکەی (٨٠٠) تمەن مووچە بۆ خۆیو کەسوکاری و شیخەکانی تر دانراو خۆشحاڵ و شادمان بەرەو کوردستان گەرانەوە. مەلا (عبدالرزاق)ی امین الاسلام کە داوای نازناوی (شیخ الاسلام)ی دەکرد لەوێ مایەوە. کاتی کە (حجة الاسلام) لە ئەسفەهانەوە کەوتەڕێ، مەلا محەمەد صالحی فخر العلماو یاوەرەکانی لە شاری (قوم) بوون و چاوەڕیی ئیجازەی حەزرەتی ظل السلطانیان دەکرد کە ڕووبکەنە ئەسفەهان. پاش ماوەیەك ڕوخسەتیان پیدراو بەرەو ئەسفەهان چوون و لە لایەن شاهەنشازادەوە ڕیزیان لیگیرا. هەموو ئەم کۆمەلە مەبەستیان لەسەرکار لابردنی اقبال الملك بوو. پاش سێ مانگ لە لایەن حەزرەتی ظل السلطان

دوە مەلا لطف اللەی شیخ الاسلامیش بانگکرا بۆ ئەسفەهان. لە چـواردەی مـانگی (ذی القعدة الحرام)ی سالی ١٣٠٤دا شیخ الاسلام لە ریگەی عیراقـەوە روویکـردە ئەسـفەهان. پاش گەیشتن و حەسانەوەی شیخ الاسلام لە ئەسـفەهان، شـازادەی مـەزن (عـەلی اکـبر خانی شرف الملك) یشی بانگکرد بۆ ئەسفەهان. شرف الملك لە سەرەتای مـانگی (ربیـع الاول)ی سـالی ١٣٠٥دا بـەرەو ئەسـفەهان کەوتـەرێ. لـەم سـالەدا اقبـال الملـك، مـیرزا یوسفی مشیر دیوانی کـردە وەزیـرو یەکـەم کاربەدەسـتی ویلایـەت کـە پیشـتر وازی لـە وەزارەت هینابوو. میرزا یوسفی مشیر دیوان پیشتر نازناوی وەزیری هەبوو. لـە کۆتـایی سالی ١٣٠٤دا نازناوی مشیر دیوانی پیبەخشـرا. بـە راسـتی ئـەم مـیرزا یوسـفە شـایانی پلەوپایەی زیاترە. بە هـەرحاڵ لـە شـەوی حـەڤدەی (ربیـع الاول)ی سـالی ١٣٠٥دا کـە شەوی جەژنی لـە دایکبوونـی حـەزرەتی پیغەمبـەرە، بـە پیـی راگـەیاندنی تەلـەگرافیك اقبـال الملـك لـە حکومـەتی کوردسـتان لابـراو حکومـەتی کوردسـتان کرایـە پاشـکۆی کرماشان و درا بە محەمەد حسین خانی (حسام الملك)ی ئەمیر تومـان، کـە یەکیکـە لـە سەرۆکەکانی تایەفەی (قەرەگوزلو) ی هەمەدان. اقبال الملك ئەم هەوالەی باس نـەکرد، بۆ بەیانی ئەو شەوە بۆ جەژنە پیرۆزە دانیشت و پیویستییەکانی جەژنی بە جیگـەیاندو لە کۆتایی رۆژدا ئەو مەسەلەیەی باسکرد. حسام الملك میرزا یوسفی مشیری دیوانی لـە فەرمانرەوایی خۆی ئاگادارکردەوەو تا گەیشتنی خۆی، کاروباری ویلایەتی بـەو سـپارد. اقبال الملك لە سەرەتای مانگی ربیع الثانی دا بەرەو تاران کەوتـەرێ. حسـام الملـك لـە ریگەی کولیاییەوە بەرەو کوردستان کەوتەرێ، میرزا یوسفی مشـیری دیـوان یـەکیك لـە کاربەدەستەکانی خۆی کە حاکمی ئەسفەند ئابـاد بـوو بـە مەبەسـتی پیشـوازیکردن لـە حسام الملك رەوانە کرد. رۆژی هاتنی حسام الملـك بـۆ کوردسـتان هـەر ئـەو کەسـە بـە سەرخۆشـی دەچیتـە حـوزوری، پـاش لیپرسـینەوە حسـام الملك حالـەتی کـابرای بـۆ دەردەکـەوێو یەکسـەر بریـاری تـەمیکردنی دەدا، پـاش ئـەوەی (٥٠٠) دار لـە ژیرپیـی دەدرێ زنجیری دەکـەن و دەیخەنـە زیندانـەوە. گەیشـتنی ئـەم هەوالـە بـە ویلایـەت

ئەوەندەی تر هەوالی زەبرو زەنگی حسام الملك ی زیادکردو خەلکی سامیان لینیشت.
لە رۆژی چواردەی ربیع الثانی‌دا حسام الملك گەیشتە دار الایالەی شار.

باسی فەرمانرەوایی محەمەد حسین خانی حسام الملك ئەمیر تومانی قەرەگوزلو

هەر لە سەرەتای هاتنیەوە، لەسەر ریی هەر ریبواریـك راگـەیاندنیکی هەلواسـی کـە هەرکەسیك لەگەڵ یەکیکی تردا مشتومرو شـەکوایەکی هەیـە بیـترس و بیئـەوەی گـوێ بداتە کەس با بیت بۆ (دار الحکومە)و باسیبکات. خەلکی لە هەموو لایـەکی ویلایەتـەوە دەستە دەسـتە هـاتن و کەوتنـە سـکالاکردن و داوای حـەقی خۆیانیـان دەکـرد. حسـام الملك خۆیشی سەرپەرشتی وردو درشتی کاروبارەکانی دەکرد. بەندەی میژوونـووس لـە سەردەمی حکومەتی ئەودا هەموو کاتیك ئامادەو شـایەت بـووم. هیـچ کـاتیك حـوزوری ئەوم لە کۆمەلی خاوەن سکالاو کیشە بەتاڵ نەبینیوە. بیئەندازە سـەرم سـورمابوو کـە ئەم هەموو خاوەن کیشەو گرفتانە تا ئیستا لەکوێ بوون. پاش حەوت یـان هەشـت رۆژ بریك پارەی لە میرزا یوسفی مشیر دیوان وەرگرت و بەرگی وەزارەتـی لەبـەرکرد. پـاش دوو رۆژ دیسان لەسەر دەرگای هەر ماڵ و مزگەوتیك، بەیاننامە هەلواسرا کە کەس بۆی نیـە دەسـبخاتە وردو درشـتی کاروبـاری ویلایەتـەوە زانـرا، هەرکـەس هـەر داواو مەسـەلەیەکی هـەبیت دەبیّ بیت و بـە خـودی حـاکمی رابگەیـەنیت. لـەم بەیاننامـەی دووەمەوە ئەوەی نەدەزانرا. ئیتر هەموو خەلکی ویلایەت پلـەو سـنووری کـاری خۆیـان دەزانی، لەم بەینەدا دەستیکی چەند دزیکی بریو فەرمانبەری نارد بۆ سـەقزو بانـە بـۆ ئەوەی حاکمی ئەو دوو شوینە بینن بۆ شار. ماوەی دوو مـانگ بـە ئـارەزووی خـۆی لـە کوردستاندا فەرمانرەوایی کرد. رۆژی (٣٠) مانگی جمـادی الثـانی سـالی ١٣٠٥ بـە پیـی فەرمانی هۆمایۆنی، هەموو ئـەو ویلایەتانـەی لـە ژیردەسـتی حـەزرەتی ظل السـلطان‌دا بوون و لەهەر کوییەك لە لایەن ئەوەوە فەرمانرەوایەك دانرابوو لابرا. حسـام الملـك یـش

لـه حكومـەتی كوردسـتان جیابوویـەوەو گەڕایـەوە بـۆ حكومـــەتی كرماشـان. مـاوەی مانەوەیان لە كوردستاندا دوو مانگ و دە ڕۆژ بوو.

حسـام الملـك پیـاوێكی گـەورەو دادپـەروەر بـوو، خـودی خـۆی سەرپەرشـتی وردو درشتی كاروبارەكانی دەكردو خەیالی گەورەی لەسەردابوو. كاتێك كە حسـام الملـك لـە حكومەتی كوردستان لابرا، بە پێی فەرمانی حەزرەتی هومایونی مـیرزا ئیـبراهیم خـانی نوری (نظام الدوله ئەمیر تومان) كـرا بـە فـەرمانڕەوای كوردسـتان. لـە كۆتـایی مـانگی جماد الآخرەی ١٣٠٥دا لــە تارانـەوە بـەرەو كوردسـتان كەوتـەڕێ، لـە دوانـزەی مـانگی ڕەجەبی هەمان سالدا گەیشتە دار الایاله سنه

باسـی ڕۆژگـاری ژیـان و بەرزبوونـەوەی محەمـەد ئیـبراهیم خـانی نظـام الدولــە لای دەولـەتی پایەبـەرزی ئـیران لـە (تـاریخ الاكـراد)دا كـە ئـەم بەندەیـە بـە دوورو دریـــژی نوسـیویە، كـراوەو لەبـەر ئـەوەی بونیـادی ئـەم (حدیقـەی ناصریـە)یـە لەســـەر كورتكردنەوەیـە لـیرەدا باسـنەكراوەو هیـوادارم ئـەم كورتەیـە لای خـاوەن ڕاكـان پەسەند بێت.

لە بەرواری ڕۆژی شەممە (٢٦)ی مانگی محرم الحـرام ڕیكـەوتی (٥)ی بورجـی گـای سالی كەرویشك ١٣٢١ی كۆچی لە سنە بە پێی فەرمودەی جەنابی پایەبـەرز، ئەمجـەد عالی، ئاغای میرزا حبیب الله خان سەرۆكی گشتی گومركـی كوردسـتان (دام اقبالـە) بـۆ جەنابی ڕێزدار (مسـیو دوكتورمـان) ئـەندامی دانشـگای بـەرلینی دەولـەتی شـكۆمەندی ئەلمانیا (نوسراوە).

پەراویزەکان

١–لە دەستنووسەکەدا، لە پاڵ ناوی (ابو مسلم)داو لە نیوان دوو کەوانەدا نوسراوە (مەرڤەزی– مروزی). بە پیی ئەو زانیارییانەی لە بەرگی شەشەمی فەرهەنگی موعین (فرهنگ معین)دا هاتووە، (مەرڤەزی) شاعیرو دانایەکی دیرینەو ناوی تەواوی (خواجە ابو العباس ابن حنوذ المروزی)یە، لە سەردەمی مەئموندا ژیاوە، بەلاّم پەیوەندی بە ئەبو موسلیمی خوراسانییەوە نیە. هەروەها (د. عبدالحسین زرین کوب) لە کتیبی (تاریخ ایران بعد از اسلام)دا بە دریژی باسی ئەبو موسلیم و ناوو ژیان و بزووتنەوەکەی دەکات و هیچ ئاماژەیەك بە پەیوەندی نیوان ئەم دوانە ناکات. جگە لەوانەش وەکو زانراوە ئەبو موسلیم بە دەستی (ابو جعفر المنصور)ی خەلیفەی دووەمی عەباسیەکان کوژراوەو سەردەمی (مەئمون)ی نەدیوە، بروانە: د. محمد معین، فرهنگ فارسی، ج ٦، ص ١٩٥٨، مؤسسە انتشارات امیر کبیر، چاپ چهاردهم ١٣٧٨؛ هەروەها: د. عبدالحسین زرین کوب، تاریخ ایران بعد از اسلام، چاپ بنجم ١٣٦٨، مؤسسە انتشارات امیر کبیر، ص ٣٩٣–٤٠٢.

٢–لە دەقەکەدا نووسراوە (چنکیریان). سەبارەت بەم ناوە هیچ زانیاریەکم دەستنەکەوت. بەلاّم ئەگەر نووسەرەوەی دەستنووسەکە بە سەهو وای نووسیبیّو مەبەست (چەنگیزیان) بیت، واتە چەنگیزخان و دەستوپیوەندەکانی، ئەوا دەبیّ ئاماژە بەوە بکەین کە چەنگیزخان لە نیوان سالاّنی (٦١٦–٦١٨)ی کۆچیدا ئیرانی داگیرکردووە. واتە پتر لە (١٠) ساڵ پاش ئەو میژووەی دەستنووسەکە بۆ مردنی ئەردەلاّن دەستنیشانی کردووە. (فرهنگ معین، ج ٥، ص ٤٤٤).

٣–دلنیا نەبووم لەوەی ئەم ناوە (عەلی شەکر)ە، یاخود (عەلی شوکور) بۆیە وەکو خۆی نووسیمەوە.

٤–ئـەم وشـەیە لـە دەستنووسـەکەدا بـەم شـیوەیە نوسـراوە: (نمـاید) کـە مانـای (دەنوینـێ، یـاخود دەردەکـەوێ) دەگەیـەنێ. بـەڵام دیـارە ئـەم وشـەیە لەگـەڵ مانـای دیرەکەدا ریکناکەوێو دەبێ یا (نماند: نامینیتەوە) بیت، یاخود (نباید: نابێ) بیت.

٥–بـە پیـی سـاڵ و سـەردەمی حوکمرانـی مـەئمون بـەگی دووەم (وەکـو لـە دەستنووسەکەدا هاتووە)، دەبێ مەبەست (سلیمان)ی کوری (سەلیمی یەکەم) بیت کە بە (سلیمانی قانونی) ناسراوە (٩٢٦–٩٧٤ك، ١٥٢٠–١٥٦٦ز).

٦–شاتەهماسب: کـوری شـا ئیسـماعیلی یەکـەم و دووەمـین پاشـای سـەفەویە (٩٣٠–٩٨٤ ك، ١٥٢٤–١٥٧٦ز).

٧–ئەلقاس میرزا: کـوری شـا ئیسـماعیلی یەکـەم و بـرای شاتەهماسـبی سـەفەوی. لەگەڵ (سام میرزا)ی برایدا لە شـا تەهماسـب هەڵگەرانـەوە. لـە سـالی (٩٦٩ك)دا سـام میرزا گیراو ئەلقاس میرزا پەنایبردە بەر سولتان سلیمان لە ئەستەموول. پاشان لەگـەڵ لەشکریکی عوسمانیدا پەلاماری دەولەتی سەفەوی داو سـەرەنجام لـە سـالی (٩٤٦ك)دا بە دەستی (بارام–بـهرام)ی بـرای گـیراو لـە قـەڵای (ئەلـەموت) توندکـراو، هـەر لـەویش کوژرا.

٨–شـا ئیسـماعیلی دووەم: کـوری شـا تەهماسـبی سـەفەوی: پـاش مردنـی بـاوکی لەگەڵ (حەیدەر میرزا)ی برایدا لەسەر تەختی پاشایەتی تیکچوو. بـەڵام حـەیدەر مـیرزا کوژراو ئیسماعیل لە سالی (٩٨٤ك، ١٥٧٦ز)دا چووە سەرتەخت،. لـە مەزهـەبی شـیعە هەلگەرایەوەو لەگەڵ دەولەتی عوسمانیدا ریککەوت. بەڵام پاش سالیك، واتـە لـە سـالی (٩٨٥ك، ١٥٧٨ز)دا مردو برا گەورەکەی (واتە محەمەد میرزا) کە بە سولتان محەمـەدی خودابەندە بەناوبانگە چووە سەر تەختی سەڵتەنەت.

٩–مەبەست سولتان موڕادی سییەمە، کە لە سـالی (٩٨٢ك)دا چۆتـە سـەرتەخت و لە سالی (١٠٠٣)دا مردووە.

١٠–له دهستنووسهكهدا دوو جار (شاربازێر) ناوی هاتووه. جارێك وهك ئهو بهشهی بهر بوداق بهگ كهوتووه، جارێكیش هی میر عهلهمهددین. دیاره دهبێ یهكێكیان ههله بێت. زۆرتر وا پێدهچێ (شاربازێر) بهشه مولكی میر عهلهمهددین بێت. چونكه تهنها ئهو ناوچهیه بهر ناوبراو كهوتووه. جگه لهوهش لهو شوێنهدا كه دهستنووسهكه بهشه مولكی بوداق بهگی دهستنیشانكردووه، نیوه خهتێك بهسهر ناوی شاربازێردا هاتووه.

١١–ئهم ناوه له دهستنووسهكهدا (سپاه منصوری) نووسراوه. دوور نییه (سیامهنسوری) بێت.

١٢–دهبێ ئهم ژمارهیه ههلهی نووسهرهوهی دهستنووسهكه بێت و راستیهكهی سالی (١٠١٢ی كۆچی) بێت. چونكه نوسهر خۆی له سهرهتادا نووسیویهتی كه ههلۆخان له سالی ٩٩٦ی كۆچیدا بووه به فهرمانرهوا. پاشتریش دهلێت له سالی ١٠١٤ی كۆچیدا، (خان ئهحمهد خان)ی كوری چۆته شوێنی.

١٣–شا عهباسی كوری (محهمهدی خودابهنده)و ناسراو به شا عهباسی گهوره (كبیر)، له سالی ٩٩٦ی كۆچیدا چووه سهرتهخت و له (١٠٣٨ك–١٦٢٩ز)دا مرد.

١٤–خلعت: بهو جلوبهرگه تایبهته گوتراوه كه پاشا یاخود پیاوی گهوره به دیاری بهخشیویانه. ههروهها له كاتی دانانی حاكمهكاندا، لهگهڵ فهرمانی شادا جلوبهرگی تایبهت– یش به حاكمی تازه دانراو بهخشراوه. واته فهرمان و بهرگ پێكهوه دراون به حاكمی دانراو.

١٥–دهبێ لێرهدا ههلهیهك ههبێت، چونكه وهكو زانراوه له دهوروبهری رهواندز دهریای لێنهبووهو نییه. رهنگه راستهكهی (روبار) بێت نهك دهریاو نووسهرهوهی دهستنووسهكه ههلهی تێدا كردبێت.

١٦–له دهستنووسهكهدا (خوشنان) نووسراوه، رهنگه مهبهست ناوچهی خۆشناو بێت.

١٧–دهرگهزین: گوندێكه دهكهوێته نزیك شاری ههمهدانهوه.

١٨-میر ئاخورباشی بە کەسیك گوتراوە کە سەرپەرشتی تەویلەو خزمەتی ئەسپەکانی پاشای کردووە.

١٩-(شا سلیمان)ی یەکەم، کوری شا عەباسی دووەم کە هەشتەمین پاشای سەفەویەو لە نیوان سالانی (١٠٧٧-١١٠٥ك)، (١٦٦٧-١٦٩٤ز)دا حوکمی کردووە.

٢٠-پیدەچێ لیرەدا نوسەرەوەی دەسنووسەکە بە هەلەدا چووبێ. چونکە شاسەفی لە سالی (١٠٥٢ك-١٦٤٢ز)دا مردووەو لە سەردەمی خان ئەحمەد خاندا نەژیاوە. هەر خودی دەستنووسەکەش، لە رستەی دوای ئەم رستەیەدا هەلەکەی راستکردۆتەوەو لەبری شاسەفی نووسیویەتی: "شا سلیمان حکومەتی کوردستانی بە خەسرەوخان سپارد..".

٢١-شا سولتان حسین: لە سالی (١١٠٥ك-١٦٩٤ز)دا چووە سەرتەخت. لە سالی (١١٣٥ك، ١٧٢٢ز)دا دەستی لە حوکم هەلگرت و لە سالی (١١٤٢ك)دا کوژرا.

٢٢-دیسان لیرەشدا ناوی شاسەفی هاتووە کە دیارە هەلەیەو دواتر دەستنووسەکە خۆیشی راستیکردۆتەوە کە دەلیت ".. بە فەرمانی شاسولتان حسین" نەك شاسەفی.

٢٣-پیدەچێ نووسەر لیرەدا بە هەلەدا چووبیت. چونکە وەکو لە (فەرهەنگی فارسی موعین)دا هاتووە، کیشەی ئەفغانیەکان لە قەندەهار، لە سالی ١١٣٤ی کۆچیدا دەستپیکردووە. لە سالی ١١٣٥ی کۆچیدا لەشکری (مەحمودی ئەفغان) شاری ئەسفەهانی گرتووەو (شاسولتان حسین)یش بە دەستی خۆی تاجی پاشایەتی تەسلیمی مەحمودی ئەفغان کردووەو کردویتی بە کوری خۆی.

بروانە: د. محمد معین، فرهنگ فارسی، ج ٥، ص ٤٦٢، ج٦، ص ١٩٢٩-١٩٣٠، چاپ چهاردهم، نتشارات امیر کبیر، تهران ١٣٧٨. (ل ٢١).

٢٤-نووسەر چەند دیریك لەمەوبەرو لەمەودواش دەلیت کورەزای کەلبعەلی خانە نەك ئەحمەدخان.

٢٥-له دەستنووسەکەدا ناوی (خانە) پەریوەو تەنها نوسراوە (پاشای پسر محمد پاشای بابان). بەڵام وەکو دواتر دەردەکەوێ ئەم پاشایە، مەبەست (خانە پاشا)یە.

٢٦-ئەم دەستەواژەیە لە دەستنووسەکەدا بەم شێوەیە نووسراوە: "بقانون کردی وا هلیت رفتار مینمود". وشەی (کردی) بە دوو شێوە دەتوانین بخوێنینەوە. یەکەمیان- وەکو خۆی کە دەکاتە (کوردی، کوردانە). دووەمیان- لەبەرئەوەی دەستنووسەکە کۆنەو بە پێی رینووسی کۆنی فارسی نووسراوە، لەم رینووسەشدا هەردو پیتی (ك) و (گ) بە یەك شێوەو بە (ك) دەنووسرین، بۆیە دەشی ئەم وشەیە (گردی) بێت کە مانای (پاڵەوانی، دلێری، جوامێری) دەگەیەنێ.

٢٧-ذرع: گەز، پێوەرێکە بۆ پێوانەکردنی درێژی، دەکاتە (١٦) گرێ، یاخود (١٠٤) سانتیمەتر.

٢٨-مەن: سەنگێکی کێشانی قورسایییە، دەکاتە نزیکەی ٣ کیلۆ گرام.

٢٩-نووسەر شوێنی ئەم ناوەی بە بەتاڵی هێشتۆتەوە.

٣٠-ئەم رستەیە ناریك و ناتەواوە ناوی شوێنی سەفەرەکەی (نادرشا)یش لە دەقەکەدا نیە، دەقە کوردیەکەشی زۆرتر بە مەزەندە داڕێژراوە.

٣١-وشەی (ساڵ) لە دەستنووسەکەدا پەریوە.

٣٢-بەگلەربەگی: وشەیەکی تورکییەو مانای (بەگی بەگەکان) دەگەیەنێ. لە ئێراندا بە مانای گەورەی شار یاخود سەرۆکی کوێخاو موختارەکانی شار بەکارهێنراوە. لە سەردەمی سەفەویەکاندا بە مانای حاکمی ویلایەت و لە سەردەمی قاجاریشدا بە مانای سەرۆکی پۆلیسی شار یاخود حاکمی عەسکەری شار بەکارهێنراوە.

٣٣-ئەم رستەیەش لە رووی دارشتنەوە ناریك و ناتەواوەو جۆرێك تەمومژ لە ماناکەیدایە. هەروەها لێرەدا ناوی ئەم حاکمە نوییە (حسین عەلی) نووسراوە، بەڵام پاشتر و پاش چەند دێرێك ناوەکە بووە بە (حەسەن عەلی).

٣٤-د. محەمەد موعین لە فەرهەنگە فارسیەکەیدا بەم شێوەیە باسی کەریم خـان و شەڕەکەی لەگەڵ عەلی مەردان خاندا دەکات: بە ماوەیەك پاش مردنی نادرشا، کـەریم خـان لەگـەڵ عـەلی مـەردان خـانی بـەختیاری و ئـەبولفوتوح خـاندا حکومـەتێکی سـێ لایەنەیان لە ئەسفەهان پێکهێناو کورەزای شاسولتان حسین-یان لەسەر تەخت دانا بـە نـاوی (شـا ئیسـماعیلی سـێیەم)ەوە. لـە ئـەنجامدا عـەلی مـەردان خـان بـوو بـە (نـایب السلطنە)، کەریم خان فەرماندەی سوپاو ئـەبولفوتوح خـان حـاکمی ئەسـفەهان. بـەڵام عەلی مەردان خان پەیمان شکێنی کردو ئەبولفوتوح خانی کوشت. خۆیشی پـاش چـەند شەڕێك لەگەڵ کەریم خاندا، تێکشکاو دەسەڵات کەوتە دەست کـەریم خـان. بروانـە: د. محمد معین، فرهنگ فارسی، ج٦ اعلام، ص ١٥٧٣.

٣٥-نواب: لە ئێرانی کۆندا نازنازی شازادەکان بووە.

٣٦-زەنبورەك: جۆرێك تۆپی بچوك بووە، لەسەر پشتی حوشتر بەستراوە.

٣٧-ازهر چە بکذری سخن دوست خوشتراست:

٣٨-کرور: واتە پێنج سەد هەزار.

٣٩-ترخـان: نازناوێکـە لـە سـەردەمی پاشـاکانی مـەغۆلدا بـە هـەندێ شـازادەو گـەورەپیاوان دەبەخشـران. ئـەوی ئـەم نازنـاوەی وەردەگـرت، بـاج و خـەراجی لێوەرنەدەگیرا.

٤٠-ئاغا محەمەد خانی قاجـار: دامەزرێنـەری حوکمرانیـی قاجاریەکانـە لـە ئـێراندا. سالی ١٢٠٩ی کۆچی چۆتە سەرتەخت و لە ١٢١١ی کۆچیدا مردووە.

٤١-شاطر باشی: بەو سەربازە پیادانە گوتـراوە کـە بـە جلوبـەرگی تایبەتـەوە، لـە پێش پاشا یاخود میرەوە ڕۆیشتوون.

٤٢-مانای شیعرەکە:

لەو نەبەردەدا ئەو شێرە هێژایە   بە شمشێرو خەنجەرو بە گورزو کەوان

کوشتیو بڕیو تێکی شکاند   سەرو سنگ و دەست پێی شێران

٤٣—جۆریکە لە خەت و نووسینی فارسی بە شیوەیەکی هونەری، لە دوو وشەی (نسخ) و (تعلیق) ئاویتەکراوە.

٤٤—ئەم ناوە لە دەستنووسەکەدا بە ناتەواوی نووسراوە. واتە تەنها نووسراوە (سەر).

٤٥—لە دەستنووسەکەدا نووسراوە (خوی) کە شاریکە لەناو ئیراندایە رەنگە راستەکەی (کۆیە) بیت.

٤٦—لە دەستنووسەکەدا نووسراوە (عەبدوللا پاشا..)، بەلآم بە پیی مانای رستەکەو رەوتی باسەکە، دەبێ وشەی (پیشقەراولآن) پەرییبیت.

٤٧—لیرەدا جیگەی وشەیەك بە بەتالی ماوەتەوە.

٤٨—پیشکار: دەمراست— بە کەسیك گوتراوە کە کاروبارەکانی پیاویکی گەورەی بەریوەبردووە. بە مانا هاوچەرخەکەی دەکاتە (سکرتیر).

٤٩—مانای شیعرەکە:

دەورانی بەقا (رۆژگاری ژیان) وەك (با)ی بیابان دەروا

چاك‌و خراپ‌و جوان و ناشرین دەروا

٥٠—منشی: نووسەر، کاتب.

٥١—ناسرەدین شا: چوارەمین پاشای قاجار، سالی ١٢٦٤ی کۆچی (١٨٤٨ز) پاش مردنی باوکی (محەمەد شا) چووە سەرتەخت. سالی ١٣١٤ی کۆچی (١٨٩٦ز) کوژرا.

٥٢—میرزا تەقی خانی ئەمیر کەبیر: بە یەکیك لە سیاسەتمەدارە وریاو ناودارەکانی سەردەمی قاجار دادەنریت. لە سەردەمی ناسرەدین شادا بوو بە سەدری ئەعزەم و کەوتە ریکوپیك کردنی ئیداری‌و عەسکەری ولآت، (دار الفنون)ی دامەزراندو لە ئەورووپاوە مامۆستای هینا بۆ ئیران. سەرەنجام نەیارەکانی (ناسرەدین شا)یان لی هەلگەراندەوە. سەرەتا لەسەر کار لابراو دواجار لە سالی ١٢٦٨ی کۆچیدا کوژرا.

٥٣–یاوەر و سەروان: دوو پلەی سەربازین کە رەنگە بە مانا ئەمڕۆییەکەی بکاتە سەروان: ملازم یاوەر: رائید.

٥٤–چریك: تفەنگچی خۆبەخشی عەشایەر.

٥٥–ئەم وشەیەم بۆ نەخوێنرایەوە.

٥٦–ئەم ناوەم بە تەواوی بۆ ساغ نەبۆوە، بۆیە وەکو خۆی نووسیمەوە. لە دەستنووسەکەدا جاریك (تقود) نووسراوەو جاری دووەمیش (نقود).

٥٧–بابییە: لایەنگرانی (باب: سەید عەلی محەمەد شیرازی ١٢٣٥– ١٢٦٦ك). باب لە سەرەتادا بانگی بۆ مەزهەبیکی نوێ هەلدەدا کە بە (بابییە) ناسراوە. پاشان لافی ئەوەی لیدەدا کە (مەهدی)یە. سالی (١٢٦٦ك) پاش ئەوەی زانایانی ئایینی حوکمی کوشتنیان دا، تیرباران کرا.

٥٨–میرپنج: واتە (میری پینج)، پلەیەکی سەربازیی سەردەمی قاجارەکانی ئیرانەو بە فەرماندەی (٥) هەزار سەرباز گوتراوە.

٥٩–مەن: یەکەی پیوانی کیشەو دەکاتە (٣) کیلۆ.

٧٠–شاهی: ٠،٢ ی ریالیکە.

٦١–عەباسی: (٥٠) عەباسی، یەك تمەنە.